پاڪستان

جي پرڏيهي پاليسي

ذوالفقار علي ڀٽو

مصنف

ذوالفقار علي ڀٽو

پاڪستان جي پرڏيهي پاليسي

(پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ ۾ ڪيل
خاص تقريرون، ١٩٦٢-١٩٦٤ع)

•

جناب ذوالفقار علي ڀٽو
— هلال پاڪستان، نشان پهلوي —

•

سنڌي ادبي بورڊ
ڄام شورو/حيدرآباد سنڌ
١٤١٠ھ/١٩٨٩ع

ڇاپو پهريون   ڊسمبر ١٩٨٩ع   تعداد ١٠٠٠

هن ڪتاب جو انگريزيءَ مان سنڌيءَ ۾ ترجمو مسٽر عبدالرحمان م. سومري، رٽائرڊ ڊپٽي ڊائريڪٽر، ليبر ويلفيئر، حيدرآباد ڪيو. مسٽر شمشيرالحيدري، سنڌي مسودي جي تصحيح ڪئي

قيمت: چاليهه رپيا
[Price: Rs. 40-00]

پاران ايم ايچ پنهور انسٽيٽيوٽ آف سنڌ اسٽڊيز، ڄامشورو.
Digitized by M. H. Panhwar Institute of Sindh Studies, Jamshoro.

ملڻ جو هنڌ:
سنڌي ادبي بورڊ جو بڪ اسٽال
تلڪ چاڙهي، حيدرآباد سنڌ.
(جي. پي. او باڪس نمبر ١٢)

هي ڪتاب سنڌي ادبي بورڊ پرنٽنگ پريس ڄامشورو سنڌ ۾ مئنيجر جاويد مرزا ڇپيو ۽ مسٽر حبيب الله صديقي سيڪريٽري/ڊائريڪٽر سنڌي ادبي بورڊ ان کي ڇپائي پڌرو ڪيو.

فهرست

(۱) مهاڳ

(۲) پاڪستاني پرڏيهي پاليسيءَ جا دور — ڀارت جي دشمني — پاڪستان لاءِ چاره ڪار — چين - ڀارت جهيڙو — پاڪستان ۽ چين — هندستان لاءِ مغربي هٿيار. (۲۶-نومبر، ۱۹۶۲ع) ۲۳

(۳) صدر ايوب خان ۽ وزيراعظم نهروءَ جي، ۲۹-ڊسمبر ۱۹۶۲ع تي، گڏيل پڌرائي. (۱-ڊسمبر، ۱۹۶۲ع) ۷۳

(۴) چين - ڀارت جهيڙو — ڀارت لاءِ مغربي هٿيار — مغرب سان معاهدا — ڀارت سان ڳالهيون — چين ۽ روس سان لاڳاپا. (۴-ڊسمبر، ۱۹۶۲ع) ۸۱

(۵) پرڏيهي پاليسيءَ جو نئين سر جائزو — ڀارت لاءِ مغربي هٿيار — ڪشمير بابت ڀارت سان ڳالهيون — چين سان سرحدي ناهه. (۱۷-جولاءِ، ۱۹۶۳ع) ۱۰۲

(۶) ايران سان سرحدي معاهدو — افغانستان ۽ بين ايشيائي ملڪن سان لاڳاپا — ڪشمير، هڪ غيرطي شده سوال — مغرب سان لاڳاپا. (۲۴-جولاءِ، ۱۹۶۳ع) ۱۲۶

(۷) وڏين طاقتن جون عالمي پاليسيون — سندن اتحادين جا مفاد — سندن وچ ۾ جهيڙي جا امڪان — غير واسطيدار ملڪن کي هٿيارن جي امداد — پاڪستان جا مفاد — پاليسيءَ تي نظرثانيءَ جي ضرورت. (۲۲-جون، ۱۹۶۴ع) ۱۴۸

(۸) ڪامن ويلٿ ڪانفرنس — ترقيءَ لاءِ علائقائي سهڪار جو ناهه — بيدخل ڀارتي مسلمان — سلون، برما ۽ نيپال — ڪشمير — آمريڪا سان لاڳاپا — قبرص جو سوال — چين سان لاڳاپا — بنيادي ڦيرگهير بنا پاليسي. (۲-آگسٽ، ۱۹۶۴ع) ۱۶۴

مهاڳ

هن ڪتاب ۾ شامل ڪيل تقريرون، گهڻي ڀاڱي، پاڪستان جي پرڏيهي پاليسيءَ جي هڪ تمام اهم پهلوءَ سان بنيادي لاڳاپو رکن ٿيون ـــ ۽ اهو آهي هن ملڪ جا ڀارت سان تعلقات. گذريل سال جڏهن ڀارت جي صدر، ڊاڪٽر راڌا ڪرشنن، آمريڪا جو دورو ڪيو هو ته ڪيس ائين چوندو ٻڌو ويو ته ڀارت پاڪستان سان "جنگ نه ڪرڻ" جي معاهدي جي پيشڪش ڪرڻ ۽ انهيءَ کي اقوام متحده وٽ رجسٽر ڪرائڻ لاءِ تيار آهي. ساڳئي قسم جي تجويز، سن ۱۹۵۰ع ۾، آنجهاني جواهر لال نهروءَ اسان جي وزير اعليٰ، مرحوم لياقت علي خان، کي ڏني هئي. اها پيشڪش گذريل سال ڪشمير بنسبت ڳالهين ٽٽڻ جي آخر ۾ ٻه دهرائي وئي هئي.

هن "جنگ نه ڪرڻ" واري معاهدي کي تمام گهڻي شهرت ڏني وئي آهي. ڀارت جي صدر تجويز ڏني هئي ته ان کي اقوام متحده وٽ رجسٽر ڪيو وڃي، جنهن جي مراد هيءَ هئي ته اهڙي قسم جي داخلا سان معاهدي کي قانوني توڙي اخلاقي طرح بين الاقوامي جواز ملندو، جو هوند ٻيءَ صورت ۾ حاصل ٿي نه سگهي ها. جنهن نفرت سان ڀارت سرڪار اقوام متحده جي چمون ۽ ڪشمير بابت ٺهرائن کي پئي ٺڪرايو آهي، تنهن اسان کي ڀارت جي يقين دهانين کان منڪر ڪري ڇڏيو آهي. پاڪستان اقوام متحده جو ميمبر آهي، ۽ هن عالمي تنظيم جي ٻين سڀني ميمبر-ملڪن وانگر، ان جي پڌرنامي (Charter) سان ٻڌل آهي، جنهن ۾ چيو ويو آهي ته بين الاقوامي جهڳڙا پرامن طريقن سان حل ڪيا وڃن. اقوام متحده جي پڌرنامي جي آرٽيڪل نمبر ٻئي جا ٽيان ۽ چوٿان فقرا انهيءَ

اصول سان تعلق رکن ٿا. ٽئين فقري ۾ ڄاڻايل آهي: "سڀئي ميمبر-ملڪ پنهنجن بين الاقوامي تڪرارن کي پرامن طريقن سان حل ڪندا، اهڙيءَ طرح جو بين الاقوامي صلح، سلامتيءَ ۽ انصاف کي ڪو به ڇيهو نه پهچي." چوٿين فقري ۾ چيل آهي: "سڀئي ميمبر-ملڪ، پنهنجن بين الاقوامي تعلقات جي معاملن ۾، ڪنهن به ملڪ جي سالميت يا سياسي خود مختاريءَ خلاف دٻاءُ يا طاقت استعمال ڪرڻ، يا اقوام متحده جي مقصدن کي نقصان رسائيندڙ ڪنهن به طريقي اختيار ڪرڻ، کان پرهيز ڪندا." پڌرنامي جي آرٽيڪل نمبر ۳۳ ۾ آهي: "ڪنهن به اهڙي تڪرار ۾ شامل ٿيل ڌريون، جنهن جي قائم رهڻ سان بين الاقوامي صلح ۽ سلامتيءَ جي پائيداريءَ لاءِ خطري جو امڪان هجي، پنهنجي انهيءَ تڪرار کي نبيرڻ لاءِ، سڀ کان اول، گفت و شنيد، تحقيقات، وساطت، مصالحت، ثالثي، عدالتي تصفيو، علاقائي يا انتظامي وسيلا، يا پنهنجيءَ پسند جا ٻيا پرامن طريقا اختيار ڪنديون."

اقوام متحده جي پڌرنامي جا مٿيان ٻئي آرٽيڪل پاڪستان تي، توڙي اقوام متحده جي ٻين سڀني ميمبر-ملڪن تي، پنهنجن اختلافن کي پرامن طريقن سان حل ڪرڻ جي پابندي وجهن ٿا. گذريل پندرهن سالن کان اقوام متحده جي هڪ ميمبر جي حيثيت ۾، اسان ايمانداريءَ سان اقوام متحده جي ٺهرائن ۽ هدايتن جي مڪمل طريقي سان پيروي پئي ڪئي آهي. اهڙيءَ حالت ۾، "جنگ نه ڪرڻ" واري معاهدي سان موافقت ڪرڻ اسين غير ضروري ٿا سمجهون. ڀارت سرڪار تي پڻ، اقوام متحده جي ميمبر هجڻ جي حيثيت ۾، اها پابندي عائد ٿئي ٿي ته سڀني جهڳڙن جي فيصلي ڪرڻ واسطي پرامن طريقا اختيار ڪري. هي رٿيل معاهدو، تنهنڪري، ڀارت جي نقطه نظر کان به غير ضروري آهي، بشرطيڪ هو واقعي پنهنجن ارادن ۾ سچو هجي.

گذريل سال جي شروعات ۾ جڏهن اسان ڀارت سرڪار سان ڪشمير جي جهيڙي نبيرڻ واسطي ڳالهيون ٻوليون شروع ڪيون، تڏهن اسان جو موقف اهو هو، جيئن هميشه رهندو آيو آهي، ته ڪشميري باشندن کي پنهنجو حق خودارادیت استعمال ڪرڻ ڏنو وڃي، ته جيئن هو آئنده ڪنهن به هڪ ملڪ سان پنهنجي الحاق ڪرڻ جو فيصلو خود ئي ڪن. ٻئي طرف، ڀارت سرڪار طرفان اهو قبول نه ڪيو ويو ته ڪو حق خودارادیت انهيءَ مسئلي کي فيصل ڪرڻ جو موزون طريقو آهي، جيتوڻيڪ شروعات ۾ هن انهيءَ اصول ۾ پنهنجو ويساهه ڏيکاريو هو. درحقيقت، هنن هڪڙي ٻي تجويز پيش ڪئي، جنهن کي "هڪ سياسي ٺاهه" تي سڏيائون. ڳالهين جي ڇهين دور جي آخر ۾ اهو معلوم ٿيو ته ڳالهين جي ڪاميابيءَ جا امڪان خير ڪي آهن. انهيءَ موقعي تي، ڀارت پنهنجي "جنگ نه ڪرڻ واري معاهدي" کي سامهون آندو، جنهن جو حقيقت ۾ اهوئي مطلب هو ته ڪنهن به ٺاهه تي نه پهچڻ جي باوجود، ڀارت فوجن کي موٽائڻ ٿي گهريو. اسين جيڪڏهن انهيءَ کي قبول ڪريون ها ته ان مان دراصل 'حالتن جي جيئن جو تيئن قائم رهڻ' (status quo) کي قبول ڪرڻ جو مطلب نڪري ها، ۽ يقيناً اهو ڪشمير جي مسئلي جو ڪو عزت ڀريو يا منصفانه فيصلو نه چئي سگهجي ها. 'ساڳي صورتحال قائم رکڻ' جي بنياد تي مسئلي کي حل ڪرڻ واري اصول کي قبول ڪرڻ ۾ پيا به خطرا هئا، جن جي تشريح آءٌ هيٺ ڪريان ٿو.

"سندو ماٿر معاهدي" (The Indus Basin Treaty) ۾ صاف ڄاڻايو ويو آهي ته اهو معاهدو ڪنهن به حالت ۾ ڪشمير مسئلي جي حل ڪرڻ ۾ دخل انداز نه ٿيندو. اهڙيءَ حالت ۾، اسان کي سخت تعجب ٿيو، جڏهن ڀارت

سرڪار حجت اٿاري ته انهيءَ عهدنامي موجب اسين چناب نديءَ تي پنهنجو حق وڃائي ويٺا آهيون! جيڪڏهن اڄ اسين ”جنگ نه ڪرڻ وارو معاهدو“ قبول ڪريون، ته ممڪن آهي ته سڀاڻي اسان کي چيو وڃي ته پاڪستان سرڪار ”جنگ نه ڪرڻ وارو معاهدو“ قبول ڪيو آهي، ۽ انهيءَ ڪري پاڪستان جنگبندي لائين کي ڀارت ۽ پاڪستان جي مستقل سرحد طور قبول ڪري چڪي آهي، ۽ انهيءَ ڪري ڪشمير جو مسئلو هاڻي طي ٿي چڪو آهي. هو چوندا، پيءَ صورت ۾ پاڪستان کي ”جنگ نه ڪرڻ وارو معاهدو“ قبول ڪرڻ لاءِ آماده نه ٿيڻو هو.

مطلب اهو ڪونهي ته پاڪستان ڪو ڀارت تي فوجي حملي جو رستو اختيار ڪندو. هرڪنهن ملڪ کي پنهنجن عالمي تڪرارن نبيرڻ جو جيڪو خودمختارانه موروثي حق حاصل آهي، تنهن کي، بهرحال، ڪو به ملڪ ترڪ نٿو ڪري سگهي. باوجود انهيءَ جي ته پاڪستان ڪڏهن به طاقت استعمال نه ڪندو، اسين ڀارت جي ڪنهن تجويز تي اکيون ٻوٽي صحيح نٿا ڪري سگهون، جنهن جي ڪري اسين ڀارت سان پنهنجن تڪرارن نبيرڻ واري حق کان محروم ٿي وڃون. ”سنڌ و ماٿر معاهدي“ وانگر، ”جنگ نه ڪرڻ وارو معاهدو“ به، موجوده جنگبندي لائين جي بنياد تي، جنهن لاءِ ڀارت طرفان بار بار اصرار ٿيندو رهيو آهي، ڪشمير جي مسئلي کي ختم ڪرڻ لاءِ هڪ هٿيار بنائي استعمال ڪيو ويندو.

پاڪستان آدمشماريءَ، ايراضيءَ، فوج توڙي اقتصادي طاقت جي لحاظ کان، ڀارت جي چوٿينءَ پتيءَ ۾ آهي. اسين ڪڏهن به ڀارت خلاف اڳرائيءَ جو خيال ڪري نٿا سگهون — نه فقط انهيءَ ڪري جو اسان جو ملڪ ننڍو آهي، پر انهيءَ ڪري به، جو اسان جي پرڏيهي پاليسيءَ جو اهو بنيادي اصول آهي ته اقوام متحده جي پڌرنامي جي مقصدن

مطابق، پنهنجن تڪرارن کي پرامن طريقن ۽ ٻاهمي ڳالهين ذريعي حل ڪيو وڃي. اسان جي تاريخ ڏيکاري ٿي ته اسين انهيءَ اصول کان ڪڏهن به نه هٽيا آهيون.

اها ڳالهه اسان جي مفادن، اسان جي اعليٰ اصولن ۽ اسان جي رعيت جي خوشحاليءَ لاءِ، توڙي برصغير ۽ جملي ايشيا جي امن ۽ استحڪام لاءِ نقصانڪار ٿيندي، جيڪڏهن اسين ڪشمير جي مسئلي کي حل ڪرڻ خاطر، يا ڪنهن به ٻئي سبب خاطر، ڀارت خلاف اڳرائي ڪنداسين. اسان ڪڏهن به ڪو اڳرائيءَ جو قدم نه کنيو آهي. اسان ڀارت جي انهيءَ ٻيوسيءَ واري وقت ۾ به پنهنجي طرفان ڪو طاقت جو مظاهرو نه ڪيو، جڏهن ١٩٦٢ عيسويءَ جي سرءُ ۾ کيس چين کان شڪست آئي هئي. پاڪستان جي پُرامن ارادن جو اهو ڪافي ثبوت آهي. مان ڀانيان ٿو ته تمام ٿورا ملڪ اهڙيءَ حالت ۾ پاڻ کي روڪي سگهن ها، جيئن پاڪستان ڪيو، جڏهن ڀارت بريءَ طرح عوامي جمهوريه چين جي فوجن جي نرغي ۾ هو.

ٻئي طرف، ڀارت جي روش ڪهڙي پئي رهي آهي؟ اهو ڀارت جهڙي جديد ملڪ کي ٿي انوکو فخر حاصل آهي جو پندرهن سالن جي عرصي ۾، هن گهٽ ۾ گهٽ پنج دفعا هٿياربند حملن کان ڪم ورتو آهي.

انهيءَ سلسلي ۾، اچو ته ڀارت جي اڳواڻن جي بيانن تي غور ڪريون. منهنجو مطلب انهن اڳواڻن سان ڪونهي، جيڪي حڪومت کان ٻاهر آهن. منهنجو اشارو ڀارتي حڪومت جي ذميدار سربراهن — آنجهاني وزيراعظم، هن جي وزارت جي ساٿين ۽ انڊين ڪانگريس پارٽيءَ جي صدر ڏانهن آهي.

آنجهاني وزيراعظم نهروءَ چيو هو: "جيستائين چين ۽ پاڪستان جو تعلق آهي، ڀارت انهن جي والاريل علائقن

کي خالي ڪرائڻ جو پڪو ارادو ڪيو آهي.“ اهو هن ٢١-جنوري ١٩٦٢ع تي چيو هو. هن اهو به ظاهر ڪيو ته ”گانڌيجيءَ پاڻ ڪليءَ طرح ڪشمير بابت ڀارت جي قدم کي جائز ٺهرايو هو. جيتوڻيڪ اهو اهنسا وارو قدم نه هو، پر گانڌيجي هڪ قدم اڳا به اڳتي وڌيو هو، جڏهن هن ٻيءَ عظيم جنگ جي شروعات ۾ پولنڊ جي حڪومت کي هٽلر جي مقابلي لاءِ سختيءَ ۽ جنگي طريقي استعمال ڪرڻ لاءِ همٿايو هو.“ مسٽر نهروءَ وڌيڪ چيو: ”ڪي شيون اهڙيون آهن، جي امن جي حفاظت کان بدتر آهن، ۽ اهي آهن بزدليءَ سان امن جي حفاظت ڪرڻ جون ڪوششون. بزدلي، امن هرگز ناهي. گانڌيجيءَ چيو هو ته جيڪڏهن ڪو اهنسا جي طريقن سان مردانه وار وڙهي نه سگهي، ته پوءِ هن کي ترار کڻي وڙهڻ گهرجي.“ (اخبار ”اسٽيٽسمن“، ٢٩-ڊسمبر، ١٩٦١ع).

ڀارت جي اڳئين دفاع جي وزير، مسٽر ڪرشنامينن، چيو هو: ”اوهان کي معلوم آهي ته اسان ڪنهن به انهيءَ ملڪ خلاف سختيءَ کان نه ڪيايو آهي، جنهن اسان جي مفادن کي نقصان پهچائڻ جي ڪوشش ڪئي هجي.“ (اخبار ”هندستان ٽائيمس“، ٦-ڊسمبر، ١٩٦١ع). مسٽر مينن ڪانگريس پارٽيءَ جي ڪارڪنن کي يقين ڏياريو ته ”جهڙيءَ طرح گوا جو مسئلو حل ڪيو ويو آهي، اهڙيءَ طرح چين ۽ پاڪستان جا مسئلا به حل ڪيا ويندا.“ (اخبار ”اسٽيٽسمن“، ٢٦-ڊسمبر، ١٩٦١ع).

ڪانگريس جي صدر، مسٽر سنجيوا ريڊيءَ چيو: ”اسان کي ڪشمير جو والاريل علائقو آزاد ڪرائڻو آهي. اسين هن مسئلي کي انهيءَ ڪري مهمل ڪري رهيا آهيون جو اسين جنگبندي لائين کي مستقل حل تسليم نٿا ڪريون.“ هن کي توقع هئي ته ڪشمير جي ”والاريل ايراضين“ جا باشندا ازخود جدوجهد ڪري غاصب کان پاڻ کي آزاد

ڪرائيندا، ۽ ”جلد از جلد حڪومت صحيح وقت جو انتخاب ڪري ڪشمير جو اهو حصو آزاد ڪرائيندي، جهڙيءَ طرح هن گوا جي سلسلي ۾ ڪيو هو“. (”اسٽيٽسمن“، ۵-جنوري، ۱۹۶۲ع).

هي آهن بيان انهن اڳواڻن جا، جيڪي پاڪستان کي ”جنگ نه ڪرڻ واري معاهدي“ جي آڇ ڪري رهيا آهن!

ڀارت کان سواءِ، پاڪستان جا هن حصي جي ٻين ملڪن ۽ گهڻو ڪري دنيا جي سڀني ملڪن سان سٺا تعلقات آهن. اسان پنهنجن سڀني پاڙيسري ملڪن سان، انهن سڀني ملڪن سان جن سان اسان جا اختلاف هئا، پنهنجن اختلافن کي پرامن ذريعن سان حل ڪرڻ جي ڪوشش پئي ڪئي آهي. ٿي سگهي ٿو ته اسان جا طئي ڪيل ڪي عهدناما اسان لاءِ پوريءَ طرح ڪاميابيءَ وارا نه ٿيا هجن، پر ايتري جزوي ڪاميابي به ڏيکاري ٿي ته پاڪستان سڀني ملڪن سان پنهنجن مسئلن جو حل پرامن فيصلن ۽ پرامن وهنوارن سان چاهي ٿو. اسان افغانستان جي حڪومت سان پنهنجا اختلاف ختم ڪري ڇڏيا آهن. اسان ايران ۽ برما سان پنهنجا سرحدن وارا مسئلا فيصل ڪري ڇڏيا آهن. نيپال، سلون، ۽ انڊونيشا جهڙي عظيم ملڪ سان اسان جا تمام گهرا تعلقات آهن. ملايا، ٿائلنڊ ۽ فلپائين جهڙن ملڪن سان اسان جا تعلقات سٺا آهن. اسان تازو هڪڙو سرحدي معاهدو طئي ڪيو آهي، جنهن پاڪستان ۽ چين جي عوامي جمهوريت جي وچ ۾ صلح جو نشان قائم ڪري ڇڏيو آهي. انهيءَ جو ڪهڙو سبب آهي جو پاڪستان، دوستيءَ ۽ تعاون جو جذبو ڌاري، ايشيا ۽ آفريڪا جي سڀني ملڪن سان پنهنجا مسئلا حل ڪري سگهي ٿو، سواءِ ڀارت جي؟ انهيءَ جو سبب هيءُ آهي ته ڀارت هڪ اڳرائي ڪندڙ ملڪ آهي، ۽ اهو پنهنجي آسپاس وارن ملڪن سان پنهنجن تڪرارن کي پرامن طريقي سان طئي ڪرڻ جو قائل ناهي.

هاڻي اچو ته ڏسون ته "جنگ نه ڪرڻ جو معاهدو" سچ پچ ڪهڙي ضمانت پيش ڪري سگهي ٿو؟ درحقيقت اهو سلامتيءَ جو هڪ غلط احساس پيدا ڪري ٿو. تاريخ شاهد آهي ته "جنگ نه ڪرڻ" جي معاهدن جون تجويزون گهڻو ڪري فساد جي پيشبندي ڪندڙ ملڪن وٽان ئي نڪتيون آهن — اهڙا ملڪ، جن جي نيت جارحانه ثابت ٿي آهي، جهڙوڪ نازي جرمني. "ربنٽراپ–مالوٽوف معاهدو" (The Ribbontrop-Molotov Pact) "جنگ نه ڪرڻ واري معاهدي" جو هڪ مستند مثال آهي. جيڪڏهن ڀارت خود ئي پاڪستان خلاف اڳرائي ڪري ۽ اسين پنهنجو بچاءُ ڪريون، جنهن جو اقوام متحده جي پڌرنامي موجب حق مليل آهي، ته پوءِ ڀارت ٽڙتي ڪائي، پنهنجي مخصوص ڊرامائي انداز ۾، دنيا کي ائين پڌائيندو ته اڳرائي پاڪستان ئي ڪئي آهي، ڇاڪاڻ ته "صلح پسند" ڀارت ته پاڻ پاڪستان کي "جنگ نه ڪرڻ" واري معاهدي جي آڇ ڪئي هئي، سو ائين ڪرڻ کان پوءِ وري ڀارت ڪيئن اڳرائي ڪئي هوندي؟

تنهنڪري، هن قسم جو معاهدو نه رڳو اهڙي گمراهه ڪن صورتحال پيدا ڪندو جنهن سان اسين پنهنجي ملڪي سالميت بابت غلط احساس ۾ مبتلا ٿي وينداسين، بلڪ اهو ڀارت جي هٿ ۾ اهڙو مضبوط هٿيار ٿي پوندو، جنهن سان هو پاڪستان تي پنهنجي اڳرائيءَ واري قدم کي جائز ۽ حق بجانب ثابت ڪري سگهندو. انهن اهم سببن جي ڪري، پاڪستان ڀارت جي "جنگ نه ڪرڻ" واري معاهدي جي آڇ قبول نٿو ڪري سگهي. ڀارت هڪ اڳرائي ڪندڙ ملڪ آهي، ۽ اسين اڳرائي ڪندڙ ملڪ سان "جنگ نه ڪرڻ" وارو معاهدو نٿا ڪري سگهون. ڀارت کي اول اول ڪشمير جي مسئلي کي هڪ عزت ڀرئي ۽ منصفانه بنياد تي طي ڪرڻ گهرجي. هڪ دفعو اهو انصاف جي اصولن موجب عمل ۾ اچي وڃي،

تہ پوءِ اسين ڀارت سان "جنگ نہ ڪرڻ" جو هڪڙو معاهدو تہ ڇا، هو جيترا بہ معاهدا چاهيندو، اوترن کي قبول ڪرڻ لاءِ تيار ٿي وينداسين. پر انهيءَ شرط کي ڀارت قبول نہ ڪندو. دراصل موجوده "جنگ نہ ڪرڻ واري معاهدي" جي آڇ ڪرڻ ۾ ڀارت جو مقصد رڳو دوکو ڏيڻ آهي. سندس مقصد رڳو پنهنجن مفادن کي زور وٺائڻ آهي. پاڪستان ڀارت جي هٺرادو وقار کي وڌائڻ جو وسيلو نٿو بڻجي سگهي.

ايشيا جي عوام کي بهتر زندگي ڪيئن گذارڻ لاءِ بهتر وسيلا گهرجن. مرض ۽ مجبوريءَ جي اذيت ڇا آهي، تنهن جي معنيٰ اسان کي معلوم آهي. اسان کي معلوم آهي تہ اهو ڪو قدرتي قانون ڪونهي جو رڳو ايشيا جو عوام ئي غريب هجي. اسين چاهيون ٿا تہ ايشيا ترقي ڪري. اسين چاهيون ٿا تہ اڻ ترقي يافتہ ملڪ ترقي يافتہ ٿين. اسين يورپ ۽ آمريڪا جي دولت جو مقابلو نٿا ڪري سگهون، پر اسين اميد رکون ٿا تہ اسان جو عوام بهتر زندگي گذاري ۽ پاڻ ۽ پنهنجي اولاد کي غربت ۽ افلاس کان نجات ڏياري. اهڙيءَ طرح، اسين سڄي ايشيا کي خوشحال ڏسڻ چاهيون ٿا، جنهن ۾ ڀارت جي خوشحالي بہ شامل آهي، ڇاڪاڻ تہ پاڪستاني عوام ڀارت جي عوام جو بدخواهہ نہ آهي.

بهرحال، ڀارت جي فوجي طاقت ۾ اضافي جو مقصد ڪو ان جي غربت کي مٽائڻ ۾ مدد نٿو ڪري. نہ وري ڀارت، جيڪو هندوڪش جبل کان وٺي ميڪانگ نديءَ تائين پنهنجي تسلط ڄمائڻ جي دعوا ٿو ڪري، سو ڪو اهڙو ملڪ ٿي سگهي ٿو، جنهن جي هٿياربنديءَ تي اعتبار ڪري سگهجي. نراسائيءَ وچان، هو ضرور انهن هٿيارن کي ننڍن ۽ ڪمزور ملڪن خلاف ڪم آڻيندو، ۽ انهن مان اول نمبر ملڪ هوندو پاڪستان، ڇاڪاڻ تہ ڀارت جي ليڊرن هميشه اهو ظاهر پئي

ڪيو آهي ته چين سان جهڳڙي جي باوجود، ڀارت پاڪستان جو 'اول نمبر دشمن' آهي. اهڙيءَ طرح، اهي هٿيار جن سان ڀارت جي هينئر پرورش ڪئي ٿي وڃي، سي پاڪستان جي خلاف، اسان سان سندس "تڪرارن" کي حل ڪرڻ لاءِ، انهن طريقن سان ڪتب آندا ويندا، جيڪي طريقا "آزاد ڀارت" جي خصوصيت ۽ روايت بڻجي چڪا آهن. جيئن اڳ ٻڌايو ويو آهي، گذريل پندرهن سالن ۾ ڀارت پنهنجن تڪرارن سان پنج تڪرار طاقت جي استعمال سان "حل" ڪيا آهن. شايد اهي هٿيار پين پاڙيسري ۽ ڏکڻ-اوڀر ايشيا جي ننڍن ملڪن خلاف به ڪتب آندا وڃن. فوجي طاقت ۾ اضافي جي باوجود، ڀارت پنهنجي اتر واري ديو سان وڙهي نه سگهندو، ڇو ته سندس جاگرافيائي صورتحال وري به ساڳي ئي رهندي. انهيءَ ڪري، نراسائيءَ ۽ غصي جي حالت ۾، پنهنجي ملڪگيريءَ جي هوس وچان، اهي هٿيار هو ڏکڻ ۽ ڏکڻ-اوڀر ايشيا جي بيسهاري عوام خلاف، خاص طور تي پاڪستان جي عوام خلاف استعمال ڪندو. اسان جو اهو خدشو بلڪل صحيح آهي، ۽ بلڪل قدرتي آهي. اسان کي جيڪو ڀارت بنسبت تجربو آهي، تنهن مان اسين ڀارت کي هٿياربند بنائڻ جو مطلب سمجهي ويا آهيون. اهوئي سبب آهي جو اسان ان جي خلاف هميشه احتجاج پئي ڪيو آهي. احتجاج جو هيءُ آواز ڪو رڳو حڪومت جو آواز ڪونهي، پر ڏهه ڪروڙ پاڪستاني عوام جو آواز آهي.

ڀارت جو صدر، جيڪو صلح پسند پوشاڪ ۾ هڪ تمام صلح پسند ماڻهو آهي، تنهن آمريڪا ۾ ۱۹٦۳ع ۾ چيو: "ڀارت پنهنجن مسئلن کي فقط انهيءَ حالت ۾ طي ڪري سگهي ٿو، جڏهن هن وٽ پنهنجي سوديبازيءَ جي لياقت جي پٺڀرائيءَ لاءِ قوت هوندي." هن بيان جو مفهوم ۽ مراد بلڪل واضح آهي. ڀارت جو مدارالمهام، جيڪو پنجيتاليهه ڪروڙ

عوام جي نمائندگي ڪري ٿو، تنهن جو بيان ڀارت جي ارادن جي صاف صاف تشريح ڪري ٿو. هن بيان مان صاف عيان آهي ته ڀارت پنهنجن تڪرارن کي قوّت جي ذريعي طي ڪرڻ چاهي ٿو. سوديبازيءَ جي طاقت ڪنهن جي خلاف استعمال ڪرڻي آهي؟ چين جي خلاف نه، جيئن مٿي سمجهايو ويو آهي. بلڪ ڀارت جو هٿيارن گڏ ڪرڻ ۾ فقط هي مقصد آهي ته پاڪستان کان پنهنجا منگهريا شرط مڃرائي سگهي، ۽ ڪم از ڪم ڪشمير جو حل پنهنجي مرضيءَ مطابق قبول ڪرائي سگهي، يعني جنگبندي لائين جي بنياد تي.

ڀارت جو آنجهاني وزير صلح جو ڪوڏيو ۽ سيني جو خيرخواهه مشهور هو. گوا جي چڙهائيءَ وقت جڏهن پاڻ آمريڪا جي دوري تي هو، تڏهن هن آمريڪا جي عوام کي چيو: "صلح اسان جو ايمان آهي." پر پوءِ جلد ئي سندس جنگي مشينن جو رخ گوا ڏانهن موڙي ويو. پاڪستان کي ڀارت طرفان صلح جي اهڙي ئي شوق ظاهر ڪرڻ لاءِ تيار رهڻ گهرجي. ائين نه آهي ته ڪو اهي هٿيار ضرور ڪتب آندا ويندا، پر انهن جو مظاهرو يا صرف انهن جو وجود به ساڳئي نموني ۾ خطرناڪ آهي. ڀارت پنهنجن بي انداز هٿيارن جي موجودگيءَ سان، انهن کي ڪتب آڻڻ کان سواءِ ئي پنهنجا مطلب پورا ڪري سگهي ٿو. پندرهن سالن کان اسين سخت جدوجهد ۾ مصروف رهيا آهيون، اسان قربانيون ڏنيون آهن، اسان پنهنجي عوام کي مجبور ڪيو آهي ته هو پنهنجي واجبي حصي کان گهٽ گذاري تي اڪتفا ڪن، اسان انهن کي سندن بنيادي قليل ضرورتن کان به محروم رکيو آهي، انهيءَ لاءِ ته جيئن ڀارت سان ڪي قدر فوجي توازن قائم رکي سگهون. اهي سڀ تڪليفون اسان جي عوام خنده پيشانيءَ سان، پنهنجي ملڪ جي سلامتيءَ لاءِ برداشت ڪيون آهن. صلح آتي قائم رکي سگهجي ٿو، جتي طاقت جو توازن هجي،

۽ اهو توازن برصغير ۾ به اهڙيءَ ئي ريت ضروري آهي، جهڙيءَ ريت دنيا جي صلح لاءِ ضروري آهي. پر ڀارت جي فوجي طاقت ۾ نئين سر اضافي سان، اسان جون قربانيون به بي اثر ۽ رائگان ٿي رهيون آهن.

ڀارت دنيا کي ٻڌائي ٿو ته هن کي چين جي اڳرائيءَ جو خطرو آهي، ۽ انهيءَ سبب ڪري هن کي پنهنجن فوجي وسيلن ۽ طاقت کي لڙائيءَ لاءِ تيار رکڻ جي ضرورت آهي، ۽ ان لاءِ انهن مغربي ملڪن کان به مدد وٺڻ جي ضرورت آهي، جن سان چين واري جهڳڙي کان اڳ تائين ڀارت جا فقط زباني تعلقات هئا. ڀارت هاڻي دنيا کي ڪميونسٽ چين جي خطرن کان خبردار ڪري رهيو آهي. ٻارهن سالن تائين ڀارت دنيا کي ائين ئي ٻڌايو آهي ته ايشيا جا ٻه وڏا ملڪ، ڀارت ۽ چين، هڪٻئي خلاف ڪڏهن به طاقت استعمال نه ڪندا، ڇاڪاڻ ته هنن جو تعلق ايشيا سان آهي، ۽ ايشيا جا اصول مغرب جي اصولن کان مختلف آهن، جو ته شهنشاهيت ۽ استحصال جي عقيدن ۽ خودمطلبين کان ايشيا بيخبر آهي، ۽ مغربي اصول مشرق سان لاڳو ٿي نٿا سگهن. ڀارت ائين به چيو ٿي ته چين ۽ ڀارت جي وچ ۾ دائمي دوستي رهندي ۽ اهي هميشه صلح سان رهندا. پر اوچتو، ١٩٦٢ع جي آڪٽوبر ۾، انهن مقدس واعدن کي رد ڪيو ويو ۽ دنيا کي هاڻي ”ڪميونسٽ چين جي خطرن“ کان خبردار ڪيو پيو وڃي--”اهي زبردست خطرا، جيڪي ايشيا توڙي سڄيءَ دنيا لاءِ ڪميونزم ۽ ڪميونسٽ چين طرفان پيدا ٿي رهيا آهن.“ پر ڪير ٿو چائي ته مستقبل قريب ۾ ڀارت وري به ڦرتي کائي وڃي، جو ته هو پاڻ کي هڪ نام نهاد ”غير جانبدار“ ملڪ سڏائي، پنهنجي قول ۽ عمل کي قبولڻ کان سدائين آجو رهيو آهي. جيستائين ڀارت ڪنهن به مقرر پاليسيءَ تي ڪاربند رهڻ لاءِ ٻڌل نه آهي، پر ٻيا ملڪ پنهنجن معاهدن

جي پابندين سان ٻڌل آهن. ڀارت سان ڪوبه ڏي-وٺ جو شرط لاڳو ڪونهي. هو دنيا جي ٻنهي حصن کان بهترين امداد حاصل ڪري رهيو آهي، ۽ ساڳئي وقت پنهنجن عملن جي آزادي به ماڻي رهيو آهي. ڀارت هوند پنهنجو مسئلو چين سان به طي ڪري سگهي. اهو ڪو اهڙو حل نه ٿيي سگهندڙ مسئلو ڪونهي. سوال فقط سرحدن کي ترتيب ڏيڻ جو آهي، سو ڀارت اڃا به، ڪولمبو طاقتن جي ذريعي، چين سان اهو معاملو نبيري ٿو سگهي. هڪ دفعو اهو مسئلو چين سان طي ٿي وڃي، ته پوءِ "پنج شيلا" جو فلسفو شايد وري اڀري اچي، ۽ اسان کي وري ٻڌايو وڃي ته ايشيا جي هنن ٻن عظيم ملڪن درميان جهيڙي جو سوال ئي پيدا ٿي نٿو سگهي. ڀارت جو سارو زور ۽ طاقت پوءِ پاڪستان خلاف لڳايو ويندو، ڇاڪاڻ ته ڀارت جي نظرن ۾ فقط پاڪستان ئي هڪڙو بيدين ملڪ آهي.

جيڪڏهن واقعي ڀارت کي عوامي چين کان انديشو آهي ۽ فوجي حملي جو خطرو محسوس ڪري ٿو، ته پوءِ ڪيس "سيٽو" ۽ "سينٽو" ۾ شامل ٿيڻ گهرجي. ڀارت ائين ڇو نٿو ڪري؟ جيڪڏهن واقعي ڪيس ڪميونسٽ اڳرائيءَ جي شڪار ٿي وڃڻ جو ڊپ آهي، ته پوءِ هن کي ڪميونسٽن خلاف ٺاهيل هنن دفاعي تنظيمن سان شامل ٿي وڃڻ گهرجي، ته جيئن هو اڳرائيءَ خلاف اجتماعي قسم جي خود-دفاعي چڱيءَ هيٺ اچي وڃي. پر ڀارت ڪڏهن به "سيٽو" يا "سينٽو" ۾ شامل نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته هن کي 'پنهنجو بچاءُ پاڻ ڪرڻ' ۾ ڪابه دلچسپي ڪانهي. ڀارت خود هڪ اڳرائي ڪندڙ ملڪ آهي، ۽ هڪڙو اڳرائي ڪندڙ ملڪ ڪڏهن به اهڙي نظام سان شامل نه ٿيندو، جنهن جو مقصد اڳرائيءَ خلاف بچاءُ ڪرڻ ۽ صلح کي محفوظ رکڻ هجي. ڀارت ائين نه ڪندو، سا ڳالهه خود ڏيکاري ٿي ته هو

هو پاڻ اڳرائي ڪرڻ جو ارادو رکي ٿو — ۽ اها اڳرائي پاڪستان جيءَ ٿي خلاف ٿيندي، ڇاڪاڻ تہ ڀارت کي چين خلاف اڳرائي ڪرڻ جي همٿ ٿي ڪانہ ٿيندي.

ڀارت جي صدر، ڊاڪٽر راڌاڪرشنن پڻ آمريڪا ۾ هي اعلان ڪيو: ”ڀارت جي الڳ رهڻ واريءَ پاليسيءَ جو اهو مطلب ڪونهي تہ هو ڪو آزاديءَ کان، صلح کان، ۽ انصاف جي واسطي صلح پسندانہ طريقن استعمال ڪرڻ کان پاسو ڪري ٿو.“ جيڪڏهن ڀارت جي الڳ رهڻ واريءَ پاليسيءَ جو اهو مطلب آهي تہ هو آزاديءَ جي مفادن سان ٻڌل آهي، تہ پوءِ سوال اٿي ٿو تہ هن صديءَ ۾ ڪهڙو ملڪ آزاديءَ جو خواهان ڪونهي؟ آزاديءَ ۾ دلچسپي رکندڙن لاءِ اهو ضروري آهي ڇا تہ ڪو ملڪ ڪنهن سان شامل هجي يا الڳ هجي، سوشلسٽ هجي يا سرمائيدار هجي؟ بهرحال، ڀارت جي دعوا آهي تہ هو بہ امن ۽ صلح ۾ ايمان رکي ٿو. تنهن هوندي بہ، پندرهن سالن جي عرصي ۾ هن گهٽ ۾ گهٽ پنج دفعا جارحانہ ڪارروايون ڪيون آهن. سندس صلح جو تصور ڇا آهي؟ ڪنهن قوم کي سندس ڪارگذارين مان ٿي پرکبو آهي — نہ ان جي لفاظي مان، نہ ان جي زباني وعدن مان، ۽ نہ وري ان جي فصيح فقرن مان، جهڙا هي آهن: ”صلح اسان جو ايمان آهي.“

ڀارت پاران ائين چيو ويو آهي تہ عوامي چين سان سرحدي معاهدو ڪري، پاڪستان هڪڙو عظيم گناهہ ڪيو آهي. عوامي جمهوري چين پاڪستان جو پاڙيسري ملڪ آهي، ۽ اسان جي ڪيتري ساري سرحد ان جي پاسي سان آهي. پر اسان ڀارت حڪومت جي نظرن ۾ پنهنجي هڪ پاڙيسريءَ سان سرحدي معاهدي جي تڪميل ڪري هڪ گناهہ ڪيو آهي، جنهن لاءِ اسان کي ڪڏهن بہ معاف نہ ڪيو ويندو! اهو منطق رکو ڀارتي سياست جي چار ۾ ٿي

سمائجي سگهي ٿو، ۽ رکيو پارٽي اڳواڻ ٿي ان کي سمجهي سگهن ٿا.

پارٽ کي اها ڳالهه موزون نظر آئي ته سرحدي معاهدي ۾ هڪڙو خفيه فقرو پڙهي، جنهن مان پارت خلاف پاڪستان ۽ چين جي سازش جو مطلب نڪري. هن بيان کي ڪافي هوا ڏني ويئي آهي. شروعات ۾ اسان ان کي پارٽي ذهنيت جي بيوقوفي سمجهي، جواب ڏيڻ جي به ضرورت محسوس نه ڪئي. جواب ڏاڍو سولو آهي، ۽ اهو هي آهي: اسان کي آزمايو، اسان سان صلح ڪريو، اسان سان ڪنهن فيصلي تي اچو، اسان سان جهڙپون بند ڪريو، ۽ ڪوشش ڪري اسان سان ميٺ محبت ۾ رهو. اهوئي سڀ کان سٺو طريقو آهي انهيءَ ڳالهه کي معلوم ڪرڻ جو، ته واقعي پارت جي خلاف پاڪستان ۽ عوامي چين جو ڪو خفيه معاهدو آهي يا نه. حقيقت هيءَ آهي ته اسان ڪي به مخفي معاهدا نه ڪيا آهن. اسان جو اهڙين ڳالهين ۾ ڪو به اعتقاد ڪونهي. اڳئين زماني جي مستند زبان ۾، ائين چئجي ته اسين کليل معاهدن کي کليءَ طرح تڪميل تي آڻڻ ۾ اعتماد رکون ٿا. اسين کليءَ طرح "سيٽو" ۽ "سينٽو" سان شامل ٿيا آهيون، ۽ اهي معاهدا قومي سندون آهن. اسين پنهنجين پاليسين کي مخفي نه رکندا آهيون. شايد پارٽي حڪومت ائين ڪندي هجي، ۽ شايد سندس خفيه معاهدا ڪيل آهن. پر اسان جا هٿ صاف آهن، ۽ اسان جو ضمير به صاف آهي. اسان جا دنيا جي ڪنهن به ملڪ سان خفيه معاهدا نه آهن، جن ۾ چين جي عوامي جمهوريت به شامل آهي. اسين چين جي عوامي جمهوريت سان ان ڳالهه ۾ متفق آهيون ته تڪرارن کي پرامن، عزت پرين ۽ منصفانه طريقن سان حل ڪيو وڃي. جيڪڏهن انهيءَ کي اوهين خفيه معاهدو سڏيندا، ته اهڙا معاهدا اسان جا دنيا جي هر ملڪ سان آهن.

هاڻي ڀارتي نقطہ نظر کي جانچ ڏيکارڻ لاءِ، ڊاڪٽر راڌا ڪرشنن فرمايو: ”ڀارت جي غيرجانبداري آمريڪا جي مفاد خاطر هئي.“ ڀارت جي بلند همتيءَ کي شاباس ڏجي! آمريڪي حڪومت کي ڀارت جو شڪرگذار ٿيڻ گهرجي. ڊاڪٽر راڌا ڪرشنن اڳتي فرمائي ٿو: ”اسين روس سان ڳالھ ٻولھ ڪري سگهون ٿا، نہ هڪڙي طرفدار جي حيثيت ۾، بلڪ انهيءَ قوم جي حيثيت ۾، جيڪا انصاف جي بلند ترين اصولن جي حفاظت وارين ڪوشش ۾ دلچسپي رکندي هجي، ۽ اتي جي عوام کي چوي تہ اهو سندن فرض آهي تہ هو معاملات کي سمجهن ۽ ڪنهن فيصلي تي رسن.“ ڀارت وارن جي غيرجانبداري کين انهيءَ حيثيت ۾ رکي ٿي جو هو روس جي ماڻهن سان ڳالھ ٻولھ ڪري سگهن، ۽ انهيءَ لاءِ هنن کي اها ساري فوجي امداد گهرجي، جيڪا کين آمريڪا کان ملي سگهندي هجي. ساڳئي سبب ڪري، هو پاڻ کي روس کان فوجي امداد وٺڻ جو بہ مستحق سمجهن ٿا. انهي ڪري، هو پنهنجي نام نهاد غيرجانبدارانہ پاليسيءَ کي قائم رکڻ چاهين ٿا. ڇو؟ ڇاڪاڻ تہ هو روس سان اهڙيءَ طرح ڳالهائي سگهن ٿا، جيئن هڪڙي قوم ٻيءَ قوم سان ڳالهائي. ڀارت جيڪڏهن روس جي ويهہ ڪروڙ عوام سان ڳالهائي سگهي ٿو، تہ اسين بہ ساڳئي بنياد تي چين جي عوامي جمهوريت جي پنجهٺ ڪروڙ عوام سان ڳالهائي سگهون ٿا، ۽ اسانجن دوستن کي انهيءَ تي راضي ٿيڻ ۽ اسان کي همتائڻ گهرجي. ائين ڪرڻ لاءِ، کين اسان کي ايتريقدر بہ چوڻ گهرجي تہ اسين معاهدن کي ڇڏي ڏيون. جيڪڏهن ڪا ڳالھ ڀارت لاءِ مفيد آهي، تہ پوءِ ساڳي ئي ڳالھ پاڪستان لاءِ ڇو مفيد ڪانهي؟ جيڪڏهن پاڪستان جي اها هڪڙي وصف آهي جو اهو هڪ طي شد پاليسيءَ جو پابند ملڪ آهي، تہ ساڳيءَ طرح ڀارت لاءِ هڪ پابند ملڪ رهڻ جي وصف ڇو نہ هجي؟ اها دورُخي پاليسي ڇو

هئڻ گهرجي؟ ننڍن ملڪن لاءِ ڪو هڪڙو ئي بين الاقوامي معيار ۽ هڪڙو ئي بين الاقوامي سطح جو اخلاقي ۽ انتظامي ضابطو ڇو نه هجي؟

دنيا ۾ جيڪي ڪجهه وهي واپري رهيو آهي، جيڪي اجتماعي صورتون وجود ۾ اچي رهيون آهن، ۽ حالتون جنهن رخ تي هلي رهيون آهن، تنهن جي مدنظر، ڇا اجا وقت نه آيو آهي جو روس کان پڇجي ته هو واقعي هڪ حقيقي پاليسيءَ تي هلي رهيو آهي؟ روس هڪ وڏو ملڪ آهي، ۽ ان کي مردن، زالن ۽ جانورن کي بيروني خلا ۾ گردش ڪرائڻ لاءِ مبارڪباد ڏيڻ گهرجي، پر ان کي زمين تي به پير ڏرڻ گهرجن. اسين پڇڻ چاهينداسين ته هن جي ڪشمير بابت طرفداريءَ واري پاليسي، جيڪا ڪن حالتن ۾ ڀارت جي پنهنجيءَ پاليسيءَ کان به وڌيڪ ڀارتي نوعيت جي آهي، سا دنيا جي صلح ۽ سلامتيءَ لاءِ انتهائي خيرخواهيءَ واري پاليسي آهي ڇا؟ جيڪڏهن ڀارت پنهنجي موجوده حيثيت ۾ آمريڪا ۽ روس جي ٻنهي ملڪن کان فوجي امداد حاصل ڪري ٿو، ته ڇا ان ۾ هڪ طبعي ۽ بنيادي اختلاف ڪونهي؟ وقت جي روانيءَ سان هي اختلاف وڌيڪ ۽ وڌيڪ ظاهر ٿيندو ويندو. لفظن جي ڪابه سٺي تشريح ۽ سياسي بازيگري ڪڏهن به ناگوار کي خوشگوار بڻائي نه سگهندي. سوشلسٽ دنيا جي خوابيده شهزادي کي پنهنجي اختيار ڪيل پاليسيءَ ۾ بنيادي اختلافن کي محسوس ڪرڻو پوندو، ۽ هن کي ڪشمير جي تنازعي ۾ اصولي طرح ڪنهن صاف ۽ ٺوس نقطه نظر تي اچڻو پوندو. انهيءَ تنازعي ۾ هن کي طرفداريءَ واريءَ پاليسيءَ کي ترڪ ڪرڻو پوندو. خود ڀارت به ڪشمير بابت پنهنجي شروعاتي موقف کي ترڪ ڪري چڪو آهي. ڀارت دنيا کي ٻڌايو، ۽ روس کي به ٻڌايو، ته ڪشمير جو سوال طي شده آهي، ڪنهن به حالت

۾ ان کي وري نه اٿلايو ويندو، ۽ هاڻي اهو ختم ٿيل معاملو آهي. ڪشمير جي اندر گذريل ڇهن مهينن جي عرصي ۾ ٿيل ڪارروائين کان قطع نظر، ڀارت سرڪار ۽ پاڪستان سرڪار جي وچ ۾ ڪشمير جي مسئلي تي گفت و شنيد جا ڇهه دور هلي چڪا آهن. اهو ڪافي آهي هن ڳالهه کي ثابت ڪرڻ لاءِ، ته ڪشمير جو قصو ختم نه ٿيو آهي. هنن تازن انڪشافن روس جهڙيءَ عظيم طاقت کي ضرور پريشان ڪيو هوندو، جنهن ڀارت جي طرفداري انهيءَ خيال کان ڪئي آهي ته ڪشمير هڪڙو بند ٿيل باب آهي. ڪشمير جو سوال يڪطرفي نموني ڪڏهن به حل ٿي نٿو سگهي، ۽ ڀارت انهيءَ حقيقت کي، اسان سان هليل ڳالهين ذريعي، هڪ ڀيرو وري به تسليم ڪيو آهي. پاڪستان هن تنازعي ۾ هڪ ڌر آهي، ۽ اهڙي ئي حيثيت ڪشمير جي چاليهه لک باشندن جي آهي، جن جو خوداراديءَ جو حق خطري ۾ آهي.

ٿي سگهي ٿو ته بين الاقوامي حالتن جون مجبوريون روس کي ڪشمير جي سوال تي سندس موجوده موقف ۾ ڪنهن بنيادي تبديلي آڻڻ جي اجازت نه ڏينديون هجن. ڪنهن حد تائين اهو سمجهي سگهجي ٿو. پر انهيءَ سلسلي ۾ جيڪڏهن ترت ئي ابتدائي قدم کنيو ويندو، ته آهو درجي بدرجي تبديليءَ سان، هن کي انهيءَ مسئلي بابت غيرجانبداريءَ جي طرف وٺي ويندو ۽ طرفداريءَ واريءَ روش کي ترڪ ڪرائيندو. روس جي هيءَ طرفداريءَ واري روش انصاف جي مفاد وٽان نه آهي. روس کي انهيءَ سوال جو اڳ-پوءِ جانچڻ گهرجي، ان کي تازين تبديلين جي روشنيءَ ۾ چڪاسڻ گهرجي، ۽ ڏسڻ کپي ته ان ۾ ڪهڙا تضاد موجود آهن. جيڪڏهن روس پاڪستان جي ڏهن ڪروڙ ماڻهن سان دوستي رکڻ چاهي ٿو، ۽ دنيا تي ثابت ڪرڻ چاهي ٿو ته هو

بين الاقوامي تنازعن کي حق ۽ انصاف جي بنيادن تي طي ڪرڻ جو خواهان آهي، ته هن کي ائين ئي ڪرڻ گهرجي.

هڪ اسلامي ملڪ جي حيثيت ۾، پاڪستان ايشيا ۽ آفريڪا جي سڀني مسلمان ملڪن سان دوستيءَ ۽ ڀائپيءَ جو رشتو قائم ڪرڻ چاهي ٿو. اسان جا ايران ۽ ترڪيءَ سان بلڪل سٺا تعلقات آهن، ۽ تازو اسان جا تعلقات افغانستان سان به سڌري ويا آهن. اسين انهن ملڪن سان اڃا به وڌيڪ ڳانڍاپو چاهيون ٿا. اسين چاهيون ٿا ته ايشيا جي اوڀر وارن پاڙيسرين سان به اسان جا اهڙا ئي تعلقات هجن، ۽ اڳ ۾ ئي اسان جا انهن سڀني سان دوستانا ناتا آهن. پاڪستان جي هيءَ بيمثالي خصوصيت آهي جو هو مغربي ايشيا ۽ مشرقي ايشيا ٻنهي ۾ سمايل آهي. اڌ کان وڌيڪ اسان جا باشندا اسان جي ملڪ جي مشرقي حصي ۾ رهن ٿا. اسين مليشيا ۽ انڊونيشيا جي عوام ۽ ڏکڻ-اوڀر ايشيا جي باقي حصن جي عوام سان بهترين حد تائين تعلق ۽ تعاون پيدا ڪري سگهون ٿا. اسين انهيءَ تعلق ۽ تعاون کي فروغ ڏيڻ چاهيون ٿا.

انهيءَ کان ڪو به انڪار نه ڪندو ته ڪشمير تڪراري علائقو آهي. اهو عالم آشڪار آهي، انهيءَ کي بين الاقوامي طور مڃيو ويو آهي. سڀ کان وڏي ڳالهه ته ڪشمير جا باشندا پين سڀني کان وڌيڪ چاهين ٿا ته سندن قسمت تي تڪرار آهي. هنن کي پين سڀني کان وڌيڪ چاڻ آهي ته سندن مستقبل جو اڃا فيصلو ٿيڻو آهي. انهيءَ حقيقت جي مدنظر، اهو بين الاقوامي اخلاق ۽ انصاف جي ڪهڙي قانون موجب درست ۽ واجب آهي ته ڪشمير جي سوال کي ڀارت ۽ چين جي جهڳڙي سان وچڙايو وڃي، ۽ ان کي ڀارت جي وڏائيءَ ۽ گهمنڊ جو شڪار بنائجي؟ اڄ جيڪڏهن ڪشمير پاڪستان جو حصو هجي ها، ته اتي جي ماڻهن جي زندگي اهڙي ئي بيخطر ۽ اطمينان واري هجي ها، جهڙي هنزا يا گلگت يا

مظفرآباد جي باشندن جي آهي. پر چاڪاڻ ته ڪشمير ڀارت جي قبضي هيٺ آهي، تنهنڪري ڀارت هن تڪراري علائقي کي پنهنجي لاءِ جنگ جو ميدان منتخب ڪيو آهي. اڄ ڪشمير جا امن پسند ماڻهو، جن جو چين سان ڪو به جهيڙو ڪونهي، جي پنهنجيءَ سرگذشت ۾ لڙائيءَ کان بيخبر رهيا آهن، سي ڏسي رهيا آهن ته ڀارت ۽ چين جي لڙائيءَ ۾ سندن وطن جي برباد ٿي رهي آهي. هن لڙائيءَ سان انهن جو ڪو به واسطو ڪونهي.

ڪشمير جو مسئلو طي ٿيڻو آهي. دنيا کي ان باري ۾ حقيقت تي مبني رويو اختيار ڪرڻو پوندو. هاڻي هيءَ پاڪستان ۽ ڀارت تائين محدود نه رهيو آهي. ساڳيءَ ئي نوعيت جو هجڻ ڪري، انهيءَ جو اختتام به الجزائر ۾ عوام جي آزاديءَ لاءِ ڪيل جدوجهد جهڙو ٿيندو. اهو هن برصغير جي پنجاهه ڪروڙ عوام کي لڙائيءَ ۾ گهلي سگهي ٿو. جيڪڏهن ڪا خونريز لڙائي ڇڙي پيئي، ته ان جي گونج چئني طرفن پکڙجي ويندي. پاڪستان پنهنجيءَ پر ۾ هميشه صبر کان ڪم پئي ورتو آهي، ۽ ائين ڪندو رهندو، پر اهڙو به وقت ايندو آهي، جڏهن صبر جو پيمانو لبريز ٿي ويندو آهي. مون کي ياد آهي ته جڏهن پاڪستان حاصل ڪرڻ لاءِ جدوجهد ٿي رهي هئي، تڏهن ائين چيو ويندو هو ته اها جدوجهد "هاڻي، يا ڪڏهن به نه" جي مثال جيان ٿيڻ کپي. ڪشمير جو مسئلو به هاڻي اهڙو اهم، ۽ نتيجن جي لحاظ کان اهڙو نازڪ ٿي چڪو آهي، جو ان لاءِ به اهڙوئي خيال ڪرڻ گهرجي. جيڪڏهن پاڪستان کي صحيح معنيٰ ۾ قائم رهڻو آهي ته ڪشمير جي آزادي لازمي آهي.

هن جلد ۾ جيڪي تقريرون درج ڪيل آهن، ۽ جن بابت مون هن تمهيد ۾ ڪوشش ڪري اهم مسئلن جو اختصار ڏنو آهي، تن ۾ پاڪستان جي پرڏيهي پاليسيءَ کي ان صورت ۾

پيش ڪيو ويو آهي، جنهن صورت ۾ اها گذريل ٻن سالن دوران هلي چڪي آهي. جيئن ته اهي تقريرون قومي اسيمبليءَ ۾ بحث دوران مختلف موقعن تي پيش ڪيل آهن، تنهنڪري انهن جو دائرو وسيع آهي. ڪن حالتن ۾، مڙني تقريرن جو بنيادي موضوع ساڳيو ئي آهي. اها ڳالهه اٽل آهي، ڇاڪاڻ ته پاڪستان جي پرڏيهي پاليسيءَ جون، قدرتي طور، ڪي مستقل صورتون آهن. پر ٿلهي ليکي هنن بيانن ۾ چار ڪنارا نظر ايندا، جهڙوڪ ڀارت سان تعلقات، ڪشمير جو سوال، مغربي طاقتن سان تعلقات، ۽ ڀارت کي مغربي ملڪن وٽان هٿيارن جي امداد. اهي ئي معاملا، پاڪستان جي پرڏيهي پاليسيءَ جا چار اهم ترين جزا جوڙين ٿا. ظاهر آهي ته اهي هڪٻئي سان ڳنڍيل آهن، ۽ جيئن وقت گذرندو رهيو آهي، اهو ڳانڍاپو به وڌيڪ کان وڌيڪ واضح ٿيندو رهيو آهي.

جيئن ته پاڪستان جي پرڏيهي پاليسيءَ جو تعلق ٻين ملڪن سان به آهي، تنهنڪري ان جا مسئلا ٻين ملڪن لاءِ به اهميت وارا آهن. انهن مسئلن مان پيدا ٿيندڙ ڇڪتاڻ ۽ دٻاءَ کي نه رڳو پاڪستان کي ئي برداشت ڪرڻو آهي، پر واسطيدار ملڪن کي به. انهيءَ ڪري، هن ڳالهه ۾ انهن ملڪن جو مفاد به آهي ته، هو انهن مسئلن جو پوريءَ طرح جائزو وٺن، ۽ انهن جا تڪڙا حل ڳولين. اها حقيقت آهي ته پرڏيهي پاليسيءَ جا سوال گهڻو ڪري پرڪشش هوندا آهن، ۽ انهن جي حل تلاش ڪرڻ لاءِ آتساهه جاڳندو آهي. پر، انهيءَ يا ٻئي ڪنهن سبب جي ڪري، دنيا انهن مسئلن کي زنده رکڻ جي عياشي نٿي ڪري سگهي، جيڪي ننڍن توڙي وڏن ملڪن تي اقتصادي بوجهه بنيا بيٺا آهن، ۽ جن ۾ خوفناڪ لڙاين جا اسباب پريا پيا آهن. سياستدان پنهنجي سر انهيءَ اقتصادي بوجهه کان متاثر نٿا ٿين، پر انهن کي محسوس ڪرڻ گهرجي ته سندن عوام بريءَ طرح متاثر ٿئي ٿو، ۽

انهن کي اهڙي بوجھ کان ڪين آزاد ڪرائڻ گهرجي. سياستدان پنهنجي سر لڙائيءَ جي پوائنٽن نتيجن کي محسوس ڪن يا نه، پر انهن کي محسوس ڪرڻ گهرجي ته سندن عوام لاءِ ۽ مجموعي طرح انسانذات لاءِ، اهي ڪيتري قدر نه برباديءَ جو باعث ٿيندا. عالمي معاملن جي پيٽ ۾، پاڪستان جا مسئلا لاشڪ ننڍا ڏسڻ ۾ ايندا، پر انهيءَ کان ڪوبه انڪار نه ڪندو ته انهن مسئلن جي موجودگي ڀارت ۽ پاڪستان لاءِ تقريباً هڪ فوجي مقابلي جي معنيٰ رکي ٿي، انهن جي ڪري ٻنهي ملڪن جي غربت ۾ اضافو ٿئي ٿو ۽ انهن جي ڪري آمريڪا ۽ ٻين ملڪن کي فوجي امداد جي صورت ۾ اربين رپيا خرچ ڪرڻا پون ٿا، جيڪي هوند سندن توڙي ساريءَ دنيا جي عوام تي بهتر مقصدن لاءِ ڪتب آڻي سگهجن.

(٢)

پاڪستاني پرڏيهي پاليسيءَ جا دور — ڀارت جي دشمني — پاڪستان لاءِ چاره ڪار — چين-ڀارت جهڳڙو — پاڪستان ۽ چين — هندستان لاءِ مغربي هٿيار

(٢٦-نومبر، ١٩٦٢ع)

پاڪستان، پنهنجي پيدائش واري وقت کان وٺي، هڪ ٻئي پٺيان نازڪ حالتن سان مد مقابل ٿي رهيو آهي. پر انهن سڀني مان، نوعيت توڙي نتيجن جي لحاظ کان، موجوده حالت تمام سخت آهي. لاشڪ، اسين تاريخي حادثن جي هڪڙي سنگين گرداب ۾ آهيون، جنهن ۾ ڪنهن به صحيح ۽ غلط حرڪت جي وچ ۾ فرق جو مطلب، بجا طور، زندگيءَ ۽ موت جي وچ ۾ فرق آهي. بهرحال، جنهن نازڪ صورتحال ۾ اڄ اسين مبتلا آهيون، سا نظرين ۽ اصولن جي زبردست ڪشمڪش ۽ ٽڪراءَ واريءَ دنيا جو عڪس آهي. زندگيءَ جي اميدن ۽ امنگن کي زور وٺائڻ ۽ عالمي ڇڪتاڻ کي پرسڪون بنائڻ جي ڪوشش بدران، خود غرض وڏيون طاقتون، پنهنجي حسد وچان، دنيا کي مڪمل تباهيءَ جي اوڙاهه ڏانهن گهلي رهيون آهن.

عظيم تاريخي شخصيتن جي باري ۾ چيو ويو آهي ته هو تاريخي زماني ڏاهڻ، خوشحالي آڻڻ، منجهائڻ يا متاثر ڪرڻ لاءِ دنيا کي تيزيءَ سان اڳتي وڌائيندا آهن. چاهي اهو پڇي سگهان ٿو ته موجوده زماني جون هي عظيم شخصيتون

ڪهڙي تاريخي زماني ۾ لاهڻ ۾ رڌل آهن؟ منٽن اندر، شهرن جا شهر ناس ٿي سگهن ٿا ۽ سارو ملڪ تباهه ٿي سگهي ٿو!

پندرهن سالن کان وٺي وڏيون طاقتون جنگي هٿيارن کي ناس ڪرڻ بنسبت ڳالهائينديون رهيون آهن، پر نتيجو ڪهڙو نڪتو؟ سپاهين جي هڪڙي دستي کي به برخاست نه ڪيو ويو آهي، نه وري ڪو هڪڙو هٿيار به ناس ڪيو ويو آهي. دنيا ۾ امن قائم ڪرڻ جي مسئلي وانگر، بي هٿياريءَ واري تحريڪ به ماڻهن جي دلين کان شروع ٿيڻ گهرجي. انهيءَ ڪارروائيءَ کي اڄا هاڻ شروع ٿيڻو آهي. انهيءَ ڪري، دنيا جي قومن کي هٿيارن جي پچر ڇڏي ڏيڻ جي نصيحت ڪرڻ فضول آهي. خود اسانجين سرحدن جي هُن پار به، اسين قومي هٿيارن جي واڌاري لاءِ ڊڪ ڊوڙ ڏسون ٿا.

جيئن عالم آشڪار آهي، گهڻ ترقي يافته ملڪن جا باشندا فاقن ڪيڻ جي حالت کي اڃي پهتا آهن. اهڙيءَ حالت ۾، پنهنجن سيني موجود وسيلن کي انتقامي جنگي سرگرمين ۾ ضايع ڪرڻ سان، وڌندڙ ڪروڙين انسانن کي ڪو به فائدو نه رسندو. هو خوشحاليءَ جي نون نظارن جا خواب پسي رهيا آهن، جن کان هنن کي ظلمي بيٺڪي راڄ صدين تائين محروم ڪري رکيو آهي.

اهڙيءَ طرح، موجوده صورتحال هڪ خطري جي حيثيت به رکي ٿي، ته موقعي جي به. مڪمل بربادي آڻڻ لاءِ ڪافي مقدار ۾ ڪوتاهه بيني ۽ پاڳلپڻو موجود آهي. پر اڃا به اسين مصيبت کي دفع ڪري سگهون ٿا، ۽ اسان لاءِ موقعو آهي ته پنهنجي ملڪ ۽ دنيا جي انسانن لاءِ هڪ عظيم ۽ شاندار مستقبل جي خوابن کي محسوس ڪريون.

متحد پاڪستان پنهنجي ملڪ جي امن امان ۽ ٻين سيني ملڪن جي بهتر زندگيءَ لاءِ اهم ڪردار ادا ڪري سگهي ٿو.

ائين ڪرڻ لاءِ اسان ۾ ارادي جبي قوت ۽ همت ٿيندي؟ هيءَ ئي گهڙي آهي، پيهر پنهنجي تڪليف ده جائزي وٺڻ جي. هن وقت اسين پنهنجن خيالن ڪيئن چين-ڀارت ڇڪتاڻ ڪان الڳ نٿا ڪري سگهون، جنهن جي لپيٽ ۾ هڪ سؤ ڪروڙ کان به وڌيڪ ماڻهو اچي ويا آهن.

قديم زماني کان وٺي تڪرارن کي نبيرڻ جا ٻه طريقا رهندا آيا آهن، ۽ فقط اهي ئي ٻه طريقا ٿي سگهن ٿا: هڪڙو جنگ جو، ۽ ٻيو صلح جو. اقوام متحده جو پڌرنامو سڀني ملڪن تي لازم ٺهرائي ٿو ته پنهنجن تڪرارن کي صلح واري طريقي سان حل ڪن.

عظيم طاقتن درميان جهڳڙي جي حالت ۾، هٿيارن جو استعمال جنگ ڪرڻ جي مقصد کي ئي مفقود ڪري ڇڏيندو، ڇاڪاڻ ته طاقت جي موجوده خطرناڪ توازن سان، جنهن کي سر ونسٽن چرچل 'خوف جو توازن' ڪوٺيو آهي، ڪنهن يا ٻئي واري کاٻه ڌر ٿي نٿي سگهي. پر، دراصل قدري گهٽ طاقتن درميان تڪرارن کي حل ڪرڻ جو صحيح رستو به صلح جي طريقن وارو آهي. بلڪل اهو ئي مشورو چين جي وزيراعظم ڀارت کي پئي ڏنو آهي، هڪ يا ٻه ڀيرا نه، پر بار بار.

اسان کي بيحد حيرت ٿي رهي آهي، جڏهن اسين ڏسون ٿا ته هن مشوري کي، جنهن جو ئي فقط نيڪ نيت ماڻهن لاءِ رستو کليل آهي، قبول ڪرڻ بدران، ڀارت پنهنجي پاڙيسريءَ خلاف جوش وڌائڻ جي حماقت کي انتها تي پهچائي رهيو آهي — هڪڙو ديو آهي، جنهن کي نابود نٿو ڪري سگهجي، هڪڙو پاڙيسري آهي، جو فقط پنهنجين حدن ۾ درستي ۽ ترتيب گهري ٿو، هڪڙي خودمختار برابري رکندڙ جي حيثيت ۾، ۽ نه هڪڙي ٻئي کي تابعدار وانگر. چين-

ڀارت سرحد جي نشاندهي ڪرڻ لاءِ چين جي تقاضا ڪو بيجا فعل ڪونهي. اهو شهنشاهيت جي اختيار ڪيل انهن طريقن کان مختلف آهي، جڏهن ١٨١٥ع واريءَ واٽنا ڪانگريس ۾، حڪمرانن جي ذاتي مقصدن ۽ طاقتور قومن جي مقبوضاتي هوس کي پوري ڪرڻ لاءِ، يورپ جي نقشي کي نئين سر ترتيب ڏني ويئي. مان چين-ڀارت جهڳڙي تي ٿوريءَ دير بعد وري ايندس. هن وقت مان عام پرڏيهي پاليسيءَ تي چند لفظ چوندس.

ڪنهن به قوم جي پرڏيهي پاليسي، ان جي خودمختاريءَ جو اعلان آهي. جيڪڏهن ڪا قوم سڀ اختيار ٻاهي تي، سواءِ پرڏيهي تعلقات جي انتظام جي حق جي، ته هن کي آزاد تصور نه ڪري سگهبو. انهيءَ سبب کان ماڻهو پنهنجي پرڏيهي پاليسيءَ ۾ خاص فخر ۽ دلچسپي وٺندا آهن. اها هر ملڪ جي آزاديءَ جي هڪ ڪليل علامت آهي.

حڪومت جي پائيداري ۽ ان جي ملحق دائمي پاليسي، ملڪ جي اندروني معاملات جي پيٺ ۾ ٻيروني معاملات لاءِ وڏيڪ اهميت واري آهي.

انهيءَ جو اهو مطلب نه آهي ته ڪو پرڏيهي پاليسيءَ ۾ ڦيرگهير جي گنجائش مطلق نه هجڻ کپي. ان جو مطلب فقط هي آهي ته اها اوچتو نه بدلجي. جيڪڏهن قومي مفادن جي اهڙي تقاضا هجي، ته پوءِ پرڏيهي پاليسيءَ کي ضرور بدلجڻ گهرجي؛ پر اها تبديلي باترتيب هئڻ گهرجي. انهيءَ تبديليءَ کي اهڙيءَ تيزيءَ سان گهٽ-وڌ نه ڪرڻ گهرجي، جيئن سرءُ سياري ۾ ۽ سيارو بهار ۾ بدلبو آهي، بلڪ درجي بدرجي ان تي عمل ڪرڻ گهرجي.

آزاديءَ کان وٺي پندرهن سالن اندر، پاڪستان جي پرڏيهي پاليسي ٽن مکيه مرحلن مان لنگهي آهي. ٻرحلي پهرئين ۾، ڀارت جي انهيءَ سخت پروپيگنڊا جي مقابلي ۾

تہ پاڪستان جو قيام هڪ وحشت انگيز فرضي واقعو آهي، ڪوشش ڪري پاڪستان جي ملڪي حيثيت جي تسليميءَ لاءِ دليل پيش ڪيا ويا هئا. انهن مصيبت وارن سالن ۾ ڪوشش ڪري مڪمل طرح سان بين الاقوامي قبوليت حاصل ڪئي ويئي. پر، انهيءَ قبوليت جي باوجود، ملڪ ۾ انتشار رهيو. انهيءَ انتشار جو فائدو وٺي، ۽ پنهنجي ملڪ گيريءَ جي هوس جي مڪمل تسڪين حاصل ڪرڻ ڪان سواءِ، ڀارت جو راڪاس حيدرآباد، جهوناڳڙهہ ۽ ڪشمير جو ڪجھ حصو هڙپ ڪري ويو.

هرحلي ٻئي ۾، اسلامي دنيا سان يڪجهتي پيدا ڪرڻ ۽ ان کي قائم رکڻ جي ڪوشش ورتي ويئي. انهيءَ سلسلي ۾ اسان جي طرفان ڪنيل ڪن قدمن جي سادگيءَ ۽ غير محتاطيءَ سبباڻ ڪافي غلط فهمي پيدا ٿي ويئي. هڪ نئين قوم هجڻ ڪري، بين الاقوامي معاملن جي پيچيدگين ۽ باريڪ بينين ڪان اسين پوريءَ طرح واقف ۽ خبردار نہ هئاسون. جيڪڏهن اسان جي پيشقدمي توريل تڪيل، محتاط ۽ اعتماد واري هجي ها، تہ پوءِ، نتيجي طور جيڪي (شڪن شبهن ڪان بهتر لفظ استعمال ڪندي) غلط فهميون پيدا ٿيون، سي ايتريقدر نقصانڪار ثابت نہ ٿين ها. اسان هڪڙي پيچيدي معاملي کي حد ڪان وڌيڪ آسان ڪرڻ جي ڪوشش ورتي. اسان جو هي دور اهڙو تڪليف وارو هو، جنهن ۾، انتهائي حد تائين، اسان جي اڳيان ڪا بہ صورت واضح ڪانہ هئي.

اسلام جي انهيءَ اصول تي گهڻو ڀروسو رکي، تہ سڀ مسلمان ڀاڻ ۾ ڀائر آهن، اسان انهيءَ وقت ۾ مسلمانن جي برادري قائم ڪرڻ جي ڪوشش ورتي، جڏهن عرب قوميت پنهنجي پوري زور تي هئي، ۽ هنن جو بنيادي شعور اسان جي قومي شعور ڪان جداگانہ هو. عرب حڪومتون مختلف قسم جي سياسي نظم و نسق جي زير اثر هيون، ۽ اهي پاڻ

۾ ٿي ڦيٿيون پيون هيون. ايتريقدر، جو اهي اسرائيلي خطري جي نقطه نظر تي به پاڻ ۾ متفق ٿي نه سگهيون. پوءِ انهن مان ڪهڙي توقع ٿي سگهي ٿي ته هڪڙي روحاني نظريي کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ هو پاڪستان جهڙيءَ نئين ڄاول ۽ غير عرب قوم سان گڏجي ڪم ڪندا؟

پاڪستان ۱۹۴۷ع ۾ وجود ۾ آيو، ۽ اسرائيل کي ۱۹۴۸ع ۾ قائم ڪيو ويو. عربن لاءِ لفظ ”ورهاڱو“ زهر مثل هو. عرب قومن ۾ زوردار پروپيگنڊا ڪئي ويئي ته انگريزن، پنهنجي ”ويڙهايو ۽ حڪومت ڪريو“ واريءَ پراڻيءَ پاليسيءَ مطابق، علحدگيءَ واري شرانگيز نفرت سان، عرب دنيا کي زخمي ڪري وڌو آهي، جيئن هو هندستان ۾ ڪري چڪا آهن. هن پروپيگنڊا، پوءِ جيتوڻيڪ اها سراسر غلط هئي، ڪن عرب حلقن ۾ برصغير جي ورهاڱي خلاف، ۽ نتيجي طور پاڪستان خلاف ناراضگي پيدا ڪري وڌي.

پاڪستان، بهرحال، عرب ملڪن جي وچ ۾ هڪبئي لاءِ خيرسگاليءَ جي جذبي پيدا ڪرڻ لاءِ ڏاڍا جتن ڪيا، پر اسان جون عربن جي حقن لاءِ ڪوششون خير ڪي ياد ڪيون وڃن ٿيون. سئيز واري هنگامي جي دوران پاڪستان کان سرزد ٿيل غلطيون اسان کي اڪثر ياد ڏياريون وڃن ٿيون. اها حقيقت آهي ته عرب حڪومتن ڏانهن اسان جي پاليسيءَ جي اها ئي هڪ غلطي انهيءَ وقت سرزد ٿي، جڏهن پاڪستان ۾ اندروني مونجهاري واريون حالتون چوٽ چڙهيل هيون. اها هڪ غلطي هاڻي پاڪستان خلاف هڪ مستقل ناراضگيءَ ۽ بدناميءَ جو سبب بڻجي ويئي آهي. جيڪڏهن باقاعدي حساب ڪيو وڃي، ته سئيز کي ڪٽ واري پاسي رکڻ بعد، پڇت وارو پاسو سڄوئي پاڪستان جي حق ۾ آهي. آءٌ اوهان کي عرض ڪريان ٿو ته پاڪستان جيڪو

عربن جي باري ۾ اهميت وارو حصو ورتو آهي، انهيءَ تي غور فرمائيندا:

(الف) اسرائيل جي پاڪستان ڪلم ڪلا مخالفت ڪئي هئي، ۽ اڄ ڏينهن تائين اسين ان سان ڪنهن به تعلق رکڻ جا انڪاري آهيون. ٻئي طرف، ڀارت، جو هڪ غيرجانبدار مضبوط عرب ملڪ جو هڪ غيرجانبدار دوست آهي، تنهن اسرائيل سان پنهنجن ناتن کي گهڻي قدر وڌايو آهي،

(ب) فلسطين جي عرب مهاجرن. کي اسان جي متواتر سياسي، اخلاقي ۽ اقتصادي مدد، ۽

(ث) اقوام متحده ۾ لبيا، سوماليا، ايريٽريا، موراڪو ۽ ٽيونس جي آزاديءَ لاءِ اسان جي جدوجهد، ۽ آخرڪار، الجزائر جي آزاديءَ لاءِ اسان جي حمايت.

ائين چيو ويو آهي ته الجزائر جي معرڪي ۾ اسان جو ڪردار وڏيڪ نمايان هجڻ کپي ها. اسان جي خيال ۽ عمل ۾ ڪي قدر موافقت هئڻ ضروري آهي. اسان هميشه ائين پئي چيو آهي ته پاڪستان لاءِ ڪشمير هڪ تمام بنيادي سوال آهي. ساڳئي وقت، ڪن ماڻهن چاهيو ٿي ته سلامتي ڪائونسل ۾، جنهن جو فرانس هڪ مستقبل ميمبر آهي، الجزائر جي سوال کي تسليم ڪري، اسين پنهنجيءَ پوزيشن کي ڪشمير جي باري ۾ خطري ۾ وجهون. جيتوڻيڪ رڳو اقوام متحده جون ڪوششون ئي ڪشمير جي تنازعي کي فيصل نٿيون ڪري سگهن، تاهم اهو ان جي اڳيان زير غور آهي. فرض ڪريو ته جڏهن اسان الجزائر کي تسليم ڪيو، تنهن ڪان ٽي سال اڳ ۾ اسين ان کي تسليم ڪريون ها، ته پوءِ ائين ڪرڻ سان الجزائر کي آزادي ملي وڃي ها؟ جيڪڏهن اسان جي تسليم ڪرڻ سان وڏيڪ خونريزي بند ٿيڻ جي ڪا به اميد هجي ها، ته اسين الجزائر جي عظيم ۽ بهادر انسانن لاءِ اهو خطرو به کڻون ها — پر ائين نه هو.

باوجود انهيءَ جي جو سلامتي ڪائونسل جي موافق هلت اسانجن مکيه مفادن لاءِ سوزون هئي، ۽ فرانس اسان جي هميشه غيرمشڪوڪ حمايت پئي ڪئي آهي، اسان الجزائر جي عارضي حڪومت کي ان جي شديد ضرورت وقت تسليم ڪري، فرانس کي ناراض ڪرڻ کان به نه گتاسين، ۽ اسان اهو پارت طرفان الجزائر کي تسليم ڪرڻ کان گهڻو اڳ ڪيو، جو پاڻ کي اخلاق جو علمبردار ٿو سڏائي.

اسلامي دنيا عرب ملڪن تائين محدود نه آهي. ان ۾ ترڪي، ايران، ملائشيا، انڊونيشيا، مغرب ۽ آفريڪا جا پيا گهڻي سلڪ شامل آهن. انهن مان گهڻائي ملڪ پاڻ انقلابي تبديلين مان گذري رهيا هئا. پنهنجيءَ بقا لاءِ جدوجهد ۽ پنهنجي قومي زندگيءَ جي تعمير جي سلسلي ۾ هو اسان جي عوام کان گهڻي تقويت حاصل نٿي ڪري سگهيا، جو اسين پاڻ اهڙن ئي مسئلن ۾ ورتل هئاسون.

اسان کي پنهنجيءَ هلت ۾ نه رڳو عرب ملڪن جي پاڻ ۾ رقابت جو لحاظ رکڻو هو، پر عرب-ترڪي ۽ عرب-ايراني چڪتاڻ جو لحاظ به رکڻو هو، جن جون پاڙون تاريخ ۾ تمام اونهيون آهن.

بنيادي طور، قوميت جا اثر نئين چاول اسلامي روح سان ٽڪرجي پيا، جيڪو پاڪستان جي نئين ملڪ مان اسريو هو. انهيءَ کان سواءِ، اسين پاڻ پنهنجن اندروني معاملن جي ڪري سخت پريشان هئاسين، جنهنڪري اسلامي ملڪن کي برادريءَ جي مرڪز تي جمع ڪرڻ جي عظيم مقصد لاءِ پوري ڪوشش نه وٺي سگهياسون. جيڪڏهن اسين ڪامياب ٿيون ها، ته همعصر بين الاقوامي تعلقات ۾ عظيم ترين ترقي ٿئي ها. بهرحال، قوميت جون آجهل ۽ شديد قوتون زبردست سيلاب وانگر ڦاٽي پيون، ۽ سامهون ايندڙ سيني شين کي پاڻ سان گهليندي ويون.

تنهن هوندي به اسين ترڪيءَ ۽ ايران جي مسلم ملڪن جي همدردي ۽ حمايت حاصل ڪرڻ ۾ ڪامياب ٿياسين. پر انهن ٻن ملڪن ۾ نئين روشنيءَ جي تحريڪ مذهبي ۽ ترقي پسند طاقتن ۾ تصادم پيدا ڪري ڇڏيو آهي، ايتريقدر جو انهن مان ڪنهن به ملڪ ۾ اسلام جي سياسي حيثيت کي تسليم نٿو ڪيو وڃي.

ترڪيءَ ۽ ايران جي عظيم عوام سان اسان جي دوستي ڏادي اهميت واري آهي. هي ملڪ اسانجين سڀني مشڪلاتن ۾ اسان سان پانهن پيلي تي بيٺا آهن، ۽ اسين دل جي گهرائيءَ سان انهن جي ۽ اسان جي عوام جي وچ ۾ قائم ٿيل پرجوش جذبن جو قدر ڪريون ٿا.

ٽئين مرحلي تي اچڻ کان اڳ ۾، مان ٻاهرين ملڪن ۾ ڪم ڪندڙ پنهنجن سفارتخانن جو مختصر ذڪر ڪندس. سفارتخانن تي، مسلم دنيا اڳيان پاڪستان جي صحيح عڪس پيش ڪرڻ جي اڻ ثابت ٿيل ناڪاميءَ جا، گهڻئي غير فياضانه حملا ڪيا ويا آهن.

هيءَ ڳالهه تسليم شده آهي ته سفارتخانا ڪن واضح پابندين جا محتاج آهن. بهرحال، اهو وسارڻ نه گهرجي ته اسان جي هن ڏينهون ڏينهن سسندڙ دنيا ۾، جنهن ۾ گفت و شنيد جا ذريعا ذري گهٽ ڪماليت جي حد تائين پهچي ويا آهن، سفيرن ۽ بااختيار ايلچين لاءِ ائين ڪرڻ جي گنجائش گهٽ آهي ته هو انهن ملڪن جي طرز عمل ۾ ڪا قطعي تبديلي آڻين، جن ۾ کين نامزد ڪيو ويو آهي. هن جيٽ ۽ راڪيٽ واري زماني ۾، مفاصلي جي ڪا به اهميت نه رهي آهي. حڪومتن ۽ ملڪن جي سربراهن درميان سڌي تعلق، سفير جي دائري کي گهٽائي ڇڏيو آهي. جديد حڪمت عمليءَ ۾، سفير کي اها اهميت حاصل نه رهي آهي، جا هن کي اڳ حاصل هئي، جڏهن سفيرن کي اجازت هئي ته هو پنهنجي

اختيار ۾ مرضيءَ مطابق عمل ڪن. هاڻي هو آزاد فيصلا نٿا ڪري سگهن. هو فقط پنهنجي حڪومت جي پاليسي، ان جي نمائندي جي حيثيت ۾، انهن ملڪن تي واضح ڪن ٿا، جن ۾ ڪين موڪليو ويو آهي. انهيءَ ڪري، اصل اهميت ڪنهن ملڪ جي پرڏيهي پاليسيءَ کي ڏني آهي.

گذريل چئن سالن ۾ پنهنجي ملڪ جي سفارتخانن سان منهنجا ڪافي واسطا رهيا آهن. ٻن موقعن تي مان پاڪستاني وفدن کي پنهنجي اڳواڻيءَ هيٺ اقوام متحده ڏانهن وٺي ويو آهيان، ۽ ڪئي ٻيرا اهم مهمن تي پاڪستان جي نمائندگي ڪئي اٿم. انهن موقعن تي آءٌ ڪوشش ڪري پنهنجن غير ملڪي تعلقات واري شعبي (foriegn service) ۾ ڪم ڪندڙ ماڻهن سان مليو آهيان، ۽ مون کي انهن جي ڪم جو غور سان معائنو ڪرڻ جو موقعو مليو آهي.

منهنجي خيال ۾، غير ملڪي تعلقات واري شعبي ۾ ڪي نااهل ماڻهو آهن، ۽ جيڪڏهن منهنجي اختيار ۾ هجي ها ته ڪڏهن جو هنن کي برخواست ڪري ڇڏيان ها — شايد اهو ڏينهن اچا به اچي. ان جي باوجود، آءٌ پُرزور لفظن ۾ چوندس ته اسان جو غير ملڪي تعلقات وارو شعبو، گهٽ ۾ گهٽ، ملڪ جي قومي ملازمتن جو نچوڙ آهي. اميدوارن جو انتخاب ڪنهن جي مرضيءَ مطابق نه ٿيندو آهي، پر انهن کي هڪ معيار واري امتحان جي بنياد تي منتخب ڪيو ويندو آهي، پاهر [illegible] انهن کي ئي غير ملڪي ملازمت لاءِ چونڊيو [illegible] آهي، جيڪي ڪامياب اميدوارن جي فهرست ۾ مٿانهين [illegible] آهن. اسان پنهنجي غير ملڪي ملازمت جو بنياد فقط [illegible] معيار تي ٻڌو آهي. جيڪڏهن غير ملڪي ملازمت [illegible] آهيون، ۽ [illegible] جيڪو ملڪ جي اعليٰ ترين ذهني معيار جي [illegible] سان [illegible] ٿو، ڪو نقص آهي، ته پوءِ ضرور ڪا خرابي [illegible] معيارن ۾ ئي آهي. اهو واجب ناهي ته

ان ڳالھ ڪي مجموعي رنگ وٺايو وڃي، ۽ سيني سفارتخانن تي يا ٻاهرين ملڪن ۾ پاڪستان جي نمائندگي ڪندڙن تي اچايا چوھ چنڊيا وڃن. انهن مان گھڻا، تمام ڏکين حالتن ۾ ڪم ڪري رهيا آهن. اسان جا گھڻا نوجوان، جيڪي قابل ۽ مخلص آهن، ڪهڙي به ملڪ لاءِ فخر جو باعث ٿي سگهن ٿا. مون ڪن ڪي ڪم جي زيادتيءَ ۽ دٻاءَ جي باوجود، ساراھ جوڳو ڪم ڪندي ڏٺو آهي. ڪن هنڌن تي ته هڪڙو ئي شخص خفيہ لڪپڙھ به سنڀالي ٿو، آفيس اسسٽنٽ به آهي، ته ايلچيءَ جا فرائض به انجام ڏئي ٿو. انهيءَ ڪري اها غير واجبي ڳالھ ٿيندي، جيڪڏهن سفارتخانن جي سموري سرشتي کي بيڪار ۽ نااهل قرار ڏنو ويندو. ايتري ملامت حق بجانب نہ آهي، تنهن حقيقت کي پاسيرو رکي، ٻئي طرف ڏسبو ته ان جي اثر کان اسان جا سفارتي ادارا بي اعتماديءَ ۾ مبتلا ٿي ويندا، جن جا ڪيترائي آفيسر ٻاهرين ملڪن ۾ تمام تحسين جوڳو ڪم ڪري رهيا آهن.

هاڻي اچون ٿا پنهنجي ملڪ جي پرڏيهي پاليسيءَ جي ٽئين دور تي موٽان ٿو. اسلامي دنيا ۾ باهمي اتفاق آڻڻ لاءِ اسان جي طبعي زور ختم ٿيڻ بعد، اسان پنهنجي اڪيلائيءَ کي ٽوڙڻ لاءِ مغرب سان ڳانڍاپي جي ڪوشش ورتي. انهيءَ مقصد لاءِ اسان مغرب سان ڳالھ ٻولھ شروع ڪئي. جڏهن اها ڳالھ حد تي پهتي، ته ۱۷-نومبر ۱۹۵۳ع تي، آمريڪا حڪومت رسمي طور پارت جي حڪومت کي هدايت ڪئي ته آزاد دنيا جي دفاع کي مضبوط ڪرڻ لاءِ هو پاڪستان سان فوجي امداد جي معاهدي بابت سوچي رهي آهي. هن صورتحال جي نتيجي طور، اسين ترڪي سان ۽ ايران، ترڪي ۽ عراق — عرب ملڪن مان — فبروري ۱۹۵۵ع ۾ عراق ۽ ترڪيءَ درميان طي ٿيل باهمي سهڪاري

معاهدي ۾ شامل ٿي وياسين، جيڪو سيپٽمبر ۱۹۵۵ع ۾ پاڪستان قبول ڪيو.

تاريخ ۾ هيءَ اسان جو اهم موڙ هو. اسان جو اڪيلائيءَ وارو نازڪ ۽ خطرناڪ زمانو ختم ٿي چڪو هو، ۽ هاڻي اسين انهن قومن سان شريڪ ٿي وياسون، جيڪي ڪميونسٽ اڳرائيءَ جي حالت ۾ اسان جي مدد ڪرڻ لاءِ تيار هيون.

ڪنهن به ڪاميابيءَ جي مقدار جو صحيح ۽ معقول اندازو ان جي نتيجي مان لڳائي سگهجي ٿو، جهڙوڪ دوستن ۾ اطمينان ۽ دشمنن ۾ غصو يا ڏپ. انهن معاهدن ۾ اسان جي شامل ٿيڻ جو ڀارت ۾ ڪهڙو ردعمل هو؟ مغربي ملڪن سان پاڪستان جي ناتن ڳنڍڻ واري قدم تي سڄي ڀارتي قوم ملامت جو طوفان ڪڙو ڪري ڏنو.

انهيءَ باري ۾ آءٌ ڀارتي وزيراعظم پنڊت جواهرلال نهروءَ جي فقط چند بيانن جو حوالو ڏيندس. نومبر ۱۹۵۳ع تي، پنهنجيءَ هڪ تقرير ۾ هن چيو:

”اسان لاءِ هي معاملو شديد اهميت رکي ٿو، ايتريقدر جو ان جا اثرات ڏکڻ ايشيا ۽ خصوصاً ڀارت ۽ پاڪستان جي معاملات جي ساخت جي وسيع دائري تي پوندا. انهيءَ ڪري، هيءَ اهم صورتحال اهڙي نموني ظهور ۾ اچي، جيئن صاف طور اچي رهي آهي، تنهن تي آءٌ سخت حيران آهيان.

”اهو پاڪستان جي اختيار ۾ آهي ته فوجي اڏا بنائي، ان هٿيار آڻي، ۽ پنهنجي ملڪ ۾ جيئن وڻيس تيئن اهو به ان جي اختيار ۾ آهي ته، جيڪڏهن چاهي ته [illegible] آزاديءَ تان هٿ کڻي، يا ان کي محدود ڪري [illegible] پر اسين انهن معاهدن جي نتيجن لاءِ فڪرمند [illegible] انهيءَ ڪري لازماً انهن حالتن جو پوري غور [illegible] جائزو وٺي رهيا آهيون.“

٢٢-مارچ ١٩٥٤ع تي، مسٽر نهروءَ جو اُهين چوندي حوالو ڏنو ويو:

”آءٌ دعوا سان چوان ٿو ته جهڙيون حالتون آهن، اهو تصور ڪرڻ به مشڪل آهي ته ڪنهن سبب جي باوجود، چين جي عظيم ملڪ يا ڀارت ڪان پاڪستان تي ڪا اگرائي ٿيندي. پوءِ ڪيئن اوچتو هيءُ اگرائيءَ جو سوال پيدا ٿئي ٿو، ۽ ڪيئن ان کي هن قسم جي فوجي امداد ڏيڻ لاءِ بهانو بنايو ويو؟ پاڪستان طرفان مان ڪنهن به ممڪن سبب کان، جو مان سمجهي سگهان، بلڪل بيخبر آهيان.

”دستوري نموني ۾ پاڪستان کي اقتصادي توڙي فوجي لحاظ کان طاقتور بنائڻ جو مان خيرمقدم ڪندس. جيڪڏهن هو پاڻ کي پاڻ مضبوط بنائين ته مون کي ڪا به شڪايت نه ٿي سگهندي. پر هي دستوري طريقو نه آهي. هي هڪ تمام غير دستوري طريقو آهي، جنهن دستور کي ڏاوانڊول ڪري ڇڏيو آهي؛ ۽ دستور کي ڏاوانڊول ڪرڻ جو مطلب، صلح کان هڪ قدم پري هٽڻ جو آهي.

”هائي آمريڪا جي صدر چيو آهي ته پاڪستان کي ڏنل امداد جو جيڪڏهن غلط استعمال ڪيو ويو ۽ اها ڪنهن به ملڪ خلاف اگرائيءَ لاءِ ڪتب آندي ويئي ته هو اهڙيءَ اگرائيءَ کي ناڪام بنائڻ جي ذميداري ڪندو. مون کي خاطري آهي ته آمريڪي صدر اگرائيءَ جي خلاف آهي. پر گذريل تجربن مان اسان کي معلوم ٿيو آهي ته اگرائي ٿيندي آهي، ۽ ان کي ناڪام بنائڻ لاءِ ڪو به اپاءُ نه ورتو ويندو آهي. پاڪستان کي آمريڪا وٽان مليل فوجي امداد، ممڪن آهي ته اهڙيون حالتون پيدا ڪري، جيڪي اگرائيءَ کي آسان ڪن ۽ همٿائين.

”جيئن مون بار بار چيو آهي، آمريڪا وٽان پاڪستان

ڪي مليل هيءَ فوجي امداد ڀارت ۾ اسان لاءِ توڙي ايشيا لاءِ هڪ خطرناڪ صورتحال پيدا ڪري ٿي. اها اسان جي پريشانين ۾ اضافو ڪري ٿي، ۽ ڀارت ۽ پاڪستان جي باهمي مسئلن کي وڌيڪ دشوار بنائي ٿي."

٢٢-مارچ ١٩٥٦ع تي، مسٽر نهروءَ پارٽي لوڪ-سڀا ۾ هڪ تقرير ۾ چيو ته باوجود انهيءَ جي جو ڀارت ۽ پاڪستان درميان جنگ جو ڪو به انديشو ڪونه آهي، ڪنهن هنگامي حالت پيدا ٿيڻ جي امڪان کي نظرانداز نٿو ڪري سگهجي. هن چيو ته پاڪستان کي فوجي امداد ملي آهي، جنهن ڀارت لاءِ انهيءَ نقطه نظر کان به هڪ مشڪل مسئلو پيدا ڪري ڇڏيو آهي جو ان کي پنهنجا وسيلا ترقياتي پروگرام کان هٽائي فوجي ضرورتن ۾ لڳائڻا پوندا. مسٽر نهروءَ چيو ته "سيا" جو ڏيان دفاع جي ڪن واضح ۽ بنيادي اصولن ڏانهن ڇڪائڻ لاءِ، هو بحث ۾ دخل انداز ٿي رهيو آهي. لوڪ-سڀا ۾ بحث جي دوران، هن تازن واقعن بنسبت ڪي قدر تشويش ۽ پريشاني محسوس ڪئي هئي، ته "اهو ڊپ ۽ انديشو آهي ته متان ڀارت تي اسان جي پاڙيسري ملڪ (پاڪستان) کان ڪو حملو ٿئي، ۽ ان لاءِ اسين تيار نه هجون. اهو بلڪل صحيح آهي ته هن فوجي امداد جي مسئلي جي ڪري، جا هڪ عظيم ملڪ مان اچي رهي آهي، ڀارت جي دفاعي حالتن تي گهڻو اثر پيو آهي. انهيءَ ڪري اسان کي هن نئين روشنيءَ ۾ صورتحال جو جائزو وٺڻو آهي."

آخرين مثال طور، مان مسٽر نهروءَ جي راڄ-سڀا ۾ ٦-مارچ ١٩٥٩ع وارن راين کي دهرائيندس، جنهن لاءِ ٻڌايو ويو آهي ته هن چيو:

"مان وڌيڪ ٻڌائڻ گهران ٿو ته گذريل چند هفتن دوران، جڏهن هن معاهدي بنسبت ڳالهيون هلي رهيون آهن،

اسان آمريڪي حڪومت جو ڌيان اهڙن معاهدن ڏانهن، ۽ خاص ڪري هن معاهدي جي ڪري پنهنجين پريشانين ڏانهن ڇڪايو آهي، جنهن جي ڪري پاڪستان کي اجا به وڌيڪ فوجي امداد ملڻ جو امڪان آهي، جا ٻيءَ معنيٰ ۾ اسان لاءِ نقصانڪار ثابت ٿيندي...شروعات کان وٺي آمريڪي حڪومت جي نمائندن اسان کي يقين پئي ڏياريو آهي ته هن امداد جي مزاد... ڪميونسٽ اڳرائيءَ کي روڪڻ آهي...

”خاص طرح اسان کي يقين ڏياريو ويو آهي ته هي معاهدو (آمريڪا ۽ پاڪستان درميان ٻيرخنو معاهدو) ڀارت خلاف استعمال نه ڪري سگهبو...اسان باربار پئي چيو آهي ته پاڪستان کي آمريڪا جي دفاعي امداد، پاڪستاني حڪمرانن کي جارحيت لاءِ همٿائي ٿي، ۽ ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ ۾ ڇڪتاڻ ۽ فساد کي وڌائي ٿي.

”آمريڪي اختياريءَ وارن جي يقين ڏهانيءَ جو اسين خيرمقدم ڪريون ٿا، پر اڳرائيءَ جي تشريح ڪرڻ مشڪل آهي، ۽ ماضيءَ ۾ پاڪستاني حڪمرانن اڳرائي ڪئي آهي ۽ ان کي جاري رکيو آهي...اسان لاءِ اهو مشڪل آهي ته اسين پاڪستان کي ٻين ملڪن مان مليل امداد ڀارت خلاف استعمال ٿيڻ جي امڪان کي نظرانداز ڪريون، جيتوڻيڪ انهن ٻين ملڪن اسان کي ائين نه ٿيڻ جو يقين ڏياريو آهي.“

اچو ته هاڻي موجوده بين الاقوامي صورتحال جي مناسبت سان خارجي پاليسيءَ تي نظر وجهون. هيءَ صورتحال اهڙي آهي، جنهن ۾ حڪمت عمليءَ جي موقعي جي ڪابه گنجائش نه رهي آهي. هن زماني ۾ خارجي پاليسيءَ جي جوڙجڪ لاءِ قومن لاءِ ٽي رستا کليل آهن:

(۱) مغربي جمهوريتن سان اتحاد،
(۲) ڪميونسٽ ملڪن سان اتحاد، يا، وڌيڪ موزون لفظن ۾، انهن جي ماتحتي؛ ۽
(۳) غيرجانبدار ملڪن سان اڻٿڪندڙ برادري.

ٻي عالمگير لڙائيءَ جي پڄاڻيءَ کان پوءِ، اقوام متحده جي ذريعي قانون جي حڪومت کي فروغ ڏيڻ وارين اڻٿڪ ڪوششن جي باوجود، طاقت جا ٻه محور پيدا ٿي ويا آهن. دنيا ٻن گروهن ۾ ورهائجي ويئي آهي — ڪميونسٽ ۽ غير ڪميونسٽ. گذريل پندرهن سالن دوران دنيا هڪ کان وڌيڪ موقعن تي تباهيءَ جي ساحل تي آئي آهي. انهن ٻن طاقتور گروهن درميان شديد رقابت، انسانذات کي خطرناڪ صورتحال ۾ مبتلا ڪري، هيبتناڪ ائٽمي جنگ جي امڪان ڏانهن گهلي رهي آهي. جيڪڏهن خدانخواسته اهڙي جنگ ڇڙي پيئي، ته سموري تهذيب خاڪ جو ڍير بڻجي ويندي. سمورا نظريا، اصول ۽ سماجي دستور انهيءَ ڍير جو حصو هوندا. انهن گروهن جي رقابت کي گهٽ ڪرڻ جون ڪوششون ڪامياب نه ويون آهن.

اقوام متحده اڃا به انسان جي هٿن ۾ صلح جو هڪ همت افزا اوزار آهي. پنهنجين ڪوتاهين جي باوجود، گهڻن ئي موقعن تي هن پنهنجيءَ پرامن مداخلت سان دنيا کي مڪمل لڙائيءَ جي تباهيءَ کان بچايو آهي، جهڙوڪ سئيز، برلن، ڪانگو ۽ تازو ڪيوبا ۾. دراصل اهڙين حالتن ۾ هن جي دخل اندازي، قومن درميان تڪرارن کي نبيرڻ لاءِ ضروري ثابت ٿي آهي.

ماضي قريب ۾ هڪ ٽين طاقت به ظهور ۾ اچي رهي آهي، جيڪا دعوا ڪري ٿي ته هوءَ وڏن رقيبن جي جوش کي دٻائڻ جو اثر رکي ٿي. اها آهي غيرجانبدار ملڪن جي طاقت، جن جو تعداد وڌي رهيو آهي. پر پنهنجن ذپيل مقصدن

ڪي ٻن انتهائي ديون جي وچ ۾ پُل جي صورت وٺڻ لاءِ، انهن وٽ حقيقي طاقت ۽ جوڳن وسيلن جي کوٽ آهي.

مون ٽئين حلقي کي غيريقيني چاتايو آهي، ڇاڪاڻ ته غيرجانبدار ملڪن وٽ اهڙو ڪو به ٺوس مقصد ڪونهي، جنهن جي پٺڀرائي ڪرڻ لاءِ ان مقصد سان ڳنڍيل ڪثيرالاطراف جوابدارين کي اختيار ڪرڻ جي خواهش هجي. هو هرڪنهن مسئلي کي ان جي اهميت مطابق حل ڪرڻ جي دعوا ڪن ٿا، پر انهيءَ وضع کي اختيار ڪرڻ ۾ گهٽ قدر هو پاڻ ۾ به متفق نه آهن. مجموعي طور پڻ، هو ايتريقدر طاقتور نه آهن جو تنازعن جي حل ڪرڻ ۾ ڪو قطعي ڪردار ادا ڪن. وڌيڪ اهم هيءَ حقيقت آهي ته روس توڙي ڪميونسٽ چين هن خودساخته ٽينءَ طاقت جي ڪردار کي قطعي تسليم نٿا ڪن. اسٽالن ان کي هڪ فريب سڏيندو هو. مائوزي تنگ اڪثر چيو آهي ته ٽئين رستي جو ڪو وجود ئي ڪونهي. گهڻو اڳ، جولاءِ ١٩٣٨ع ڌاري، هن چيو: ”اڪيلو رهڻ ناممڪن آهي. ٽئين رستي جو ڪو وجود ئي ڪونهي. نه فقط چين ۾ پر ساريءَ دنيا ۾، بلا استثنيٰ، هرڪو شهنشاهيت ڏانهن يا سوشلزم ڏانهن جهڪي ٿو.“

فقط ٿورا سال اڳ، هنيلي خروشيف، لينن جي ”ٻه قدم اڳتي ۽ هڪ قدم پوئتي“ واري حربي تي عمل ڪندي، پُرامن بقاي باهميءَ جي جدوجهد ۾ غيرجانبداريت جي ڪردار جي تعريف ڪئي آهي. نتيجي طور، هن تي ڪميونسٽ چين طرفان نظرثانيءَ جي عمل کي دهرائڻ جو الزام لڳايو ويو آهي. آمريڪا ۾، جان فوسٽر ڊليس، آمريڪا جي جديد حڪمت عمليءَ جي تيزفهم معمار، غيرجانبداريءَ کي ”غيرمهذب“ قرار ڏنو آهي. آمريڪا ۾ تازو ئي هارورڊ جا ٻه ذهين گروهه، ڪيسنگر ۽ شليسنگر، غيرجانبداريءَ

ڪي دلچسپ چيز ظاهر ڪرڻ لاءِ آمريڪا جي لنبي عرصي وارن اهم مفادن کي خساري ۾ وجهي، روايتي راھ کان گمراھ ٿي ويا آهن.

غيرجانبدار ملڪن مان پارٽ جو ڪردار، ڪم از ڪم اڄ ڏينهن تائين، تمام چست رهيو آهي. پارٽ هڪ اهڙي مرلي وڃائيندو رهيو آهي، جنهن جو سُر، مجموعي طرح، فقط مغرب کي ئي اڻوڻندڙ لڳو آهي.

ڪنهن قوم جي خارجي پاليسيءَ جو مکيه محرڪ هوندو آهي، ان جي آزاديءَ ۽ ملڪي سالميت کي برقرار رکڻ جي تمنا. پاڪستان لاءِ، جنهن صورتحال ۾ هو پنهنجن عداوتي پاڙيسرين سان گهيريل آهي، ضروري آهي ته پنهنجي ملڪي سالميت ۽ منفرد نظرياتي حيثيت جي حفاظت جا اپاءَ ڳولي. ڪنهن قوم جي ٻاهرئين وقار جي بلنديءَ جو مدار ان جي اندروني طاقت ۽ استحڪام، ان جي ادارن جي جانداريءَ ۽ قومي مقصد جي مضبوطيءَ تي آهي. اسان کي وري وري پئي چيو ويو آهي ته مغرب سان معاهدن اسان جي آزادي کسي ورتي آهي — اها ڳالھ صحيح نه آهي.

طاقت جي موجوده بين الاقوامي توازن ۾، مشڪل سان ٽي يا چار ملڪ آهن، جيڪي صحيح معنيٰ ۾ مڪمل خودمختاريءَ جي دعوا ڪري سگهن ٿا. ازان سواءِ، بين الاقوامي قانون جي ترقيءَ انهن ٿورن ملڪن لاءِ به لازم ٺهرايو آهي ته هو پنهنجيءَ خودمختاريءَ جي ڪجھ حصي تان هٿ کڻن. اقوام متحده جي ميمبري، سڀني ميمبر-ملڪن جي خودمختاريءَ تي چئني طرفن کان پابنديون عائد ڪري ٿي.

اقوام متحده جو منشور ان جي ميمبرن لاءِ لازم ٺهرائي ٿو ته اهي پنهنجي روايتي خودمختاريءَ جي ڪن اهم ترين اختيارن کي ترڪ ڪري ڇڏين، مثلاً جنگ ڪرڻ جو حق. منشور جي آرٽيڪل ٻئي جي چوٿين فقري ۾ چيل آهي:

"سڀ ميمبر، پنهنجن بين الاقوامي تعلقات ۾، ڪنهن ٻه
ملڪ جي علاقائي سالميت يا سياسي آزاديءَ خلاف ڌمڪيءَ
يا طاقت جي استعمال کان، يا پئي ڪنهن ٻه نموني اختيار
ڪرڻ کان، جيڪو اقوام متحده جي مقصدن جي خلاف هجي،
پاسو ڪندا."

ميمبر ملڪ، انهيءَ ڪري، طاقت يا ڌمڪيءَ جو استعمال ڪري نٿا سگهن. انهن لاءِ لازم آهي ته پنهنجن بين الاقوامي تڪرارن جا فيصلا پرامن ذريعي سان قبول ڪن.

موقعي جي مناسبت سان، مان ايوان کي ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته هن ئي اصول جو پارٽ پنهنجي آزاديءَ جي وقت کان وٺي سڀني ملڪن ۾ شدت سان پرچار پئي ڪيو آهي، پر پاڻ پنهنجي بين الاقوامي ڪار وهنوار ۾، پارت انهيءَ ئي اصول کي شدت سان پئي ٽوڙيو آهي، ۽ ٽوڙيندو رهي ٿو.

پنهنجي مرڪزي نقطي تي واپس موٽندي، مان عرض ڪندس ته بين الاقوامي قانون جي سموري دائري اندر، ڪنهن ٻه ملڪ جي آزاديءَ جو درجو انهيءَ ملڪ جي پنهنجيءَ طاقت ۽ آزاديءَ جي عزم تي مدار رکي ٿو، ۽ نه سندس خارجي الحاقن تي، جهڙيءَ طرح معاهدن جي رڪنيت آهي. دراصل، ڪنهن ملڪ جي ڪنهن عهدنامي يا معاهدي ڪرڻ جي صلاحيت، بذات خود ان جي آزاديءَ جو دليل آهي. ڪو ٻه ملڪ، جيڪو پنهنجن پيرن تي بيٺل نه آهي، ڪنهن معاهدي ڪرڻ جي اهليت نٿو رکي.

جيڪڏهن پاڪستاني ائين محسوس ڪن ته هو پوريءَ طرح آزاد نه آهن، ته ان لاءِ هو پاڻ ئي قصوروار آهن، ۽ نه هنن جي معاهدن ۾ رڪنيت. اسان کي پنهنجي وس آهر پنهنجن اندروني وسيلن کي ترقي ڏيارڻ ۽ اقتصادي طور ٻاهرين امدادي سهارن تي پاڙڻ واريءَ حالت کي گهٽائڻ لاءِ هڙئي حيلا هلائڻ کپن. ٻاهرين طاقتن تي اسان جو

اقتصادي انحصار، ڪنهن به طرح معاهدن جي رڪنيت سان واسطو نٿو رکي. مون تعلق رکندڙ عهدنامن جي هرهڪ لفظ جي چڪاس ڪئي آهي، ان آزادي سان، ته مبادا اهڙو ڪو فقرو ڏسڻ ۾ اچي، جنهن جو مطلب هجي ته پاڪستان جي ملڪي بجيٽ کي پين فندن يا 'پي ايل-٤٨٠' فنڊن جي سهاري جي ضرورت آهي. اسين جيڪڏهن پنهنجن ذريعن کي پوريءَ طرح ڪتب آڻي سگهون ٿا، ته اها ڳالهه اسان توڙي اسان کي مدد ڏيندڙن لاءِ تسڪين جو باعث ٿيندي.

ٻاهرين امداد حاصل ڪرڻ وارن ۾ پاڪستان ڪو پهريون يا واحد ملڪ نه آهي. آمريڪا حقيقي معنيٰ ۾ 'مارشل پلان' تحت ڳريءَ امداد جي ذريعي يورپ کي اقتصادي ذلت مان ڇڪي ٻاهر ڪڍيو. اتحادي طاقتن جي متحد قوّت هٿان شڪست کاڌل ۽ تقسيم ٿيل، برباد ۽ ٻڌيءَ طرح تابع ڪيل جرمني، فقط ڏهه سال اڳ کنڊر بنيل هئي. ٻاهرينءَ امداد کي قابليت سان استعمال ڪرڻ ۽ ان کان آزاد ٿيڻ جي اٽل ارادي رکڻ سان، ترقي ڪري، جرمني هن وقت هڪ زبردست طاقت بڻجي ويئي آهي. اڄ ان جي اقتصادي حالت اهڙي ئي مضبوط آهي، جهڙي ان ملڪ جي، جنهن ٿوروئي عرصو اڳ کيس اقتصادي امداد ڏني هئي.

ساڳيءَ ريت، ٻين يورپي قومن مان، فرانس، اٽليءَ ۽ انگلنڊ کي مارشل امداد جي ذريعي نئين سر پنهنجيءَ اقتصادي آزادي بحال ڪرڻ جي لائق بڻايو ويو آهي.

جيڪڏهن امداد جو مقصد ملڪن کي دائمي طرح ٻاهرينءَ امداد جو محتاج رکڻ هجي ها، ته هي عظيم يورپي ملڪ انهيءَ کي ڪتب آڻڻ بعد پنهنجي نظام کي ازسرنو تعمير نه ڪري سگهن ها. انهيءَ ڪري، اهو ٻاڦلپٽو ٿيندو، جيڪڏهن اها دعوا ڪئي وڃي ته اقتصادي امداد سان گڏ دائمي محتاجيءَ جو زهر به شامل آهي.

”ٽائيم“ مخزن، پنهنجي ٣-نومبر ١٩٦٢ع واريءَ اشاعت ۾ ٻاهرينءَ امداد تي ڪي دلچسپ تنقيدون ڪيون آهن:
”ڪئنيڊيءَ جي حڪومت اندر، بيروني امداد جي مقصدن ۽ طريقن تي نئين سر ويچار ڪيو پيو وڃي. سرگرم ادارو، اٽڪر ”نئون محاذ“، قائم ڪيو ويو آهي، ان جي بنيادي مضمونن ۾ هڪ سخت تنقيدي مضمون، چڪاگو يونيورسٽيءَ جي پروفيسر، هئنس مارجينٿا جو، ’آمريڪن پولٽيڪل سائنس رويو‘ ۾ شايع ٿيو آهي.
”مارجينٿا اقتصادي ترقياتي امداد واري تصور جي عالمانه جراحت ڪري ٿو. هو چوي ٿو ته ان جو ’صحيح نموني ۾ ڪامياب استعمال جو دائرو، عام طرح جي محسوس ڪيل دائري کان تمام گهٽو ننڍو آهي.‘ ڪيترائي گهٽ ترقي يافته ملڪ ’ضرورتن جا مريض آهن---ڪي لازمي ته ڪي لاعلاج ضرورتن جا، پيا وري سماجي ۽ علاج جوڳين ضرورتن جا---جن جو ڪيتري ئي ٻاهران مهيا ڪيل سرمايي جي مقدار يا فني تربيت جي ذريعي علاج ڪري نه سگهبو.‘ ڪي ته ’نااهل ۽ بيڪاري قومون‘ آهن، جيڪي، جيستائين ڪا اخلاق جي معجزانه تبديلي ظهور پذير ٿئي، غيرملڪي امداد ڪي پنهنجي حقيقي اقتصادي ترقيءَ لاءِ نڪي ڪتب آڻي سگهنديون، ۽ نڪي ڪتب آڻينديون.“

هڪ ”نااهل ۽ بيڪاري قوم“ سڏجڻ، سو اسان جي قومي وقار جي خلاف آهي. پر، اڄو ته پنهنجين ڪمزور پاليسين جي هن ڏکوئيندڙ جائزي جي موقعي تي پاڻ کي ملامت ڪريون، جنهن لاءِ صرف اسين ئي جوابدار آهيون.

مون هميشه روس ۽ ڪميونسٽ چين سان پنهنجي ملڪي تعلقات کي متعدل بنائڻ جي حمايت پئي ڪئي آهي. مان نٿو سمجهان ته ڪو معاهدن ۾ اسان جي شرڪت، ان

ڏس ۾ ناموافق آهي. انهيءَ ئي مراد سان، مون پاڪستان ۽
روس درميان تيل جي معاهدي کي تڪميل تي پهچايو.
گهٽ ۾ گهٽ ڪوئي وسيع ميدان آهي، جنهن تي اسين ڪميونسٽ ملڪن
کي، دنيا ۾ امن قائم ڪرڻ جي گڏيل مقصد لاءِ، دوستن
وانگر گڏجي سگهون ٿا.

ڏهه ڪروڙ باشندن جي، دنيا ۾ پنجون نمبر وڏيءَ
قوم جي حيثيت سان، اسين بين الاقوامي لاڳاپن کي متعدل
بنائڻ ۽ عالمي ڇڪتاڻ کي گهٽائڻ جو ڪردار ادا ڪري
سگهون ٿا. روس اسان جو ويجهو پاڙيسري آهي. تاريخ جي
ڊگهي ۽ طوفاني سفر ۾، اسان کي گهڻا ئي ڀيرا هڪٻئي سان
گڏجڻ جو موقعو مليو آهي. اسان جي ٻنهي ملڪن جي نسلن
۽ ثقافتن جو پاڻ ۾ ميلاپ پئي رهيو آهي. تيموري خاندان
جي اولاد جيڪا اسان لاءِ روسي وچ ايشيا مان عظيم ميراث
آندي، سا اسان لاءِ آتساهه جو باعث آهي، ۽ رهندي. پنهنجي
سمرقند، تاشقند ۽ انهن علائقن جي پين هنڌن جي دوري
واري وقت، مان اتي جي ماڻهن ۽ اسان جي ماڻهن درميان
ثقافتن ۽ نظرين جي عظيم مناسبت ڏسي دنگ رهجي ويس،
چاڪاڻ ته باوجود انهن اتانهن جبلن جي، جيڪي اسان کي
الڳ رکن ٿا، ۽ گذريل ڪيترين صدين ۾ هڪٻئي سان
ميل جول ۽ لڳ لاڳاپي جي عدم موجودگيءَ جي، اسانجن
ٻن ملڪن درميان مضبوط رشتي جا تمام گهڻا ثبوت موجود
هئا. اسين برابريءَ ۽ خودداريءَ جي شرطن تي روس ڏانهن
پنهنجي دوستيءَ جو هٿ ڊگهيريون ٿا. بهرحال، روس،
پنهنجن ذاتي سببن ڪري، اسان سان هڪ مسئلي جي سلسلي
۾، جو اسان جي مستقبل لاءِ تمام اهم آهي، غير همدرد پئي
رهيو آهي. مون کي ڏپ آهي ته اسانجين خواهشن جي باوجود،
اسين انهيءَ عظيم ملڪ سان پنهنجن ناتن کي مڪمل طريقي

سان هموار نہ ڪري سگهنداسين، جيستائين هو انهيءَ مسئلي جي حقيقي خوبين جو بهتر نموني قدر ڪري سگهي.

عوامي چين جو معاملو بلڪل مختلف آهي. ڪشمير جي باري ۾ عداوتي رويي اختيار نہ ڪرڻ سبب، اسين چين جي عوامي جمهوريت جي تعريف ڪريون ٿا، جيتوڻيڪ ماضيءَ ۾ اسان جي هن عظيم پاڙيسري ملڪ سان اسان جا تعلقات اهڙا خوشگوار نہ هئا، جهڙا هن وقت آهن. گريلال جين (Girilal Jain) جي تصنيف ڪيل ڪتاب، ”پنچشيلا ۽ ان کان پوءِ“ (Panchsheela and After) ۾ مصنف چيو آهي:

”مسٽر چو اين-لائيءَ جي ١٩٥٦-٥٧ع واري ڀارت جي دوري وقت، چين جي وزيراعظم کان بار بار پڇيو ويو تہ هو ڪشمير بابت پاڪ-ڀارت تڪرار جي مسئلي تي پنهنجيءَ حڪومت جي پاليسيءَ جي وضاحت ڪري. روسي سربراهن جي ابتڙ، مسٽر چو اين-لائيءَ ڪوبہ قطعي جواب نہ ڏنو. هن مان انهن غير تصديق شده اطلاعن جي ڪي قدر تصديق ٿئي ٿي، جيڪي ان وقت دهليءَ ۾ مشهور هئا، تہ چيني حڪمران ڪشمير جي مسئلي تي پاڪستان سان سوديبازي ڪرڻ واري خيال جا بنهہ مخالف نہ هئا“.

اسان کي فراخدليءَ سان پنهنجين خامين جو اقرار ڪرڻ گهرجي، جنهن لاءِ موجوده حڪومت ذميدار نہ آهي. جڏهن چين جي عوامي جمهوريت جي مرڪزي حڪومت قائم ٿي، تہ اسان انهيءَ نئينءَ حڪومت کي تسليم ڪيو، ۽ شروع کان ئي اقوام متحده ۾ ان جي شموليت جي حمايت ڪئي. تنهن کان پوءِ، اسان جي اندروني انتشار ۽ ڪمزوريءَ جو فائدو ورتو ويو، ۽ حالتن جي دٻاءَ کان، اسان کي پنهنجو موقف بدلائڻو پيو: ڪيترن سالن تائين اسان چين جي عوامي جمهوريت جي اقوام متحده ۾ شموليت جي حمايت نہ ڪئي.

دوست ملڪن لاءِ هيءَ ڳالهه غيرفطري نه آهي ته هو ڪنهن خاص نظريي کي قبول ڪرڻ لاءِ هڪٻئي کي مائل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن، اها ڳالهه بين‌الاقوامي تعلقات ۾ شامل آهي. مثال طور، ملڪ جي اندروني معاملن ۾، ڪارخانن جي وزير جي حيثيت ۾، آءٌ واپار جي وزير کي پنهنجي نقطه نظر مڃائڻ جي ڪوشش ڪري سگهان ٿو، پر جي هو ان کي رد ڪري ڇڏي، ته انهيءَ جو اهو مطلب نه آهي ته ڪو هو منهنجي "دٻاءَ" هيٺ نه آيو آهي.

دٻاءَ جي اثر کي قبول ڪرڻ لاءِ آسانيءَ سان آماده ٿي وڃڻ، سا ڳالهه واقعي المناڪ آهي. اندروني طرح ڪمزور هجڻ جي حالت ۾، ائين ٿيڻ لازمي آهي. اسان جي اڳين حڪومتن واري وقت جا ساٿيائي اتحادي، چين جي عوامي جمهوريت کي اقوام متحده ۾ شامل نه ڪرڻ واريءَ اڳينءَ پاليسيءَ کي جاري رکڻ لاءِ، موجوده حڪومت تي غالب پئجي نه سگهيا، سا ڳالهه، اسانجن معاهدن جي لحاظ کان به، اسان جي هاڻوڪيءَ پرڏيهي پاليسيءَ جي آزاد هجڻ جو ثبوت آهي. حالتن پٽاندر به، اسين پنهنجي اصل نقطه نظر تي انهيءَ ڪري موٽي سگهيا آهيون، ڇاڪاڻ ته موجوده حڪومت اهڙي قدم کڻڻ لاءِ ڪافي حد تائين مضبوط ۽ مستحڪم آهي. اسان گذريل ٻن سالن ۾ ڪميونسٽ چين کي اقوام متحده ۾ شامل ڪرڻ جي حمايت ڪئي آهي. جيڪڏهن چين جي عوامي جمهوريت هن عالمي تنظيم جي رڪن بنجي وڃي، ته اها ڳالهه ساريءَ انسانذات لاءِ سودمند ٿيندي. اهو اقوام متحده لاءِ ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ٿو ته ڪنهن مسئلي تي پنهنجي اختيارات جو سارو وزن استعمال ڪري سگهي، جڏهن پنجهٺ ڪروڙ ماڻهن جا نمائندا ان جي فيصلن ۽ ضابطن جي دائري کان ٻاهر آهن؟

ڪنهن به هڪ بناءِ مان ڪليءَ طرح چوان ٿو ته چين جي خلاف اسان کي ڪابه رنجش ڪانهي، انهيءَ ملڪ سان اسان جا ڪي به سرحدي تڪرار ڪينهن، ان سان اسان جا تعلقات هموار ۽ خوشگوار آهن، ۽ اسين ڪشمير جي سوال تي چين جي رويي جو قدر ڪريون ٿا، ۽ اسان کي اميد آهي ته جيئن جيئن اسان جي باهمي لاڳاپن ۾ اضافو ٿيندو، تيئن تيئن اهو رويو وڌيڪ واضح ۽ مثبت صورت اختيار ڪندو.

هوڏانهن چين اسان کي يقين ڏياريو آهي ته مغرب سان معاهدن ۾ اسان جي رڪنيت، چين سان اسان جي دوستيءَ لاءِ ڪنهن به طرح ناموافق نه آهي. اها دوستي اٽل ۽ غيرمشروط آهي.

چيو وڃي ٿو ته عوامي چين جي مرڪزي حڪومت پاڪستان کي هڪبئي خلاف اڳرائي نه ڪرڻ جي معاهدي جي پيشڪش ڪئي آهي. انهيءَ پيشڪش کي مغرب سان ڪيل اسانجن عهدنامن سان ناموافق نٿو ٺهرائي سگهجي. اسان جا اهي عهدناما پنهنجي دفاع لاءِ آهن. اڳرائيءَ کي روڪڻ جو هڪ معاهدو، انهن عهدنامن جي دفاعي حيثيت کي وڌيڪ مضبوط ڪري ٿو.

آءٌ دعوا سان چوان ٿو ته چين سان اسان جي دوستي ڪنهن به قسم جي سوديبازيءَ يا دين-لين سان داخيل نه آهي. اها ٻن پاڙيسري ايشيائي ملڪن درميان، جنهن ۾ پنجهتر ڪروڙ باشندا آباد آهن، پائيدار دوستي آهي.

اسين عوامي چين سان پنهنجي دوستي ۽ روس سان خوشگوار ناتا قائم رکي سگهون ٿا. اسين پنهنجن مغربي دوستن سان ڪيل عهدنامن جي پاڪيزگيءَ کي ڪنهن به نقصان پهچائڻ بنا — جن ئي اوائلي وقت ۾ اسان کي پنهنجي اڪيلائيءَ جي حالت مان نڪرڻ جي لائق بنايو — ائين ڪري سگهون ٿا.

جيتريقدر غيرجانبدار ملڪن جو واسطو آهي، اسان انهن سيني سان خوشگوار ناتن قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. جيڪڏهن چند سال اڳ اسان جا تعلقات متحد عرب جمهوريه سان ناخوشگوار هئا، ته انهيءَ ۾ اسان جي هن حڪومت جو قصور ڪونهي. جنهن وقت کان ورتي انقلابي حڪومت اقتدار ۾ آئي آهي، متحد عرب جمهوريه توڙي ٻين سيني وچ-اوڀر ۽ آفريڪي ملڪن سان، نائجيريا، گهانا ۽ مغرب جي عرب رياستن سميت، پنهنجن لاڳاپن کي جفاڪشيءَ سان سڌارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. انهيءَ حڪومت ٻين مکيه غيرجانبدار ملڪن، خاص طرح يوگوسلاويا، سان به پنهنجن ناتن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ڪئي آهي.

دنيا جي ٽن سياسي گروهن جي تفصيلي ذڪر ڪرڻ بعد، مان هاڻي اختصار سان انهن شخصن جو توجهه ڇڪائيندس، جي چاهين ٿا ته اسين عهدنامن کي ترڪ ڪري، "پڪا غيرجانبدار" بنجي وڃون. موجوده حالتن ۾ انهيءَ کان ڪوبه انڪار نه ڪري سگهندو ته ڀارت غيرجانبدارن جي مجموعي ۾ تمام اهم جڳهه والاري ٿو. انهيءَ ڪري، جيڪڏهن اسين غيرجانبدارن جي ڇانوڻيءَ ۾ پنهنجو خيمو کوڙينداسون، ته اسين ڀارت جي تسلط ۽ ان جي پرفريب حڪمت عمليءَ جي تابع ٿي وينداسون. جيستائين ڪشمير جو تنازعو فيصل ٿئي، اسين اقتدار جي انهيءَ دائري ۾ شريڪ ٿيڻ جو خيال نٿا ڪري سگهون، جنهن جي مٿان ڀارت جو تسلط آهي.

مان نٿو ڀانيان ته پاڪستان جو ڪوبه باشندو پنهنجي ملڪ لاءِ اها ڳالهه پسند ڪندو، ته اهو نسبتاً ڪمزور ۽ غيرمستقل مزاج قومن جي انهيءَ اڻ ٿهندڙ سنگت جو غلام بنجي، جنهن جو اڳواڻ ڀارت آهي. ازان سواءِ، ڪهڙيءَ حد تائين ۽ ڪيتري موثر طريقي سان غيرجانبدار ملڪ ڀارت جي

بچاءَ لاءِ هن جي چين سان هاٿوڪي جهڳڙي وقت آيا، سو عالم آشڪار آهي.

دولت مشترڪ ڪي ڪو الڳ نظرياتي اقتدار جو دائرو ڪري نه ليکبو. ان جا جهونا رڪن مغربي گروهه ۾ شامل آهن، ۽ نون مان گهڻا ميمبر غيرجانبدار گروهه ۾ آهن. بهرحال، دولت مشترڪ جي گهڻو ڪري سڀني ملڪن سان اسان جا تعلقات تمام خوشگوار آهن.

برطانيه ڪي گهڻوئي بدنام ڪيو ويو آهي. جيو وچي ٿو ته برطانيه ورهاڱي جي خلاف هئي، ۽ گڏيل هندستان، جو آخرين وائسراءِ ۽ آزاد ڀارت جو پهريون گورنر جنرل، لارڊ مائونٽبيٽن، پاڪستان جو دشمن هو. ڪيئن به هجي، اهو هڪ تاريخي باب آهي، اسان ڪي ان جي ورثي سان واسطو آهي. انگلو-سئڪسن ماڻهوءَ جي هڪڙي ڪمزوري، يا مان ان ڪي خوبي چوان، اها آهي ته هو بنيادي طور حقيقت شناس آهي. انهيءَ ڪري انگلو-سئڪسن وٽ ڪي مستقل تاثرات نه هوندا آهن. ازان سواءِ، اها انهيءَ ئي قوم جي خاصيت آهي ته جيڪي هن سان مقابلو ڪن، انهن جو هوءَ بادل نخواسته قدر ڪندي آهي. انهيءَ جو هڪڙو ٺوس مثال جرمني آهي.

ان ۾ ڪو به شڪ ڪونهي ته انگريز مسلمانن جو قدر ڪندا هئا، ۽ ڪنهن وقت ۾ انهن جي غيرمغلوب جذبي ۽ حوصلي ڪان ڏچندا هئا. ساريءَ دنيا جي سلطنت هٿ ڪرڻ لاءِ، هنن مسلمانن ڪي پنهنجو تمام خطرناڪ دشمن تصور ڪيو.

عظيم انگريز مؤرخ آرنولڊ ٽوائنبي (Arnold Toynbee)، پنهنجي ڪتاب ”تهذيب جي آزمائش“ (Civilisation on Trail) ۾ چوي ٿو:

"صديون اڳ، جڏهن اڃا ڪميونزم جو نالو به ٻڌڻ ۾ نه آيو، اسانجن بزرگن اسلام ۾ پنهنجي لاءِ خطرو محسوس ڪيو. سو رهين صديءَ ڌاري، اسلام مغربي دلين ۾ ساڳيو ئي روڪ ٿڦلايو، جهڙو ڪميونزم ويهين صديءَ ۾ ڦهلايو، ۽ خاص طور ساڳئي ئي سبب لاءِ. ڪميونزم وانگر، اسلام به هڪ 'مغرب' جي مخالف تحريڪ هئي، جا ساڳئي وقت مغربي عقيدي جي نفيءَ جي صورت ۾ ظاهر ٿي؛ ۽، ڪميونزم وانگر، هن اهڙي روحاني تلوار ڦيرائي، جنهن ڪان بچاءَ لاءِ مادّي هٿيار بيڪار هئا."

پر جڏهن حقيقت پسنديءَ جي تقاضا ٿي، ته برطانيه پنهنجيءَ روايتي اسلام-دشمنيءَ کي دٻائي ڇڏيو، ۽ زارشاهي روس جي غاصبانه خواهشن خلاف، ترڪي سلطنت جي حمايت ڪئي. جن قومن جي وچ ۾ تلوارون هليون، ان ۾ تاريخي ياد داشتون تمام گهري ريون آهن. مسلمانن جي بهادري، انگريز قوم وٽ هڪ زنده ڪهاڻيءَ جي صورت ۾ قائم آهي.

بهرحال، انگريز اڄوڪي زماني ۾، رشڪ ڪرڻ بدران، همدرديءَ جا وڌيڪ مستحق آهن. هنن جي عظيم سلطنت، جنهن تان سج ڪڏهن لٿو ئي نٿي، سا هاڻي سنسيءَ ۽ سڪڙجي، ننڍڙي پيٽ جي صورت ۾ وڃي بچي آهي، جيڪو حمله آورن جي زد ۾، خلائي-ائٽمي هٿيارن ذريعي مڪمل تباهيءَ لاءِ ڪليل آهي. نيپولن بوناپارٽ، انگريزن کي هڪ دڪاندارن جي قوم ڪوٺيو هو. اڄ ان جا دڪان يورپي مارڪيٽ جو حصو بنجي ويا آهن، ۽ طاقت جي تارازين کي برطانيه ڪنهن به پاسي جهڪائي نٿي سگهي. اسان کي برطانيه سان ڪو به بغض ڪونهي، پر جيڪڏهن هن علائقي ۾ طاقت جي توازن کي درهم برهم ڪرڻ لاءِ هوءَ اقوام متحده تي دٻاءُ وجهندي، ته پوءِ اهو پاڪستان خلاف هڪ عداوتي قدم

سمجهي، اسين ان تي غور ڪرڻ لاءِ مجبور ٿينداسين، ۽ ان جي نتيجن جا ذميدار نه ٿينداسين.

هاڻي آءٌ پنهنجن ڪن پاڙيسري ملڪن جو ذڪر ڪرڻ چاهيان ٿو.

جيتوڻيڪ افغانستان هڪ اسلامي ملڪ آهي، پر بدقسمتيءَ سان، شروعات کان وٺي، پاڪستان خلاف هن هڪڙي سمجهه، ۾ نه ايندڙ عداوتي پاليسي اختيار ڪئي آهي. ٻئي طرف، اسان مسلسل اشتعال انگيزيءَ جي موٽ ۾، هميشه صبر ۽ ضبط کان ڪم پئي ورتو آهي. بي‌انداز موقعن تي، پاڪستان افغانستان سان پنهنجن لاڳاپن کي بهتر بنائڻ جي ڪوشش ورتي آهي؛ پر هن ملڪ پنهنجي عوام جو ڌيان ڪلم‌ ڪلا اندروني معاملن تان هٽائڻ خاطر، اسان جي سرحدن تي بي بنياد دعوائون پيدا ڪري، پنهنجي سموريءَ تلخيءَ جو رخ پاڪستان ڏانهن موڙي ڇڏيو آهي.

پاڪستان جو هرهڪ انچ اسان لاءِ مقدس آهي. انهيءَ ڪري، جيستائين افغانستان پنهنجن خطرناڪ غاصبانه ارادن کي ترڪ نٿو ڪري، تيستائين ڪوبه افغانستان ۽ پاڪستان جي ناتن ۾ سڌاري اچڻ جي توقع نٿو ڪري سگهي، ۽ ڪوبه موجوده تعلقات جي صورتحال تي پاڪستان کي ذميدار نٿو ٺهرائي سگهي.

نيپال، اوڀر پاڪستان کي بلڪل ويجهو، اسان جو قريب‌ترين پاڙيسري آهي. ايتريءَ ويجهڙائيءَ هوندي به، ماضيءَ ۾ اسان جا نيپال سان تعلقات محدود هئا. انقلاب کان وٺي، هن ملڪ سان اسان جا ناتا درجي بدرجي سڌريا آهن. سال کن ٿيو ته نيپال جو حاڪم، راجا مهيندر، پاڪستان ۾ آيو، اسان جو مهمان ٿيو هو. اسان ڪيترن ئي اهم وفدن جي مٽاسٽا ڪئي آهي. اچا به نيپال سان ناتن کي وڌائڻ لاءِ پاڪستان طرفان تعميري ڪوششون ڪيون پيون وڃن.

آءٌ هاڻي ڀارت جو ذڪر ڪندس، ۽ اسان جي مسئلن جي اصليت تي روشني وجهندس. پندرهن سالن کان ڪجهه وڌيڪ عرصو اڳ، اسين ساڳئي ئي ملڪ جا باشندا هئاسين، جنهن کي فرنگي ڀيڻڪيت جي طوق کان آزاد ڪرائڻ جي جدوجهد پئي ڪئيسون. بنيادي اختلافن جي ڪري، اسين هڪٻئي کان ڌار ٿي، جدا جدا قومن جا ٻه ملڪ ٿي وياسون. اسان مان گهڻن کي اميد هئي ته جيئن ئي هرڪو ملڪ، زندگيءَ جي پنهنجن قدرن ۽ مفهومن پٽاڙ، پنهنجي نقطہ نظر ۽ پاليسيءَ تي ڪاربند ٿي ويندو، ماضيءَ جي تلخي به مٽجي ويندي — پر افسوس جو ائين نه ٿيو آهي.

حڪومتن جي واڳ وٺڻ کان هڪدم اڳ ۽ پوءِ، بيشمار انسانن پنهنجون حياتيون وڃايون. انهيءَ واقعي جو نتيجو انتهائي ڏهشتناڪ هو: تاريخ جي سڀ کان وڏي ۾ وڏي لڏپلاڻ عمل ۾ آئي، ۽ ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ جنگ جو خطرو نظر اچي رهيو هو.

پاڪستان، ننڍي ملڪ هجڻ ڪري، ڀارت کان تمام وڌيڪ مسئلن ۽ تمام گهٽ ذريعن جي حالت ۾ مبتلا هو، ۽ تنهنڪري وڌيڪ خواهشمند هو ته ڀارت سان پنهنجن تڪرارن کي فيصل ڪري، هڪ سٺي پاڙيسريءَ جيان رهي، بلڪ حقيقي معنيٰ ۾ ڀارت سان دائمي دوستيءَ جو ناتو قائم ڪري. اسان جي هيءَ صلح واري پاليسي ڀارت جي آوچين خيالن مطابق نه هئي، جن جو مقصد، ٻين ڳالهين سان گڏ، وڳوڙ ۽ بدانتظامي پيدا ڪري، پاڪستان کي ختم ڪرڻ جو هو. ١٩٤٧ع وارن المناڪ واقعن کي درگذر ڪرڻ بدران، ڀارتي حڪومت ورهاڱي جي پيدا ڪيل ڇڪتاڻ کي تيز ڪرڻ پسند ڪيو. ڀارتي پاليسيءَ جو هرهڪ قدم پاڪستان کي گهٽائڻ جي غرض سان کنيو ويو آهي. ان ڏس ۾ ڀارت جي پاليسي سدائين ڪٽر ۽ تاهه کان ٻاهر پئي رهي آهي. ان

جي ثبوت لاءِ انيڪ مثال ڏيئي سگهجن ٿا، پر مان هر هڪ جو ذڪر ڪرڻ نٿو چاهيان، ڇاڪاڻ ته انهن کي شمار ڪرڻ سان صورتحال کي بهتر بنائڻ ۾ ڪا به مدد ڪانه ملندي، بلڪ موجوده تڪليف ۾ اضافو ٿي ٿيندو.

ڀارت اول مالي تصفيي کي مڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو، جنهن کي پنهي حڪومتن جي ورهاڱي واريءَ ڪارروائيءَ جي هڪڙي واضح حصي طور طي ڪيو ويو هو. ڀارت جو هيءُ رويو ان جي ساک ۽ ڪاروبار لاءِ ايترقدر ته غير معقول ۽ نقصانڪار هو جو خود گانڌيءَ به ان تي اعتراض ورتو ۽ احتجاج طور بک هڙتال ڪرڻ جي ڌمڪي ڏنائين. انهيءَ وچ ۾ پاڪستان هن سوال کي سلامتي ڪائونسل ۾ پيش ڪيو. سلامتي ڪائونسل اڳيان پنهنجي بچاءَ جي مجبوري محسوس ڪري، ڀارت انهيءَ تصفيي جي ڪي قدر بجاآوري ڪئي. ائين نه آهي ته ڪو گانڌي پاڪستان تي مهربان هو، پر هن ائين ٿي ظاهر ڪيو. انهيءَ سبب ڪري هو هڪڙي ڪٽر هندوءَ جي گوليءَ سان ماريو ويو، جو ڀارتي زندگيءَ جي انهيءَ طاقتور عنصر جو نمائندو هو، جو ڪليءَ طرح پاڪستان کي مٽائڻ چاهي ٿو.

سرمايو ڪنهن قوم لاءِ ائين آهي، جيئن بُت لاءِ رت جو دورو — خاص طرح هڪ نئينءَ قوم لاءِ، جا مصيبتن ۾ جنم وٺي ۽ زنده رهڻ لاءِ جاکوڙ ڪندي هجي. ڀارتي حڪومت جو خيال هو ته ملڪ جي ورهاڱي جي ڪارروائيءَ ۾ جيڪو خزاني جي ورهاست وارو فيصلو آهي، تنهن تان ڦري وڃڻ سان، ۽ گڏيل ماليات ۽ جائداد منجهان پاڪستان لاءِ اڳواٽ طي ڪيل حصو ادا نه ڪرڻ سان، پاڪستان جون اقتصادي رڳون زندگيءَ کان محروم ٿي وينديون. ان کي وڌيڪ يقيني بنائڻ لاءِ، دفاعي جائداد ۽ عملي جي ورهاڱي ۽ منتقليءَ کي هر قدم تي مشڪل بنايو ويو، انهيءَ

مقصد سان، ته جيئن نئين ملڪ کي پنهنجي بچاءَ جي وسيلن کان محروم رکيو وڃي: پاڪستان کي فوجي هٿيارن ۽ گاڏين جو حصو ڀچاڙيءَ تائين ڪونه مليو.

متروڪ ملڪيت جي پربت جيڏي مسئلي، جو لڏپلاڻ سان پيدا ٿيو هو، پاڪستان کي تمام مشڪلات ۾ وجهي ڇڏيو. ڀارت انهيءَ معاملي کي منجهائڻ ۽ ان جي حل کي اڻڳهائڻ جو گس ورتو. معاملي کي جيئن جو تيئن منجهيل رکڻ ۽ ان جي دائري کي وسيع ڪرڻ سان، اسان جي ڀاڙيسريءَ اسان تي مهاجرن کي آباد ڪرڻ ۽ سنڌين جائداد جي سوال کي حل ڪرڻ جو بار حد کان وڌائي ڇڏيو. ڇڻ ته اهي مسئلا به ڪافي نه هئا، سو جهوناڳڙهه، ڪشمير ۽ حيدرآباد [دکن] جي بارُودي مسئلن کي تيزيءَ سان هوا ڏني ويئي--- ۽ اهڙيءَ طرح، ڪشيدگيءَ جي باهه جيڪا اڳي ئي دکي رهي هئي، تنهن کي ڀنڀٽ ۾ تبديل ڪيو ويو. ڀارت پنهنجين فوجن کي جهوناڳڙهه، ڪشمير ۽ حيدرآباد ۾ اهڙيءَ طرح داخل ڪيو، جو هٽلر جي جرمنيءَ واري وقت، ملڪگيريءَ جي هوَس رکندڙ نازي فوجن جي وزني بوٽن جي لتاڙَ جي ياد تازي ٿي ويئي.

جيئن هرڪنهن کي معلوم آهي، پاڪستان جو اولاهون حصو سارو ان جي ندين تي مدار رکي ٿو، جي ان جي آباديءَ لائق زمين جي هرهڪ ايڪڙ جي آبپاشي ڪن ٿيون. انهيءَ پاڻيءَ کان سواءِ، اولهه پاڪستان جو هيڙو زرخيز علائقو بنهه بيابان ٿي ويندو. ڀارت، ڪشمير تي پنهنجي غيرقانوني فوجي قبضي ذريعي، انهيءَ پاڻيءَ کي بند ڪرڻ جي طاقت حاصل ڪئي آهي. اهڙيءَ طرح، ان جي توشاخاني ۾ پاڪستان خلاف جارحانه ڪارروائي ڪرڻ لاءِ هڪ ٻئي خطرناڪ هٿيار جو اضافو ٿيو آهي.

پيا انيڪ رواجي معاملا، انهن مڪيہ مسئلن کان جدا آهن — جهڙوڪ پاڪستان جي اوڀر ۽ اولهہ سرحدن تي مختلف قسمن جون جهڙپون ۽ مداخلتون، ۽ اوڀر پاڪستان جي ندين مان ڇيڙڇاڙ جون ڪوششون. انهيءَ عداوت کي عروج تي پهچائڻ لاءِ، ڀارت باربار هي اعلان پئي ڪيو آهي تہ پاڪستان ان جو ”اول نمبر دشمن“ آهي، ۽ پنهنجين هٿيار بند فوجن جي ٻہ ٽہ پاڱي ٽي حصي کان بہ وڌيڪ فوجون هن پاڪستان خلاف مصروف رکيون آهن.

اسين ڀارت جي سياسي، اقتصادي ۽ فوجي گڏيل طاقت جو شڪار رهيا آهيون. تنهن کان سواءِ، پنهنجن زبردست پروپيگنڊائي وسيلن ۽ عالمي حلقن ۾ پنهنجيءَ پرفريب حڪمت عمليءَ ذريعي، پنهنجي اهنسا واريءَ دوکيباز پاليسيءَ ۽ پنهنجي امن ۽ شانتي جي ميراث واريءَ ڏندڪٿا جي آڙ ۾، ڀارت هميشہ پاڪستان کي دنيا جي نظرن ۾ غلط ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهڙيءَ طرح، هڪڙو ملڪ جو درحقيقت ڀارت جي جارحانہ ڪاررواين جو شڪار آهي، تنهن کي ڀارت پنهنجي خلاف انتهائي بدخواهيءَ جي هلت ڪندڙ ملڪ ڪري مشهور ڪيو آهي. بين الاقوامي تعلقات جي تاريخ ۾ هن قسم جي وحشيانہ ڪوشش جو ٻيو ڪو بہ مثال ڪونهي.

پاڪ-ڀارت مسئلن جي جڙ آهي ڪشمير جو تڪرار، ۽ ان کي نبيرڻ لاءِ ڀارت جو انڪاري ضد. ڀارت هر ان معاهدي جي ڀڃڪڙي ڪئي آهي، جيڪو هن ڪشمير بابت ڪيو آهي. پاڪستان فيصلي لاءِ سڀني موقعن تي ٺاهہ وارين تجويزن تي راضي ٿيو آهي، پر ڀارت هرهڪ تجويز ٺڪرائي ڇڏي آهي. هڪ ڀيري، جڏهن مسٽر لياقت علي خان وزيراعظم هو، لنڊن ۾ منعقد ڪيل ڪامن ويلٿ ڪانفرنس ۾ رٿ ڏني ويئي تہ ڪامن ويلٿ جون فوجون ڪشمير ۾ رکيون

وڃن، تہ جيئن اتي جي ماڻهن جي خواهش پٽاندڙ آزاد راءِ شماري ڪرائي سگهجي. ڀارت انهيءَ رٿ کي هن بهاني سان ٽاڙي ڇڏيو تہ ڪشمير جي سرزمين تي ڌارين فوجن جي موجودگي اهو تصور پيدا ڪندي تہ برصغير ۾ سامراجيت واپس اچي ويئي آهي. ڇاڪاڻ هيءَ حرفتبازي نہ آهي جو ڀارت هن وقت چين سان پنهنجي سرحدي تڪرار ۾ مدد لاءِ، پنهنجيءَ سرزمين تي ڌارين فوجن ۽ ڌارين هٿيارن جي ضرورت کي جائز ٺهرائڻ لاءِ واقعي پرچار ڪري رهيو آهي. سمجهيو وڃي ٿو تہ آمريڪا ۽ برطانيہ جي فوجي وفدن "نيفا" واريءَ سرحد جو دورو ڪيو آهي، ۽ هن وقت هو ڀارتي فوجن جي جنرل هيڊڪوارٽر جا ماهر صلاحڪار بنجي ويا آهن. ڀارت ۾ انهن جي موجودگيءَ ۽ مشوري جو خيرمقدم ڪيو ويو آهي، ۽ چيو وڃي ٿو تہ هنن آن ملڪ ۾ حفاظت جو احساس پيدا ڪيو آهي. ڀارت جي منطق مطابق، انهيءَ کي 'سامراجيت جي واپسي' نہ ڪري سمجهڻو آهي، باقي ڪشمير جي تڪراري علائقي ۾ ڪامن ويلٿ جي فوجن رکڻ واريءَ رٿ کي نامنظور ڪرڻ لاءِ اهو بهانو تراشيو ويو هو.

ڪشمير جو تڪرار، جو سيٽي امن جي مقصد سان محبت رکڻ وارن لاءِ ڏکوئيندڙ آهي، اسان جي زماني جو عظيم ترين المناڪ واقعو آهي. ڀارت هن تنازعي کي عام راءِ شماريءَ ذريعي حل ڪرڻ بنسبت پنهنجن سيٽي واعدن جي بيحرمتي ڪئي آهي. پر معاملو اتي ئي ختم نٿو ٿئي. هن ايوان جي اڳواڻ، مسٽر محمدعلي بوگرا، جي تازي بيان مطابق، ڀارت پنهنجو بنياد "Clausa Rebus Sic Stantibus" جي اصول تي رکيو آهي. هي اصول، ۽ ٻيو "Pactas unt Servanda" وارو اصول، بين الاقوامي قانون ۾ اهم آهن. ٻئي اصول سختيءَ سان عهدنامن جي پابنديءَ جي تقاضا ڪري ٿو.

انهيءَ موجب، سڀني صلح پسند ملڪن کي تاڪيد ڪيو ويو آهي ته پنهنجن واعدن جي تعميل ڪن. ٻهريون اصول، ديده دلير ملڪن کي پنهنجن رضاڪارانه طور قبول ڪيل واعدن تان ڦري وڃڻ جي وات ڏسي ٿو. ڪشمير بابت پنهنجي واعدي تان ڦري وڃڻ سان، ڀارت اهائي وات اختيار ڪئي آهي، ۽ پنهنجي صفائيءَ لاءِ هن مشڪوڪ اخلاقي قدر جي اصول جو سهارو ورتو آهي. بهرحال، هر هڪ ملڪ کي جدا جدا نموني سان اهو اختيار ڪونه آهي ته ڪنهن عهدنامي يا ان جي حصي کي رد ڪرڻ جي صفائيءَ ۾، انفرادي طرح فيصلو ڪن ته حالتون بدلجي ويون آهن يا اهي ڪيتريقدر بدليون آهن. ظاهر آهي ته ڪا ٻيائڪر ڌر ئي فيصلو ڪري سگهي ٿي ته حالتون واقعي بدليون آهن، ۽ جي ها، ته ڪيتريءَ حد تائين. ڀارت جي اڳوڻي دفاعي وزير، مسٽر ڪرشنامينن، سلامتي ڪائونسل ۾ چيو ته حالتون انهيءَ ڪري بدلجي ويون جو پاڪستان آمريڪا جي امداد قبول ڪئي، ۽ انهن بدليل حالتن راءِشماريءَ جي عهدنامي کي بي‌اثر بنائي ڇڏيو. ڀارت پنهنجي مقدمي ۾ پاڻ ئي منصف بڻجڻ ٿو گهري.

مان ويجهڙائيءَ ۾ ڀارت ۽ چين جي وچ ۾ ٿيل لڙائيءَ جو اشاري طور ذڪر ڪرڻ چاهيان ٿو. اسان کي معلوم آهي ته اها فقط سرحدي جهڙپ هئي، ۽ اسان جي انهيءَ راءِ کي پوءِ جي واقعن مان تقويت ملي ٿي ۽ چين طرفان يڪطرفي جنگبندي ۽ فوجن هٽائي وٺڻ جي قدمن مان ان جي تصديق ٿئي ٿي. عداوتن جو خاتمو ٿي چڪو آهي، ۽ چين پنهنجي ڪاميابيءَ جي عروج وقت پاڻمرادو جنگ بند ڪري ڇڏي آهي. سچ پچ ته يڪطرفي نموني جنگ بند ڪري، جنهن بهتر ۽ موثر طريقي سان هن پنهنجيءَ صلح پسنديءَ جو مظاهرو ڪيو آهي، تنهن کان مٿي هو ٻيو ڪنهن به

طريقي سان نہ ڪري سگهي ها. هي اهڙو مظاهرو آهي، جنهن جو مثال ملڻ مشڪل آهي.

چين جي عوامي جمهوريت، اهڙيءَ طرح، تنازعي کي طاقت جي استعمال بدران صلح پسند طريقي سان حل ڪرڻ جي خواهش ڏيکاري آهي. اقوام متحده جو منشور تاڪيد ته ڪري ٿو ته ميمبر تنازعن جو فيصلو صلح پسند طريقن سان ڪيو وڃي. اهڙيءَ طرح چين، جيڪو اقوام متحده جو ميمبر بہ نہ آهي، تنهن ان جي منشور جو احترام ڪيو آهي. ڀارت، جيڪو اقوام متحده جو هڪ مکيہ ميمبر آهي، تنهن ان کي نظرانداز ڪيو آهي.

هن تنازعي ۾ ڀارت جو رويو غيريقيني رهيو آهي. چيا بہ هجي، پر موجوده صورتحال مان هن گهڻي کان گهڻي فائدي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ورتي آهي. ڀارتي حڪومت خاص طور ٻن مقصدن لاءِ جنگي جنون جي فضا پيدا ڪئي آهي: (الف) پنهنجي ملڪ کي، جيڪو تيزيءَ سان تباهہ ٿي رهيو هو، منظم ڪرڻ، ڇاڪاڻ تہ ٻاهرئين خطري جي حالت ۾ ماڻهو يڪمشتيءَ ڏانهن لڙندا آهن، ۽ (ب) ڪثير انداز ۾ ٻاهرين فوجي امداد حاصل ڪرڻ. اهي ٻئي اهم مقصد آهن، ۽ انهن کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڀارت جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ جنگ جا طبل وڄي رهيا آهن.

جيئن مون شروعات ۾ چيو آهي، هيءَ هڪڙي محتاجيءَ واري مقصد لاءِ خيالي جنگ آهي. هيءَ هڪڙي مصنوعي ۽ نمائشي جنگ آهي، ايتريقدر جو وزيراعظم نهروءَ پاڻ، ٢-آڪٽوبر تي، پنهنجيءَ قوم کي هڪ نشري تقرير ۾ چيو:

”اسين پنهنجي ٽئين پنج-سالي منصوبي جي وچ تي آهيون. ان کي ترڪ ڪرڻ يا ان جي ڪنهن اهم جزي ۾ تخفيف ڪرڻ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. البت اسين ان

۾ نين ضرورتن آهر ڪي قدر ڦيرگهير جي گنجائش پيدا ڪري سگهون ٿا. خاص طور منصوبي جي مکيه رٿن جي تڪميل ڪرڻ ضروري آهي، ڇاڪاڻ ته انهيءَ ئي طريقي سان اسين پنهنجي ملڪ کي نه رڳو موجوده نازڪ دوز ۾ پر ايندڙ سالن لاءِ به مضبوط ڪنداسين."

جڏهن ڀارت جو ٽيون پنجن سالن وارو منصوبو رٿيو ويو هو، ته ان جو سڄوئي زور امن جي زماني واريءَ اقتصادي ترقيءَ تي ۽ انهيءَ اندازي تي هو ته ڀارت جنگ يا تڪرار جي خطري کان آزاد رهندو. انهيءَ جو بنياد هن قياس تي هو ته ڀارت کي ڪنهن به فوجي ڪشمڪش کي منهن ڏيڻو نه پوندو. منصوبي جو بنياد شروع کان ئي "غير جنگي" حالتن تي ٻڌل هوندي، اهو سمجهڻ مشڪل آهي ته ڪيئن جنگي حالتن ۾ منصوبي جي بنيادي اصولن ۽ مقصدن کي بدلائڻ ضروري نه سمجهيو ويو آهي. "ڪي قدر ڦيرگهير ڪرڻ" جنگي صورتحال جي تقاضا مطابق نه آهي. اهو صرف انهيءَ ڪري آهي جو ڀارت جي چين سان نام نهاد جنگ، پنهنجي محدود دائري ۽ مقصد جي لحاظ کان، هڪ سرحدي تنازعي کان زياده نه آهي، ۽ انهيءَ ڪري ئي منصوبي ۾ وڏين تبديلين ڪرڻ بنا، "ڪي قدر" ڦيرگهير سان اهو عمل هيٺ اچي سگهي ٿو.

ٻهرين نومبر ١٩٦٢ع تي، ڀارت سرڪار، تمام گهڻي سوچ ويچار بعد، اناج ۽ ٻين ضروري جنسن جي قيمتن کي ضابطي ۾ آڻڻ لاءِ نيٺ ڪنهن سخت قدم نه کڻڻ جو فيصلو ڪيو. ڀارت سرڪار، "پنهنجيءَ اعليٰ ترين سطح تي"، "موجوده پاليسين تي بيدڙڪ عمل ڪرڻ" مناسب سمجهيو. کاڌ خوراڪ واريءَ وزارت جي راءِ هئي ته "هن وقت اناج جي فراهميءَ يا ان جي قيمتن بابت پريشان ٿيڻ جو ضرور

ڪونهي.“ هن اهم فيصلي جو اعلان ڀارت سرڪار ٢- نومبر تي ڪيو، ۽ ساڳئي ئي ڏينهن اهو سڀني اخبارن ۾ پڌرو ٿيو.

هيءُ ڀيو اشارو آهي انهيءَ حقيقت ڏانهن، ته ڀارتي حڪومت پاڻ کي ڪنهن ٻئي ملڪ سان جنگ جي حالت ۾ ورتل نٿي سمجهي. جيڪڏهن سچ پچ ڀارت جنگ ۾ ورتل هجي ها، يا ان لاءِ ڪيس تياريون ڪرڻيون هجن ها، ته ڀارت جهڙي غير متوازن اقتصادي حالتن واري ملڪ لاءِ قيمتن کي ضابطي ۾ آڻڻ جا سخت اپاءَ وٺڻ لازمي ٿي پوي ها، خاص طرح کاڌي، ڪپڙي ۽ ٻين ضروري جنسن جي معاملي ۾. ڀارت جي غير هنگامي پاليسيءَ تي عمل ڪرڻ واري انهيءَ فيصلي ۽ چين جي يڪطرفي جنگبنديءَ مان صاف ظاهر آهي ته ڀارت ۽ چين جو رڳو صرف سرحدي مسئلي تائين محدود آهي.

مسٽر ڪرشنامينن کي صدقي لجو ڪر بنايو ويو آهي. پاڪستان خلاف ڀارت جا تاثرات بيان ڪرڻ ۾ هن بيشڪ بي تڪلفيءَ کان ڪم ورتو، جنهن لاءِ سندس قدر ڪرڻ گهرجي. هن پاڪستان خلاف ڀارت جي ماڻهن ۾ پکڙيل سچي پچي عداوتي تاثر، ۽ سندن انهيءَ احساس جي شدت جو عڪس پيش ڪيو. مسٽر ڪرشنامينن ۾ ڊاڪٽر جيڪل يا مسٽر هائيڊ جو روح موجود نه هو. بهرحال، سندس برخواست ٿي وڃڻ بعد به، گهڻن جو خيال آهي ته ڀارتي سياست تي پردي پٺيان هن جو اثر رسوخ قائم آهي. مون کي انديشو آهي ته مسٽر ڪرشنامينن پاڪستان خلاف ڀارت جي رويي تي پنهنجو تسلط قائم رکندو ايندو.

نئون دفاعي وزير مهاراشٽر جو رهاڪو آهي. انهيءَ آساميءَ لاءِ هن جو انتخاب ان مقصد لاءِ ڪيو ويو آهي ته هو ڀارتي حڪومت ۾ دليريءَ جو روح ڦوڪي. هو جديد شيواجي آهي. اڳئين ڏينهن هن لپاڙ هنئي:

”پنهنجيءَ چمار ۾ ڪڏهن به مون شڪست جو منهن نه ڏٺو آهي، نه وري هن ڪان پوءِ ڏسڻو اٿم. چين کي وسارڻ نه گهرجي ته مهاتما ٻڌ ۽ مهاوير سان گڏ، ڀارت راڻي پرتاب ۽ شيواجيءَ کي به جنم ڏنو هو.“

ڀارت جي نئين دفاعي وزير، چين کي چتاءُ ڏنو:

”دشمن جي بيشمار لشڪرن ڀارت جي ميدانن ۾ جنگيون جيتيون هيون، پر انهن کي دکن جي پهاڙي علائقي ۾ شڪست فاش نصيب ٿي.“

هي گهمنڊ وارا ڪلما شايد انهيءَ ملڪ کي همٿائڻ لاءِ هئا، جنهن کي چين واري تازي سرحدي جهيڙي ۾ بريءَ طرح سان ڪچلجڻو ۽ ذليل ٿيڻو پيو. اسان کي ڀارتي حڪومت جي اندروني تبديلين سان ڪابه دلچسپي ڪانهي، سواءِ انهيءَ جي ته اسان ڪان اها اميد نه رکي سگهبي ته ڪو اسين هن نئين شيواجيءَ سان گلي ملي، افضل خان وارو حشر حاصل ڪنداسين. ڪيترين ئي ڳالهين ڪري، اسان ڏانهن ڀريل پستول تاڻي بيٺل هڪڙو ڪرشنامينن، ڪنهن شيواجيءَ جي مڪر ۽ فريب سان لڪايل چنبن ڪان بهتر آهي. اسان کي اڳي هڪڙو شيواجي گلي ملي چڪو آهي، ۽ اسان کي معلوم آهي ته ان جو ڪهڙو نتيجو نڪتو.

ڀارت جون سڀئي تازيون ڪارروايون، وزارتي تبديلين سميت، هڪ سوچيل سمجهيل منصوبي جو حصو آهن، جنهن جو مقصد آمريڪا کي ٺڳڻ ۽ ان جي بين الاقوامي ڪميونزم جي انديشن مان فائدي وٺڻ جو آهي. هن صورتحال پيدا ڪرڻ جي ڪاميابيءَ نهروءَ جي قابليت ۾ اضافو ڪيو آهي، پر انگلو-آمريڪن حڪمت عمليءَ لاءِ اها ڪا گهڻيءَ خوشيءَ جو باعث نه آهي.

اهو ظاهر آهي ته نهروءَ چين واري تڪرار کي صلح پسند طريقن رستي نبيرڻ ڪان انهيءَ ڪري انڪار ڪيو آهي ته

جيئن هو ان سان زياده کان زياده فائدو حاصل ڪري، ۽ ڀارت ڪي مغربي طاقتن وٽان بي انداز هٿيار امداد جي صورت ۾ ڏڏا ڏڏ موڪليا وڃن. انهن هٿيارن ڪي حاصل ڪرڻ لاءِ نهروءَ ڪي پنهنجي ظاهرداري به ڊاهڻي پيئي، ۽ عام جام ڍنڍوري سان مشهور ڪيل پنهنجي 'پنچ شيلا' واري عقيدي جي انحرافي به ڪرڻي پيئي. هاڻي غيرجانبداريءَ جو مغروريءَ وارو آواز ختم ٿي چڪو آهي. ظاهرداريءَ جو بُت ڀڄي پيو آهي، ۽ آهو عقيدو به پرزا پرزا ٿي ويو آهي. ڀارت، جيڪو پاڪستان کان سواءِ سڀني جو دوست هو، سو پاڻ ڪي اڪيلو ۽ علحدو ڏسي رهيو آهي. يقين ۽ خوداعتماديءَ جي جاءِ خطري ۽ مايوسيءَ اچي ورتي آهي، ڇاڪاڻ ته هاڻي اهو پول پڌرو ٿي پيو آهي ته ڀارتي ديو دراصل هڪ ننڍڙي ساٿهوءَ جو پاڇولو هو.

هن حقيقت ڪي افسوس سان تسليم ڪرڻ گهرجي ته مغربي طاقتون ڀارت ڪي برغلائي پنهنجي بلاڪ ۾ آڻڻ ۽ چين سان ان جي جهڳڙي ڪي ڀڙڪائڻ چاهين ٿيون. هو ڀارت جي ظاهر ظهور پريشانيءَ جو فائدو وٺڻ چاهين ٿيون، ۽ گهرن ٿيون ته ڀارت انهن جي تابع رهي. سياسي حڪمت عمليءَ ۾ اها ڪا غيررواجي ڳالهه نه آهي ته موقعي جي نزاڪت مان فائدو وٺجي، پر تنهن هوندي به ڪن اصولن جو دستور موجب خيال ڪرڻو آهي. موجوده حالت ۾، ڀارت ڪي پنهنجي اثر جي دائري اندر آڻڻ لاءِ، مغربي طاقتن ان ڪي ورسائڻ ۾ ڪنهن به رسمي پابنديءَ جو لحاظ نه رکيو آهي. ڀارت مسئلي جي پرامن تصفيي کان انڪار ڪري رهيو آهي، جيتوڻيڪ گذريل سڀني سالن ۾ پنڊت جواهرلال نهرو سڀني ملڪن ڪي مسئلن جي پرامن تصفيي جا اُپديش ڏيندو رهيو آهي.

چين جي عوامي جمهوريت هڪ پرامن پيشڪش ڪئي آهي، ۽ دوستاڻي فيصلي جي لحاظ خاطر، لڙائيءَ جو يڪطرفو

خاتمو آندو آهيءَ ڀارت، بهرحال، ان پيشڪش کي قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي. اهو انڪار، بين الاقوامي معاملن ۾ ڀارت جي پرامن وضع توڙي مسئلن کي پرامن طريقن سان فيصل ڪرڻ جي خوبين بابت نهروءَ جي پرچار کي رد ڪريو ڇڏي.

پاڪستان کي ڀارت جي وڌندڙ فوجي طاقت ۽ پاڪستان جي مغربي اتحادين وٽان، ڪيس بي انداز فوجي امداد ملڻ تي پريشان ٿين لاءِ معقول سبب آهي. اسانجن پنهنجن انديشن کي الڳ رکي، دنيا جي امن ۽ خاص طرح هن علائقي جي امن جي مفاد خاطر، اسين ڀارتي حڪومت کي چئون ٿا تہ هوءَ چين سان پنهنجي جهڳڙي کي باوقار ۽ منصفاڻ بنياد تي، پرامن ڳالهين ذريعي طي ڪري.

ڀارت ۽ چين جي موجوده جهڳڙي ۾ اهڙي ڪا بہ رڪاوٽ ڪانهي، جا پرامن طريقي سان طي نٿي ٿي سگهي. چين جو چوڻ آهي تہ ان کي پنهنجيءَ سرحد کي، جا انگريزن جي ٻيڻڪي راج واري زماني جي بگڙيل آهي، درست ڪرڻو آهي. اها ڳالهہ نهروءَ گهڻا سال اڳ، پنهنجي ڪتاب Glimpses of World History (دنيا جي تاريخ جون جهلڪون) ۾ تسليم ڪئي هئي. انهيءَ ڪتاب ۾ نهروءَ چيو آهي تہ سامراجيت چين جون وسيع ايراضيون غصب ڪري ويئي آهي. 'ميڪموهن لائين' جي درستي، ٻيڻڪي طاقتن طرفان ڪيل زيادتين کي ٺيڪ ڪرڻ جي سلسلي ۾ چين جي جدوجهد جو هڪ حصو آهي.

ڪتاب "دنيا جي تاريخ جون جهلڪون" ۾ نهروءَ چيو آهي:

"اهو معلوم ڪرڻ بعد تہ اوڻهين صديءَ ۾ ڪيئن برطانوي صنعتڪارن ۽ سرمائيدارن ڀارت کي ڪتب آندو، اچو تہ

هاڻي ايشيا جي ٻئي وڏي ملڪ، ڀارت جي قديمي دوست، دنيا جي هڪ قديم قوم جي وطن، چين، جو مطالعو ڪريون. هتي اسان کي مغرب جي حڪمت عملي بدليل روپ ۾ نظر ايندي." (ص ٤٥٧).

"منچو جي عظيم چيني سلطنت، جا ارڙهين صديءَ جي آخر ڌاري ايشيا جي اڌ جيتري حصي تي پکڙيل ۽ قابض هئي، تنهن کي هاڻي ذليل ۽ حقير ڪيو ويو. ڏورانهين يورپ جي مغربي حڪومتن ان کي شڪست ڏيئي ۽ ذليل ڪيو." (ص ٤٦٥).

"هيءَ شرمناڪ دست درازي، خلاف دستور هئي. بيشڪ، چين پنهنجن علائقن تان دستبردار ٿيڻ ۽ محتاج بنجڻ ۾ راضي نه هو. هر موقعي تي بحري طاقت جي مظاهرن ۽ بمباريءَ جي ڌمڪين وسيلي ان کي مجبور ڪيو ويو. اسين هن شرانگيز هلت کي ڇا ڪوٺيون؟ راهزني؟ ڌاڙو؟ اهوئي سامراجيت جو دستور آهي. ڪڏهن هوءَ ڪجهه طرح ڪم ڪندي آهي، ته ڪڏهن پنهنجين ظلمي ڪاروواين کي پارسائيءَ جي جذبن ۽ خيرخواهيءَ جي مڪر آميز بهانن جي چوغي سان ڍڪيندي آهي. پر، ١٨٩٨ع ۾ چين لاءِ اهڙي قسم جو ڪو به چوغو استعمال نه ڪيو ويو. هي ننگو مظاهرو، پنهنجيءَ مڪمل بڇڙائيءَ سان نروار هو." (صفحو ٤٧٤)

برطانوي سامراج جي رخصتيءَ بعد، ڀارت انهن جي ٺاهيل سرحد جو وارث بڻيو. ان کي درست ڪرڻ لاءِ چين جي خواهش قدرتي آهي. انهيءَ سرحدي جهڳڙي کي حل ڪرڻ لاءِ ڀارت لاءِ مناسب رستو رڳو اهوئي آهي ته هو عوامي چين جي آڇ قبولي، ۽ سواءِ ڪنهن وڌيڪ وقت وڃائڻ جي، ڏو ٻڌي گفتگو شروع ڪري.

جنهن صورت ۾ اصلي ويڙهه بند ٿي ويئي آهي، تڏهن ڀارت کي اهو وقت ۽ وجهه مليو آهي ته هو پنهنجي بي تعلقيءَ واريءَ ناڪام پاليسيءَ تي غور ڪري. پريزيڊنٽ نهروءَ انهيءَ معاملي ۾ پنهنجيءَ مخصوص هلت جو مظاهرو ڪيو آهي. ڀارت تي جڏهن نازڪ وقت آيو، ته هن ذري گهٽ غير جانبداريءَ کي ترڪ ڪري ڇڏيو. پر جڏهن ان کي مغرب کان هٿيارن جي طلب جو ترت ۽ زبردست، حسب خواهش جواب مليو، ته هن وري موٽ کاڌي، ۽ وچايل ميدان کي وري حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳو.

گهانا جي پريزيڊنٽ، جيڪو هڪ اهم غير جانبدار ملڪ جو سربراهه آهي، ڀارت کي فوجي امداد ڏيڻ جي انهيءَ سبب کان مخالفت ڪئي ته اها صورتحال کي ويتر خراب ڪري ڇڏيندي. حقيقت جي لحاظ کان هيءَ هڪ صحيح نقطه نظر هو. بهرحال، ڀارت جي مزاج کي اها ڳالهه نه آئڙي ته هو هڪ صحيح نقطه نظر کي قبول ڪري. پريزيڊنٽ نڪروماهه انگلنڊ جي وزيراعظم کي هڪ خط ۾ لکيو هو ته هو ”اهو اطلاع پڙهي بيچين ۽ مايوس ٿي ويو ته برطانيه سرڪار ڀارت کي چين خلاف لڙائيءَ ۾ هرقسم جي مدد ڪندي.“ هڪ غير جانبدار ملڪ جي انهيءَ رد عمل ڀارت ۾ گهٻراهٽ پيدا ڪري ڇڏي.

پريزيڊنٽ نڪروماهه طرفان صورتحال جي اها ترجماني، هن جي غير جانبداريءَ جو ايماندارانه عڪس هو. جيڪڏهن هي تنازعو ڪن ٻين ٻن ملڪن درميان هجي ها، ته ڀارت جو رد عمل به هوند ساڳيوئي هجي ها. موجوده حالت ۾، بهرحال، ڀارت ئي انهيءَ آزمائش هيٺ هو، نه رڳو هڪ غير جانبدار ملڪ جي حيثيت ۾، بلڪ هڪ حڪومت جي حيثيت ۾ پڻ. هڪ پيرو، ڀارت کي انهن ملڪن کان مشوري

ملڪ جو سڏيءَ طرح تجربو ٿيو، جيڪي انهيءَ جهيڙي کان ٻاهر هئا.

بين الاقوامي حڪمت عمليءَ ۾ وڏيءَ ناڪاميءَ جي باوجود، پنڊت نهرو اهو ميدان گهڻي قدر حاصل ڪري، جو هن پنهنجي ڪوڙيءَ غيرجانبداريءَ جو ڍونگ رچائيندي هارايو هو، ڪافي مطمئن ٿيو. انهيءَ ڪوشش ۾، هن جو مکيه ارادو هو روس سان پنهنجي ملڪ جا دوستاڻا ناتا قائم رکڻ. ائين ڪرڻ لاءِ حڪمت عمليءَ جي ڪنهن خاص فن جي ضرورت نه هئي، ڇاڪاڻ ته مغربي ڏاتائن پنهنجيءَ امداد جي قيمت طور، هن کان سندس پاليسيءَ ۾ ڪنهن اهم تبديليءَ جي تقاضا نه ڪئي هئي. جيئن مٿي ڏيکاريو ويو آهي، جيڪڏهن هو غيرجانبداريءَ کي ترڪ ڪري ها ته ڪيس روس جي حمايت کان هٿ ڌوئڻا پون ها. روس جو مسئلو پنڊت نهروءَ جي غيرجانبداريءَ واري پردي کي قائم رکڻ جي ڪوشش پٺيان مکيه سبب هو. ساڳئي وقت، ڀارتي حڪومت روس ۽ عوامي چين جي وچ ۾ غلط فهميءَ کي وڌائڻ لاءِ به ڏاڍيءَ سرگرميءَ سان ڪم ڪيو. ٨- نومبر ١٩٦٢ع تي، پنڊت نهروءَ چيو:

"روس اسان سان پنهنجي دوستيءَ کي قائم رکندو، ۽ مان ڀانيان ٿو قدم نه کڻندو جو اسان لاءِ نقصانڪار هجي. ڪو به اهڙو ته روسي ماڻهن جي دلين ۾ اسان لاءِ دوستاڻا جذبا آهن."

انهيءَ جي نتيجي ۾، ڏهين نومبر تي، پنڊت نهروءَ پنهنجي علحدگيءَ واري پاليسيءَ جي دعوا وري دهرائي، ۽ چيو ته ڀارت ڌڀ وچان يا انهن مفاد رکڻ وارن کي خوش ڪرڻ لاءِ، جيڪي ان جي مخالفت ڪن ٿا، پنهنجي اها پاليسي ترڪ نه ڪندو.

ڀارت جي عوام ۾ سندن حڪومت جي علحدگيءَ واري پاليسيءَ تي اڃا به چميگويون ٿي رهيون آهن. هيءَ ڪيفيت

انهيءَ ڪري زور وٺي ويئي آهي، جو پيون غير جانبدار حڪومتون پارت جي حمايت ڪرڻ لاءِ ڪنهن موثر انداز ۾ قدم وڌائڻ لاءِ رضامند نہ آهن. بهرحال، پارتي وزير اعظم ٽن سببن جي ڪري غير جانبداريءَ واري پردي کي قائم رکڻ لاءِ ضد پڪڙي بيٺو آهي:

(١) اهو ڏيکاريو ويو آهي تہ مغربي طاقتون پارت کي ڪنهن بہ شرط شروط بنا گهڻي امداد ڏيڻ لاءِ تيار آهن؛

(٢) روس سان دوستاڻا ناتا قائم ڪرڻ ممڪن ٿي پيو آهي، جو مغربي طاقتن سان سود يبازي ڪرڻ لاءِ هڪ اهم عنصر آهي؛ ۽

(٣) نهرو پنهنجي طرزعمل جي موجوده منزل تي انهيءَ پاليسيءَ کي ترڪ ڪرڻ لاءِ تيار نہ آهي، جنهن سان سندس بين الاقوامي تاثر قائم ٿيو آهي.

اهڙيءَ طرح، پارت پاڻ کي اڪيلو سمجهي رهيو آهي، ۽ انهيءَ اڪيلائيءَ کيس خوفزده ڪيو آهي. ايتريقدر جو پارت جي صدر، ڊاڪٽر راڌا ڪرشنن جهڙي جليل القدر شخص بہ، چيو وڃي ٿو تہ اهو اظهار ڪيو تہ ”پارت ماضي قريب تائين خوشفهميءَ جي دنيا ۾ رهيل هو.“ تنهن هوندي بہ مسٽر نهرو پنهنجي غيرجانبداريءَ واريءَ دعوا تان دستبردار نہ ٿيو آهي. گهٽ ۾ گهٽ، تہ بہ هن جي غير جانبداريءَ جي قيسم لاءِ ڪٿي ائين چئجي تہ اڳي اها ڪاپي پاسي هئي، سا هاڻي ساڄي پاسي ڏانهن جهڪي آهي.

پتو نہ ٿو پوي تہ مسٽر نهروءَ جي پرڏيهي پاليسي پاڪيزگيءَ جي رخ تي آهي، يا انتقامي صفائيءَ جي رخ تي. جيڪڏهن اها پاڪيزگي آهي، تہ يقيناً هو پنهنجي شهرت يافتہ طرزعمل جي عظيم ترين سياسي ڪاميابي حاصل ڪندو. ان جي ابتڙ، جيڪڏهن اها انتقامي صفائي آهي، تہ پوءِ تاريخ ۾ مسٽر نهروءَ جي قدر قيمت هڪڙي پڳل بت جهڙي ٿيندي.

آخرڪار اها ڪهڙي صورت وچي اختيار ڪندي، تنهن جو مڪمل اختيار ڀارت جي هٿ ۾ ڪونهي: گهڻي ڀاڱي ان جو دارومدار مغربي طاقتن جي روش تي رهندو.

ڀارت ڏانهن هٿيارن جي پرمار. 'هارورڊ' جي دانشورن جي انهيءَ زورشور سان مشهور ڪيل اصول جي ابتڙ آهي، جنهن موجب بين الاقوامي معاملن جي موجوده صورتحال ۾ ۽ فوجي سائنس جي موجوده ترقيءَ جي ڪري، ڪنهن به ملڪ کي فوجي سامان ڏيڻ کي امداد جو پراڻو طريقو سڏيو ويو آهي. هن گروهه جي خيال موجب، سارو زور اقتصادي امداد تي ڏيڻ گهرجي. گذريل صدارتي چونڊن جي مهم دوران ۽ ڪئنيڊيءَ جي حڪومت جي برسرِاقتدار اچڻ بعد هن اصول کي تمام گهڻي شهرت ملي. انهيءَ اصول کي تسليم ڪندي، ڊيموڪريٽڪ پارٽيءَ جي آزاد خيال گروهه آمريڪا جي دانشور طبقي جي ذهنيت ۾ خوشگوار تبديلي آندي. ليڪن پاليسين جي جوڙجڪ ۾ صرف اصولن کي نه، بلڪ زندگيءَ جي ٺوس حقيقتن کي خيال ۾ آڻڻو پوندو آهي. ڪئنيڊي حڪومت کي هڪ صحيح قسم جي نازڪ وقت ۾ هارورڊ اصولن جي معقوليت جو وري جائزو وٺڻو پيو. فوجي امداد جي اهميت کي دوباره تسليم ڪيو ويو آهي، ۽ پاڪستان جهڙي اتحاديءَ سان غداري ڪري به، ڀارت کي هٿيارن جي مدد ڏني ويئي آهي. نتيجي طور، ڀارت توڙي پاڪستان، ٻيئي اهو مخصوص ٿا ڪن ته سندن دوست ڪو به ڪونهي—ڀارت انهيءَ ڪري جو هو غيرجانبدار رهيو آهي، ۽ پاڪستان انهيءَ ڪري جو هو دفاعي معاهدن ۾ شامل آهي. تاريخ جي ڦيٽي اڳي ڪڏهن به اهڙي قسم جي مڪمل انتقامي گردش نه ڪئي آهي.

چاهه اها قسمت جي بيرحم ٽولي نه آهي ته برصغير جون ٻه قومون، جن هيترن سالن کان وٺي بلڪل مخالف پاليسين جي پيروي پئي ڪئي آهي، اڄ اهڙي رخ تي اچي بيٺيون آهن جو ڀارت ۾ مغرب سان نسبت جي حمايت ڪئي پئي وڃي، ته غيرجانبداريت پاڪستان جو نعرو ٿي ويئي آهي؟ ذهنيت جو اهو لاڙو، حالتن جي غيرمعمولي ۽ غيرمتوازن پيدائش جو نتيجو آهي. پر جيستائين اسان جو تعلق آهي، اسين پنهنجين قومي پاليسين جو بنياد ناگهاني واقعن سان وجود ۾ ايندڙ حالتن تي نه پڏنداسين؛ انهن جو بنياد مضبوط ۽ معقول هجڻ کپي. اسان کي جذباتيت کان الڳ هئي، پنهنجي اڄ تائين جي اختيار ڪيل پاليسيءَ جي بنيادي جزن کان اڀري ۽ اڻ وڇاريل انحراف ۾ پوشيده خطرن کي محسوس ڪرڻ گهرجي.

هي مسئلو ڪو ايترو آسان آهي چاهه جو صرف دوستن بدلائڻ سان، اسين، يعني ڀارت ۽ پاڪستان، پنهنجن پنهنجن مسئلن جا دلپسند حل حاصل ڪنداسين؟ ڪشمير جو سوال، هڪٻئي جي مرضيءَ مطابق، رڳو سوديبازيءَ سان حل ٿي سگهندو ڇا؟ چاهه صورتحال ۾ ڪو بنيادي نقص نه آهي، جو آزاديءَ جي پندرهن سالن بعد به ٻيئي ملڪ پنهنجيءَ پاليسيءَ جي بنيادي پهلوئن جي باري ۾ خودفريبيءَ ۽ انتشار سان همڪنار آهن، ايتريقدر جو اڄ اسين هڪٻئي جا قائم مقام ٿيڻ چاهيون ٿا؟ هن عجيب روئداد جو سبب، لازمي طور، ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ پيدا ٿيل ڇڪتاڻ آهي.

بهرحال، جهڙيءَ طرح اسان کي نون دوستن بنائڻ ۾ وڌيڪ محتاط ٿيڻ گهرجي، شايد اهڙيءَ ئي طرح اسانجن دوستن کي به نون رابطن پيدا ڪرڻ ۾ چوڪس ٿيڻ جي ضرورت آهي. سچيءَ کي حاصل ڪرڻ لاءِ، اڌ کي ڇڏي ڏيڻ مناسب نه آهي. اعتماد قائم ٿيڻ ۾ ڪافي وقت لڳندو

آهي، ۽ هڪٻئي جي پرک، سا تعلقات جي پختگيءَ سان ايندي آهي، ۽ نہ وقتي مصلحتن جي ڪري.

اسان پنهنجن دوستن تي دوکيبازيءَ جو الزام لڳايو آهي، موجوده بين‌الاقوامي معاملن جي تمام وڏيءَ دوکيبازيءَ جو. هڪ ملڪ جي ٻئي ملڪ سان لاڳاپن واري دوستي، سا ڪو ذاتي معاملو نہ آهي؛ اهو بلڪل غير ذاتي معاملو آهي. روس جيئي، پنهنجن دوستن سان ثابت قدم رهڻ ڪري اڪثر تعريف ڪئي ويئي آهي. روس پنهنجي اها ساک گهڻي زماني کان قائم رکي آهي. بهرحال، آءٌ حيران آهيان تہ 'ايوان' ۾ ڪنهن بہ شخص ڪيوبا جي موجوده صورتحال تي نہ غور ڪيو ۽ نہ ان جو ذڪر ڪيو آهي تہ ڪهڙيءَ ريت دلير ۽ جوان انقلابي، فيڊل ڪاسٽرو، کي روس جهڙي سندس عظيم دوست گمراهہ ڪيو ۽ ساڻس دغا ڪئي.

ڪيوبا کي بريءَ طرح دوکو ڏنو ويو آهي. روس، پنهنجيءَ سرزمين کان تمام پري، انهيءَ ننڍڙي ملڪ ۾ ميزائيل لڳايا، ۽ فيڊل ڪاسٽرو کي سلامتيءَ جو هڪ ڪوڙو احساس ڏياريو. پر جڏهن حالتن ڦيرو کاڌو، تہ خروشيف ميزائل موٽائي ورتا ۽ ان جي بدران مسٽر مڪويان کي موڪلي ڏنو!

اسين پنهنجيءَ تاريخ جي هڪ تمام مشڪل دور مان لنگهي رهيا آهيون. موجوده نازڪ صورتحال ۾، ڪنهن صحيح ۽ غلط قدم جي وچ ۾ فرق جو مطلب، اسان جي قوم لاءِ زندگيءَ ۽ موت جي وچ ۾ فرق تي سگهي ٿو.

انهيءَ صورتحال کي اسان جي پرڏيهي معاملن جي وزير، مسٽر محمدعلي، نہ صرف هتي، پر اقوام متحده ۾ بہ قابليت ۽ همت سان سنڀاليو آهي. هن صاحب اهڙي مشڪل ڪم جي سرانجامي جنهن طريقي سان ڪئي آهي، تنهن لاءِ مان کيس مبارڪباد ڏيڻ چاهيان ٿو. سچ پچ تہ هي هڪ ڏاڍو ڏکيو ڪم آهي، ۽ جيڪڏهن "سنڌ جا آٿ" سڀ مون اڪيلي

کي عيوضي ۾ ڏنا وڃن، ته به آءٌ هوند سندس جڳهه والارڻ پسند نه ڪريان.

ڪنهن به قوم جو ڳڏيل عزم، ان جو سڀ کان طاقتور هٿيار آهي. انهيءَ عزم جو امتحان نازڪ وقتن ۾ ٿيندو آهي، ۽ نازڪ وقتن ۾ ئي قومن جو ڪمال يا زوال ٿيندو آهي. مون کي خاطري آهي ته جڏهن به اها امتحان جي گهڙي ايندي، تڏهن اسين ثابت قدم رهي سگهنداسين، ۽ هيءَ ڏهن ڪروڙن جي قوم پنهنجي فرض جي سڏ تي پوري جوش ۽ خروش سان لبيڪ چوندي. پاڪستان جي عوام طرفان، ۽ سنڌ جي عوام طرفان، جنهن جي نمائندگي آءٌ پاڪستان جي حڪومت ۾ ڪري رهيو آهيان، مان ساريءَ دنيا کي ٻڌايان ٿو ته پنهنجي ملڪ جي دفاع لاءِ، موقعي جي تقاضا تي، اسين هر قرباني ڏيڻ لاءِ تيار ٿي وينداسين، بلڪ پنهنجون جانيون به حاضر ڪنداسين. جنگجو ۽ غير جنگجو قومن جي ناجائز علاقائي جماعتبنديءَ کي ريٽيندي، مان چوان ٿو ته جيڪڏهن اسان کي پاڪستان جي آزاديءَ جي حفاظت لاءِ لڙڻو آهي، ته پاڪستان جو هرهڪ فرد، عورت توڙي مرد، سپاهي بنجي ويندو. سموري قوم هٿياربند ٿي ويندي. اسين جيڪڏهن غيرمغلوب جوش ۽ مضبوطيءَ سان وڙهياسين ته ڪاميابي اسان جا قدم چمندي.

جيڪڏهن اسين پنهنجي نصب‌العين جي قوت ۽ ثابت‌قدميءَ جي ساڳئي انداز سان جدوجهد ڪندا رهنداسين، ته ضرور ڪشمير کي به آزاد ڪرائي سگهنداسين. مون کي يقين آهي ته قوم پنهنجي اڳواڻ ۽ پنهنجي جهنڊي جي چوگرد جمع ٿي ويندي. هوءَ اسان جي حفاظتي عالم-پناهن جو بچاءُ ڪندي، ۽ جيڪڏهن ضرورت پيئي ته جبلن کي اکيڙي ڇڏيندي.

پاڪستان جي حڪومت ڀارت جي حڪومت کي اپيل ٿي ڪري ته، هوءَ سرحدي جهڳڙي جي پرامن فيصلي لاءِ،

عوامي چين جي مرڪزي حڪومت طرفان ڳالهين ڪرڻ جي فياضانہ پيشڪش کي قبول ڪري، واسطيدار پنهي ڌرين تي، ۽ دنيا جي امن لاءِ ثالث، هجڻ جي حيثيت ۾ اقوام متحده تي، لازم آهي تہ چين-ڀارت تڪرار جي نبيري لاءِ هو دلجوئيءَ سان ڪوشش وٺن، ورنہ انڌي تقدير انهن قومن کي خود بربادي جي اوڙاهہ ڏانهن گهلي ويندي.

جن عظيم شخصن کي پنهنجين قومن جي تقديرن تي اختيار حاصل آهي، تن تي ئي اهو فرض عائد ٿئي ٿو تہ هو هي تڪرار پنهنجي پاڻ ۾ ئي جيڪڏهن اهم جهيڙن کي انصاف ۽ مساوات جي اصولن پٽاندر فيصل ڪرائين، تہ جيئن سڄيءَ دنيا جا انسان اڄوڪي نادر موقعن واري دور جو مڪمل فائدو حاصل ڪري سگهن.

(٣)

صدر ايوب خان ۽ وزيرِ اعظم نهروءَ جي ٢٩- ڊسمبر ١٩٦٢ع تي گڏيل پڌرائي

(١- ڊسمبر ١٩٦٢ع)

ڀارت جي وزيراعظم، مسٽر جواهرلال نهرو، ۽ فيلڊ مارشل محمد ايوب خان، صدر پاڪستان، جي صحيح ڪيل، ٢٩- نومبر ١٩٦٢ع جي شام واريءَ گڏيل پڌرائيءَ تي، جيڪا، جناب عالي، اوهان هن ايوان جي ميمبر صاحبن ڪلهه صبح واريءَ اخبار ۾ ضرور پڙهي هوندي، مان ان تي مختصر تبصري ڪرڻ جي اجازت چاهيان ٿو.

ماضي قريب ۾ حالتون اهڙي ڊرامائي انداز ۽ تيزيءَ سان حرڪت ۾ آيون آهن، جو ڪنهن ڪنهن موقعي تي انهن سان قدم ملائڻ ناممڪن ٿي پيو آهي. حالتن جي تازين تبديلين جي باري ۾ اسين بيحد فڪرمند آهيون، ڇاڪاڻ ته اهي نه رڳو پاڙيسري ملڪن سان اسان جي تعلقات تي اثرانداز ٿين ٿيون، بلڪ انهن پنهنجي ملڪن جي تعلقات تي به، جن سان اسان جا لاڳاپا تمام گهرا آهن.

قومي اسيمبليءَ جو هي اجلاس چين- ڀارت جهڳڙي مان پيدا ٿيل صورتحال جي ڪري سڏايو ويو آهي. اسانجين سرحدن لاءِ به هڪ خطرو پيدا ٿي پيو، ۽ سارو ملڪ شديد طرح ان کان متاثر ٿيو. انهيءَ ڪري، ضروري سمجهيو ويو ته هن اسيمبليءَ جي ميمبرن کي، جيڪي پاڪستان جي باشندن جا چونڊيل عيوضي آهن، اعتماد ۾ ورتو وڃي.

اسيمبليءَ ۾ اسان ڪارآمد تعميري بحث ڪيو آهي، ۽ ميمبرن جي ظاهر ڪيل مختلف راين ۽ ويچارن مان حڪومت ڪافي پرايو آهي. اسين خوش آهيون ته ڪشمير جي سوال ۽ ان جي بنادير، باعزت ۽ انصافي انصاف فيصلي جي بازي ۾ اسين پنهنجي ملڪ جي عام تاثرات جو اندازو لڳائي سگهيا آهيون.

اسان پنهنجيءَ پر ۾ ڪوشش ورتي آهي ته 'ايوان' کي سيني پيدا ٿيندڙ حالتن کان، انتظام ۽ مصلحت جي حدن اندر، آگاهه رکيو وڃي. پر حالتون اهڙيءَ تيزيءَ سان حرڪت ۾ آيون آهن جو عملي طرح اسان لاءِ هرهڪ کي پوريءَ ريت باخبر رکڻ ممڪن نه ٿيو آهي. تنهن هوندي به، اسان جي اها خواهش رهي آهي ته عوام جي ذميدار عيوضين، ۽ خاص ڪري مختلف گروپن جي اڳواڻن سان قريبي رابطو قائم رهي.

جناب عالي، جيستائين هن ڪڏيل پڌرائيءَ جو تعلق آهي، اها ۲۹-نومبر تي، شام جي ستين بجي کان پوءِ جاري ٿي هئي. حڪومت جو ارادو هو ته ايوان کي انهيءَ پڌرائيءَ جي پس منظر کان ڪلهه صبح جو آگاهه ڪيو وڃي. پر مختلف گروپن جي اڳواڻن سان مشوري ڪرڻ بعد، يڪراءِ اها صلاح بيٺي ته هيءَ پڌرائي چاڪاڻ ته هڪ تمام اهم دستاويز آهي، تنهنڪري ان تي ۽ ان جي پيچيدگين تي غور ڪرڻ لاءِ پارٽي-اڳواڻن کي وقت کپي. ڪالهوڪي نشست، انهيءَ ڪري، اڄ لاءِ ملتوي ڪئي ويئي.

جيئن مان ٻڌائي چڪو آهيان، واقعن جي تيز رفتاريءَ ڪري اهو ممڪن نه هو ته ايوان کي مسلسل تبديلين کان باخبر رکيو وڃي. سيڪو چائي ٿو ته جڏهن ملڪن جي وچ ۾ هلندڙ ڳالهيون ڪنهن نازڪ يا تيز ڪڙيءَ تي هونديون آهن، ته انهن جي هرهڪ گوشي کي ظاهر ڪرڻ حڪومت لاءِ ممڪن نه هوندو آهي. پارت ۾ به، باوجود هنگامي

صورتحال جي، ۽ جڏهن واقعي لوڪ-سڀا جا اجلاس به هلي رهيا هئا، پارٽي حڪومت ان کي هن ڳڻتيل پڌرائيءَ جي تفصيل کان آگاهه نه ڪيو. اهڙين حالتن ۾ ڪيترن ئي معاملن تي خاموشي اختيار ڪرڻي پوندي آهي. سون کي اميد آهي ته ايوان انهيءَ صفائيءَ تي مطمئن ٿيندو. حڪومت جي اها ايماندارانه خواهش آهي ته قوم کي اعتماد ۾ ورتو وڃي، ۽ انهيءَ ئي سبب ڪري قومي اسيمبليءَ جو هي هنگامي اجلاس سڏايو ويو آهي. اسان جو ارادو، هن ايوان جي ذريعي، پنهنجيءَ انهيءَ خواهش کي هرممڪن حد تائين جاري رکڻ جو آهي.

مان هاڻي ايوان کي اها پڌرائي پڙهي ٻڌائيندس. اوهان جي اجازت سان، مان ان جو متن پيش ڪريان ٿو:

”پاڪستان جو صدر ۽ ڀارت جو وزيراعظم انهيءَ تي متفق ٿيا آهن ته ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ ڪشمير توڙي ٻين واسطيدار معاملن جي اهم اختلافن کي حل ڪرڻ لاءِ نئين سر ڪوششون ڪرڻ گهرجن، ته جيئن پاڪستان ۽ ڀارت پهلو بپهلو امن ۽ دوستيءَ ۾ رهي سگهن. انهيءَ خيال کان، هنن فيصلو ڪيو آهي ته ڪنهن ويجهڙائيءَ واريءَ تاريخ تي، ڪنهن عزت ڀرئي ۽ انصاف جوڳي ڏاهه تي پهچڻ لاءِ ڳالهيون ڪيون وڃن. شروعات ۾ اهي ڳالهيون وزارتي سطح تي هلايون وينديون. موزون موقعي تي، مسٽر نهرو ۽ صدر ايوب جي وچ ۾ سڌيون ڳالهيون ٿينديون.

—— صحيح (جواهرلال نهرو)

٢٩-نومبر ١٩٦٢ع

—— صحيح (محمد ايوب خان)

٢٩-نومبر ١٩٦٢ع.“

هيءَ پڌرائي ساڳئي ئي وقت تي راولپنڊي ۽ نئين دهليءَ مان جاري ڪئي ويئي.

پڌرائي جاري ٿيڻ بعد ڪي نيون تبديليون ظهور ۾ آيون، جن اصل ڳالهه کي ڪي قدر منجهائي ڇڏيو آهي. جيو وجي ٿو ته ڀارت جي وزيراعظم، لوڪ-سڀا اڳيان پنهنجي ڏنل بيان ۾، پنهنجي پڌرائيءَ واري واعدي کي مروڙڻ، يا موافق بنائڻ، جي ڪوشش ڪئي آهي. مون کي يقين آهي ته ايوان سندس اهو بيان پڙهيو آهي. مون کي قبول ڪرڻ گهرجي ته پاڪستان ۾ ان بيان جو نه فقط حڪومت تي، پر سڄيءَ قوم تي اشتعال انگيز ردعمل پيدا ٿيو آهي. ٻين ملڪن جي نمائندن، جن اسان جي تنازعي کي حل ڪرڻ لاءِ اسان کي هڪٻئي جي نزديڪ آڻڻ جي ڪوشش ورتي آهي، ۽ جي پاڪستان ۾ موجود هئا، سي ڀارتي وزيراعظم جي هن اظهار جي ڪري البت تيزيءَ سان پٺتي هٽيا آهن. مسٽر ائويرل هئريمن (Averell Harriman)، آمريڪا جي اسسٽنٽ سيڪريٽري آف اسٽيٽ ۽ پاڪستان ۾ صدر ڪئنيڊيءَ پاران خاص ايلچيءَ جي بيان ۾ اها ڳالهه ظاهر آهي. مسٽر هئريمن، مسٽر نهروءَ جي پڌرائي پڙهڻ بعد، فوراً، ۳۰-نومبر جي رات جو، هيئين اظهار ڪيو:

”وزيراعظم نهروءَ، مسٽر ڊنڪن سنڊيز کي ۽ مون کي صاف طور ٻڌايو ته هو ڀارت ۽ پاڪستان درميان تڪرارن کي نبيرڻ لاءِ بنا ڪنهن شرط شروط جي ڪشمير بابت ڳالهين ڪرڻ لاءِ تيار آهي. مون کي پڪ آهي ته هو پنهنجي انهيءَ وعدي تي قائم رهڻ گهري ٿو.“

انگلنڊ جي هاءِ ڪميشن به گذريل رات هڪ بيان جاري ڪيو، جنهن ۾ ڄاڻايو ويو آهي:

”اڄ رات، ۳۰-نومبر، ڏهين بجي، مسٽر ڊنڪن سنڊيز جي ڪراچيءَ ۾ اچڻ تي، هن کي مسٽر نهروءَ جي

لوڪ-سڀا ۾ ڏنل بيان جي رپورٽ ڏيکاري ويئي. پاڪستان ۾ ان بيان جي شديد ردعمل کي نظر ۾ رکي، مسٽر سنڊيز دهليءَ ڏانهن ترت هوائي سفر جو خيال ڪيو آهي، ته جيئن انهيءَ غلطفهميءَ کي دور ڪيو وڃي، جا جيڪڏهن قائم رهڻ ڏني ويئي ته ڀارت ۽ پاڪستان درميان اينده ڳالهين تي شايد تمام نقصانڪار اثر پوندو.“

جيئن هي بيان ڏيکاري ٿو، جيتوڻيڪ مسٽر سنڊيز يونائيٽيڊ ڪنگڊم ۾ دولتِ مشترڪ تعلقات جو سيڪريٽري، لنڊن ڏانهن روانو ٿيڻ وارو هو، پر هو پنهنجي پروگرام کي بدلائي، ٺئين دهليءَ ڏانهن واپس وريو. آتي اڄ صبح جو سويل پهچڻ تي هن هڪ بيان جاري ڪيو آهي، جيڪو اڄا اسانجين اخبارن ۾ نه ڇپيو آهي. مان ايوان جو ڌيان انهيءَ بيان ڏانهن ڇڪائڻ چاهيان ٿو، جيڪو ٽيهين نومبر-پهرين ڊسمبر ۱۹٦۲ع جي رات جو پڌرو ٿيو، ۽ جنهن ۾ چيل آهي:

”اڄ شام جو جڏهن مان لنڊن ڏانهن واپس ويندي ڪراچيءَ پهتس، ته مون کي مسٽر نهروءَ جي لوڪ-سڀا ۾ ڀارت ۽ پاڪستان درميان اينده ڳالهين بابت ڏنل بيان جي رپورٽ ڏيکاري ويئي. ساڳئي وقت مون کي پاڪستان ۾ ان بيان سان پيدا ٿيل سنگين صورتحال کان واقف ڪيو ويو. مون کي يقين هو ته اها ڳالهه غلطفهميءَ جي ڪري پيدا ٿي آهي، تنهنڪري مون مناسب سمجهيو ته ان کي دور ڪرڻ لاءِ، هڪدم دهليءَ وڃي، مسٽر نهروءَ سان ملجي. جهڙيءَ طرح مون کي اميد هئي، مسٽر نهروءَ، سواءِ پس و پيش جي، مون کي خاطري ڏياري ته ائين سمجهڻ غلط آهي ته هن جي بيان ۾ مذاڪرات جي دائري کي محدود ڪرڻ يا ڪنهن به ڌر طرفان ڪنهن تجويز ڪيل حل جي غور کي خارج ڪرڻ جو ڪو ارادو ڏيکاريل هو.“

اڄ صبح جو اطلاع مليو آهي ته مسٽر ڊنڪن سنڊيز جو، پارٽي وزيراعظم سان ڳالهين ڪرڻ بعد، پيو بيان شايع ٿيڻو آهي، جو هن ريت آهي:

”مسٽر نهروءَ کي جڏهن مسٽر هئريمن ۽ مسٽر سنڊيز جي بيان تي اظهار راءِ ڪرڻ لاءِ چيو ويو، ته هن چيو:

”'اهي بيان پارٽي حڪومت جي رويي جي صحيح ترجماني ڪن ٿا. ڳالهين جي دائري تي، جن جو پيئي حڪومتون آغاز ڪري رهيون آهن، ڪڏهن به اوائلي شرطن جو سوال پيدا نه ٿيو آهي. جيئن مون ڪالهه لوڪ سڀا ۾ ظاهر ڪيو، ڪشمير جو مسئلو پيچيدو ۽ مشڪل آهي؛ پر مون کي يقين آهي ته ٻنهي ڌرين طرفان خيرخواهيءَ جي جذبي سان، هن تڪرار واري مسئلن جو ڪو عزت ۽ انصاف وارو حل ڳولڻ ممڪن ٿي پوندو'.“

هي آهي بيان، جو، اطلاع مطابق، پارٽي وزيراعظم اڄ صبح جو جاري ڪيو آهي.

هائي، جناب والا، اهم حقيقت هيءَ آهي ته پارٽي وزيراعظم انهيءَ پڌرائيءَ تي دستخط ڪيو آهي، جا هائي دنيا جي ڏسڻ ۽ مطالعي ڪرڻ لاءِ هڪ عام دستاويز آهي، ۽ جنهن مطابق هو ڪشمير جي مسئلي بابت ڳالهين هلائڻ ۽ ڪنهن باعزت ۽ منصفانه فيصلي تي پهچڻ لاءِ رضامند ٿيو آهي. اها ئي اهم ڳالهه آهي، ۽ سموريءَ لهه وچڙ جو اهم نقطو اهو ئي آهي. مون لاءِ هت اهو سمجهائڻ ضروري نه آهي ته جڏهن ڪا مقرر پاليسي بدلبي آهي، تڏهن گهٽو ڪري تبديليءَ کي يڪدم تسليم نه ڪبو آهي؛ عام راءِ تي به غور ڪرڻو پوندو آهي. اسان کي معلوم آهي ته هن سوال تي ٻنهي ملڪن جا تاثرات ڪيترقدر مضبوط آهن. انهيءَ ڪري، حضور والا، مان اوهان جي ذريعي ايوان کي عرض ڪريان ٿو ته صورتحال جي دشوارين کي سمجهندي، مسٽر نهروءَ

لوڪ-سڀا ۾ جيڪي ڪجهه چيو آهي، تنهن جو ڪو گهٽو اثر نه ورتو وڃي.

جناب عاليٰ، ماضيءَ ۾ اسان کي ڦندي ۾ ڦاسايو ويو آهي. هي لفظ ڪو اهڙو فصيح نه آهي، پر ان مان اسان جو مطلب واضح ٿئي ٿو. ماضيءَ ۾ اسان کي برغلايو به ويو آهي. اسين هڪ ڏکويل ڌر آهيون، هڪ آزاريل ڌر آهيون، ۽ انتهائي خبرداريءَ سان قدم کڻي رهيا آهيون. اسان کي صورتحال سان حد کان وڌيڪ مفهوم نه ڪڍڻ کپي؛ نه وري پنهنجيءَ قوم طرفان به انهيءَ ڳالهه کي پسند ڪرڻ کپي. اسان ماضيءَ ۾ ايمانداريءَ سان ڪشمير جي تنازعي کي ڳالهين رستي نبيرڻ جي ڪوشش ورتي؛ پر وري به ڪجهه ڪونه. هن وقت ڪيترائي مسلسل واقعا رونما ٿي چڪا آهن، جن جي مخصوص ميلاپ سان صورتحال ۾ هڪ نمايان تبديلي آئي آهي، ۽ جڏهن هڪ پيرو اها تبديلي وجود ۾ آئي آهي، تڏهن عوام کي ان جو اثر قبول ڪرڻو آهي، چاڪاڻ ته ڪابه اهڙي طاقت يا ڪوبه اهڙو دليل ڪونهي، جنهن ۾ حالتن جي دٻاءَ کان وڌيڪ زور هجي. انهيءَ ڪري، اچو ته بردباريءَ ۽ احتياط کان ڪم وٺون؛ پر، ساڳئي وقت، اچو ته مسئلي کي حقيقت پسنديءَ جي انداز سان منهن ڏيڻ جو عزم ڪريون.

اسان جي احتياط سبب، اهو فيصلو ڪيو ويو آهي ته ڀارت جي وزيراعظم ۽ اسان جي صدر جي وچ ۾ اعليٰ ڪانفرنس کان اڳ، وزارتي سطح تي ڳالهيون هلائجن. انهيءَ مان ئي ظاهر آهي ته اسين جلدبازي نه ڪري رهيا آهيون. اسان جي حڪومت تجويز ڏني، ۽ ڀارتي حڪومت اها قبول ڪئي، ته پهريائين وزارتي سطح تي ڳالهيون ٿين، ته جيئن ٻنهي ڌرين جي نقطہ نظر جي ان حد تائين ڇنڊڇاڻ ٿي وڃي، جنهن سان اصل ڳالهه ٻولهه جي پختي بنياد لاءِ گهٽ ۾ گهٽ ڪو

ابتدائي اصول وجود ۾ اچي وچي ــ اها حقيقت اسان جي احتياط جو ثبوت آهي. جيستائين اسان کي اها خاطري نہ ٿي آهي تہ ڀارت جي منورتيءَ ۾ ڦيرو آيو آهي ۽ سندس رغبت سچيءَ دل سان اِن پاسي آهي، تيستائين چوٽيءَ جي ڪانفرنس نہ ڪوٺائي ويندي.

هاڻي، جناب والا، مان ايوان کي وري بہ يقين ڏيارڻ چاهيان ٿو تہ گڏيل پڌرائيءَ ۾ ڏيکاريل ڳالهيون، ٻين ملڪن سان اسانجن لاڳاپن کي ڪنهن بہ خطري يا نقصان ۾ نہ وجهنديون. ڀارت ۽ پاڪستان جنهن ڳالهہ تي اتفاق ڏيکاريو آهي، سا اِها ئي آهي تہ هو پنهنجن تڪرارن کي صلح پسنديءَ سان حل ڪرڻ لاءِ ڳالهيون هلائيندا. عوامي چين جيڪا ڀارت کي آڇ ڪئي آهي، سا بہ بلڪل اهڙي ئي آهي.

جناب والا، مان اوهان جو تمام شڪرگذار آهيان جو مون کي ايوان کي مخاطب ٿيڻ جو موقعو ڏنو ويو.

(۴)

چين - ڀارت جهڳڙو — ڀارت لاءِ مغربي هٿيار — مغرب سان معاهدا — ڀارت سان ڳالهيون — چين ۽ روس سان لاڳاپا

(۴- ڊسمبر، ۱۹۶۲ع)

پاڪستان جي قومي اسيمبليءَ جو هي هنگامي اجلاس تڏهن سڏايو ويو هو، جڏهن اسان جي علائقي ۾ پيدا ٿيل خطرناڪ حالتون نازڪ ڪڙيءَ تي پهچي ويون هيون. هن اجلاس سڏائڻ ۾ حڪومت جو مقصد ملڪ جي مختلف حصن ۽ مختلف پارٽين سان تعلق رکندڙ، قوم جي نمائندن جي راين کي معلوم ڪرڻ هو.

اسان بحث دوران پيش ڪيل تعميري تجويزن کي ٻڌي، گهڻو سود حاصل ڪيو آهي. ڪشمير جي سوال تي، جنهن کي اسين پاڪستان لاءِ سڀ کان اهم سوال ٿا سمجهون، ملڪ ۾ قائم ٿيل شديد تاثرات کان اسين هميشه باخبر پئي رهيا آهيون. چين - ڀارت سرحدي جهڳڙي جي نتيجي ۾ جيڪا ڀارت کي ڳري فوجي امداد ملي آهي، تنهن بابت هتي ظاهر ڪيل راين اسان کي ڪافي متاثر ڪيو آهي.

جيئن مون پنهنجي ۲۹- نومبر واريءَ تقرير ۾ چيو هو، ڪنهن قوم جي پرڏيهي پاليسي ان جي اقتدار جو اعليٰ نشان ۽ ان جي آزاديءَ جي علامت آهي. حقيقت ۾ اهو ڪنهن ملڪ جي پاليسيءَ جو سڀ کان اهم ۽ سڀ کان نازڪ پهلو آهي. پرڏيهي پاليسيءَ کي عام انبوهه جي رحم ڪرم تي

ڇڏي نٿو سگهجي. نه وري ان کي بازاري هنگامي جي حوالي ڪري ٿو سگهجي. پرڏيهي پاليسيءَ جي جوڙجڪ لاءِ حڪومت کي نه رڳو ملڪ جي ترت مفادن کي خيال ۾ رکڻو آهي، بلڪ لمبي عرصي وارن مفادن کي به. تنهن کان سواءِ حالتن جي بين الاقوامي رخ ۽ انهن جي ڦيرگهير سان تعلق رکندڙ هرقسم جي لاهه ۽ چاڙهه جون سموريون حقيقتون فقط حڪومت وٽ ئي هونديون آهن. ملڪ جي پرڏيهي پاليسي جوڙڻ لاءِ، اهي سڀ ڳالهيون آهن، جن تي احتياط سان غور ڪرڻو آهي. هن ويهينءَ صديءَ ۾ حالتون ايترو تيزيءَ سان حرڪت پذير آهن جو غيررواجي حالتن ۾ ته خير، رواجي حالتن ۾ به سڀني معزز ميمبرن کي اعتماد ۾ وٺڻ هميشه ممڪن نه آهي. هيءَ هڪ تسليم شده حقيقت آهي، جنهن جي وضاحت ڪرڻ ضروري نه آهي. 'ايوان' ان جي صداقت جو قدر ڪندو رهيو آهي. ڪنهن نازڪ موقعي تي، جيئن هن وقت آهي، هين پاسي يا هُن پاسي، ڪو به فيصلو اسان جي قوم ۽ اسان جي ملڪ جي تقدير کي سنواري يا بگاڙي سگهي ٿو. جن جي مٿان ذميداريءَ جو بوجهه آهي، تن کي هميشه اها ڳالهه ڌيان ۾ رکڻي آهي. قومي اسيمبليءَ جي هنگامي اجلاس طلب ٿيڻ تي، مان معزز ميمبرن کي يقين ٿو ڏياريان ته جيتريقدر ممڪن ٿيو آهي، ۽ جيتريقدر ضروري سمجهيو ويو آهي، حڪومت کين اعتماد ۾ ورتو آهي. اسين سندن تعاون جو قدر ٿا ڪريون، جو سياڻپ ۽ پنهنجائپ وارو پئي رهيو آهي.

برصغير جي چوگرد هڪ سنگين صورتحال وجود ۾ آئي آهي. اها چند هفتا اڳ، اڄ کان وڌيڪ سنگين هئي، پر اسان لاءِ اڃا به نازڪ وقت آهي، ۽ ان جا پري تائين ڦهليل بادل اڃا به اسان جي افق تي سياهه سايا وجهي رهيا آهن. بهرحال، اجلاس سڏائڻ وقت اسين ڪن حالتن جي پيشبيني

نہ ڪري سگھياسين، جي انهيءَ عرصي اندر ظهور ۾ آيون آهن. مثال طور، اسين عوامي چين طرفان جنگبنديءَ واري يڪطرفي اعلان جو اندازو نہ لڳائي سگھياسين، جو خيرخواهيءَ ۽ امن جي اعليٰ ترين مقصدن خاطر، ۽ نہ رڳو هن علائقي بلڪ ساريءَ دنيا جي سلامتيءَ خاطر، عمل ۾ آيو. اسين پڻ بہ، اهڙن واقعن جو اڳواٽ اندازو لڳائي نہ سگھياسين، جي منطقي طور انهيءَ جنگبنديءَ جي نتيجي ۾ ظاهر ٿيا.

جنهن وقت چين جي سرحد تي جهيڙو شروع ٿيو، پاڪستان جي حڪومت انهيءَ بابت پنهنجيءَ پوزيشن کي بلڪل واضح ڪري ڇڏيو. اسان کي يقين هو تہ هيءَ لڙائي سرحدي جهيڙي کان زياده حقيقت نٿي رکي، ورڌ ۾ وڌ اها هڪ خيالي جنگ آهي، ۽ ان جو سبب رڳو سرحد جي رد بدل جو سوال آهي، جنهن بابت خود ڀارت جي اڳواڻن بہ ڪجھ سال اڳ تسليم ڪيو هو تہ سرحد جي اها ترتيب عوامي چين مٿان مڙهي ويئي آهي. جناب والا، عوامي چين طرفان جنگبنديءَ جو يڪطرفو اعلان ۽ چين جي وزير اعظم طرفان ڀارت جي وزيراعظم کي صلح جي آڇ، پاڪستاني حڪومت جي اختيار ڪيل رويي کي صحيح ثابت ڪن ٿا.

اسان پنهنجيءَ طاقت آهر ضبط کان ڪم ورتو آهي. اسان پڻ ملڪن کي بہ خبردار ڪيو آهي تہ اهي هن معاملي ۾ احتياط سان قدم وڌائين، تہ جيئن عداوتون ڀيهر اسري نہ سگھن، ۽ تڪرار جو دائرو وڌيڪ ڦهلجي نہ سگھي. ليڪن باوجود اسان جي احتياط واري مشوري جي، ڪن ملڪن، پنهنجن ذاتي غرض خاطر، ڀارت کي بي انداز هٿيارن جو تحفو ڏيڻ مناسب سمجھيو، انهيءَ لاءِ تہ جيئن هو عوامي چين سان پنهنجي جنگ جاري رکي سگھي.

ڪن مغربي ملڪن وٽان ڀارت کي هٿيارن جي امداد، اسان لاءِ خطرو پيدا ڪري وڌو آهي. هي اهڙو مسئلو

آهي، جنهن پاڪستاني باشندن کي بيچين ڪري ڇڏيو آهي. جيڪڏهن ڀارت کي هٿيارن جي فراهمي موجوده پيماني تي جاري رهي، ته اها لازمي طرح چين-ڀارت جهڳڙي کي ڀڙڪائيندي، ۽ شايد اچا به وڌيڪ سنگين صورت اختيار ڪري، انهيءَ تباهيءَ جي حد تائين پهچي ويندي. اسين پنهنجيءَ پر مطمئن آهيون ته اسان مغربي ملڪن کي خبردار ڪرڻ ۾ ڪابه ڪسر ڪانه ڇڏي آهي. اسانجن احتجاجن جي باوجود، هنن ملڪن پنهنجن عالمگير مفادن خاطر، ڀيڙ ڀڏي، ڀارت کي فوجي امداد جي آڇ ڪئي آهي. بدقسمتيءَ سان، ڀارت وڏي پيماني تي هٿيارن هٿ ڪرڻ لاءِ، ان جي نتيجن کان بيپرواهه ٿي، موقعي جو فائدو ورتو رهيو آهي. ان جا نتيجا ڏاڍا خطرناڪ ثابت ٿيندا، نه فقط ڀارت لاءِ بلڪ هن ساري علائقي لاءِ. هن ۾ ڪوبه شڪ ناهي ته آمريڪي ۽ برطانوي هٿيارن لاءِ پنهنجا دروازا کولي، ڀارت پنهنجي ۽ چيني عوام جي درميان صورتحال کي بگاڙي رهيو آهي.

اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته ڀارت کي پنهنجين هٿياربند فوجن جي موجوده طاقت ۾ گهٽ ۾ گهٽ چاليهه سيڪڙو اضافي ڪرڻ جو خيال آهي. ڀلي ته ڪوبه معقول ۽ غيرجانبردار مبصر هن ڳالهه تي ويچار ڪري پنهنجو فيصلو ڏئي ته فوجي طاقت ۾ اهو اضافو ڀارت جي اقتصادي وسيلن، ان جي سياسي تدبر ۽ حقيقي دفاعي ضرورتن مطابق آهي يا نه. ڀارت لاءِ اهو اندازو لڳائڻ ته هو ايتري مقدار ۾ فوج جو بار برداشت ڪري سگهندو، حقيقت جي بلڪل ابتڙ آهي. ڀارت جي اهڙي ڪوشش نه رڳو ڀارت جي چين سان تعلقات ۾ پيچيدگيون پيدا ڪندي، بلڪ پاڪستان توڙي ٻين پاڙيسري ملڪن سان تعلقات ۾ به.

اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته ڀارت کي هٿيارن جي مدد

جي ضرورت، چينين کي هڪلي ڪڍڻ جي مراد سان آهي.
هي هڪ ڀيو خطرناڪ خيال آهي. جيڪڏهن ڀارت چينين کي آنهيءَ هند ڏانهن واپس ڀڄائڻ جي ڪوشش ڪندو، جتي تازو جهڳڙو ٿيو هو، ۽ جتي آمدرفت جا وسيلا حد درجي ناقص آهن، ته پوءِ ان جي ڪري اهڙي صورتحال پيدا ٿيندي، جيڪا برصغير ۽ ساري ايشيا لاءِ هڪ تمام سنگين خطرو بنجي ويندي.

اڳوڻي ويهينءَ صديءَ جي زماني ۾ ڪنهن کي طاقت جي وسيلي پسپا ڪرڻ جي خيال جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. سڀني سنجيده ماڻهن جي دلين ۾ هروقت ائٽمي تباهڪاريءَ جي خطري موجود هجڻ ڪري، جهڳڙن کي حل ڪرڻ جو فقط هڪ ئي اپاءُ آهي، ۽ اهو آهي باهمي گفتگو جو ذريعو.

سلامتيءَ جو مدار بين الاقوامي قانون جي دائري ۾، شائسته طريقن سان عمل ڪرڻ ۾ ئي آهي، ۽ نه هڪ نئين آزاد ٿيل قوم جي وقتي جذبي، غرور يا جوش تي. ڀارت طرفان چينين کي پٺتي هٽائڻ جي ڪوشش نه فقط ٻنهي ڌرين جي وچ ۾ مڪمل جنگ جو رخ اختيار ڪندي، بلڪ پوءِ اهو جهڳڙو شايد اڃا به گهڻو وسيع ٿي وڃي.

اسين چاهيون ٿا ته نه رڳو ڀارت جا باشندا، پر اهي مغربي طاقتون پڻ، جي ابهرائيءَ سان ڀارت جي هٿن ۾ کيڏي رهيون آهن، اهو محسوس ڪن ته سندن اختيار ڪيل غلط رستو برصغير ۽ ايشيا جي سموري عوام تي بي انداز مصيبتون نازل ڪري سگهي ٿو. ڀارت کي ايتري مان ئي سبق سکڻ کپي ته عوامي چين جهڙيءَ عظيم طاقت سان هٿيارن وسيلي زورآزمائي ڪرڻ، خودڪشيءَ جي برابر آهي.

گوا وانگر، عوامي چين کو ڀارت جي منهن تي موهيڙي واري خسيس حيثيت نٿو رکي. اهو هڪ ديو آهي. اهو هڪ وسيع ۽ لافاني، پنجهٺ ڪروڙ باشندن جو ملڪ

آهي، جي هڪ ساڳئي مقصد ۽ ساڳين عقيدن لاءِ پاڻ ۾ متحد آهن، جنهن مقصد ۽ جن عقيدن کي حاصل ڪرڻ لاءِ هو خوشيءَ سان پنهنجيون جانيون به قربان ڪري ڇڏيندا. اهو ڀارت جي باشندن، برصغير جي باشندن ۽ اسان جي ساري علائقي جي باشندن جي مفاد وٽان آهي ته ڀارت چين جي وزيراعظم جي آڇ قبول ڪري، باهمي گفتگو لاءِ تيار ٿي وڃي، ته جيئن هيءُ جهڳڙو چين توڙي ڀارت، ٻنهي جي حق ۾ خيرخوبيءَ سان طي ٿي وڃي.

ڀارت جو پنهنجيءَ فوج کي بيحد پائيءَ سان وڌائڻ جي خواهش جو اصلي مقصد اهو هو ته ٻن محاذن لاءِ لشڪر تيار ٿئي، جيئن اهو عوامي چين ۽ پاڪستان سان مقابلو ڪري. بي‌انداز امداد جي طلب سان، دراصل ڀارت جو اهوئي مقصد آهي. ڀارت پنهنجين هٿيار بند فوجن کي مضبوط ڪرڻ جو انهيءَ ئي مقصد سان خطرناڪ داءُ لڳائي رهيو آهي. اسين انهيءَ صورتحال کي صبر سان قبول نه ڪري سگهنداسين. هن ايوان ۾ توڙي ٻاهر، هن ڳالهه جو چڱيءَ طرح اظهار ڪيو ويو آهي ته پاڪستان جا باشندا هن معاملي ۾ فڪرمند آهن. مان وري به مغرب جي جمهوريت پسند ملڪن اڳيان هيءَ ڳالهه زوردار نموني ۾ دهرائڻ چاهيان ٿو ته هن خطرناڪ مهم ۾ جلدبازيءَ سان ٽپي نه پون، ڇاڪاڻ ته ڪير ٿو چائي ته انهيءَ ئي سبب ڪري اڳتي تباهڪاريءَ واري عالمگير جنگ ڇڙي پوي!

ضرورت انهيءَ جي آهي ته نه رڳو چين ۽ ڀارت جي وچ ۾ صلح ٿئي، پر ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ مان به فوجون هٽايون وڃن. فوجن جو هٽائڻ انهيءَ حالت ۾ ٿي سگهي ٿو، جڏهن ڪشمير جي بارودي سوال کي باعزت ۽ انصاف پسند بنياد تي طي ڪيو وڃي. جيستائين پاڪستان جو تعلق آهي، اسان هميشه اهڙي فيصلي لاءِ رضامندي پئي ڏيکاري آهي.

تازين حيرت انگيز ۽ نازڪ حالتن جي نتيجي ۾، ڀارت جي وزيراعظم ۽ پاڪستان جي صدر طرفان هڪ گڏيل پڌرائي جاري ٿي آهي. ايوان ۾ اها پڌرائي چڱيءَ طرح بحث هيٺ اچي چڪي آهي. چند ڏينهن ٿيا ته مون ان باري ۾ هڪ بيان ڏنو هو. مان پڌائڻ چاهيان ٿو ته اسان سڀني کي معلوم آهي ته ڪشمير جو مسئلو هڪ منجهائيندڙ مسئلو آهي، ۽ ان ۾ هن برصغير جي ٻن قومن جو وقار ۽ جذبو سمايل آهي. پر هن پيچيدي مسئلي کي سلجهائڻ لاءِ، جنهن گذريل تڪليف وارن پندرهن سالن جي عرصي ۾ فيصلي کان ڪناره ڪشي پئي ڪئي آهي، اسان لاءِ ضروري آهي ته جذباتيت کي پاليسيءَ کان الڳ ڪريون ۽ وقار کي حل جي تلاش کان پاسيرو رکون. گڏيل پڌرائيءَ هن ايذائيندڙ پيچيدگيءَ کي پاش پاش ڪري ڇڏيو آهي.

انهيءَ گڏيل پڌرائيءَ بابت چيو ويو آهي ته اها دراصل هڪ سازش هئي، جنهن جو اسين شڪار ٿيا آهيون، ۽ ڀارت ان طرح سان وڌيڪ وقت حاصل ڪرڻ ٿي گهريو، يا هيءَ ڳالهه ته ڀارت ڪشمير جي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ خواهان نه آهي، ۽ ڪشمير جي قبضي کي ڀارت هڪ طي شده ڳالهه سمجهي ٿو، يا وري قانوني ۽ سياسي طور ڪشمير کي ڀارت جو مڪمل ۽ الڳ نه ٿيڻ جهڙو حصو سمجهي ٿو. هن ايوان ۾ اهي سڀ دليل پيش ڪيا ويا آهن. جيڪڏهن انهن کي قبول ڪيو وڃي، ته انهيءَ جو اهو مطلب نڪرندو ته گڏيل پڌرائي دراصل هڪ دوکو ۽ فريب آهي، ۽ اسان کي اها ڳالهه قبول نه ڪرڻ کپندي هئي. درحقيقت اهي دليل گڏيل پڌرائيءَ جي اهميت کي ظاهر ڪن ٿا، ڇاڪاڻ ته اها پڌرائي انهيءَ نقطهٔ نظر جي ترديد جو هڪ واضح دليل آهي ته ڪشمير ڪو هڪ مرده مسئلو آهي، ۽ ثابت ڪري ٿي ته اهو هڪ زنده مسئلو آهي، ۽ ڀارت جي وزيراعظم ان جي

اهڙيءَ حيثيت کي پندرهن سالن جي مخالفت بعد تسليم ڪيو آهي.

هاڻي اچو ته حقيقت شناس ٿيون. اسان کي معلوم آهي ته هي مسئلو ڏهيل رهيو آهي، يا ان کي دٻائڻ جي ڪوشش ورتي ويئي آهي. اچو ته اهو به تسليم ڪريون ته ان باري ۾ ٻنهي ملڪن جو رويو سخت رهيو آهي. گڏيل پڌرائيءَ سان پيو نه، ته ڪم از ڪم اها صورتحال ضرور تبديل ٿي ويئي آهي. انهيءَ لحاظ کان ڏسبو ته اسان اڳتي قدم وڌايو آهي.

جيئن مون ڪلهه چيو هو، جڏهن سخت حالتن مان پار پوڻ جو وقت آيو آهي، تڏهن اسان کي ڪي قدر بردبار ٿيڻو آهي ۽ انصاف روءِ اسان کي هڪ نئون ماحول پيدا ڪرڻو آهي، ته جيئن ٻنهي ڌرين ۾ خيرخواهي پيدا ٿئي. جيستائين ائين نه ڪبو، تيستائين حالتن جي ڪيتري به سخت مجبوري، يا انهيءَ باري ۾ حالتن جي تقاضا يا ڪن ٻين معقول سببن جي باوجود، هڪٻئي سان ڳالهين هلائڻ جي ڪا به سچي ڪوشش ٿي نٿي ڪانه سگهندي. انهيءَ ڪري، ڳالهين ۾ شريڪ ٿيڻ ۽ باقاعدي گفتگو شروع ڪرڻ کان اول، اسان کي فرض ڪرڻو آهي ته هن مسئلي جي حل ڪرڻ لاءِ ٻنهي ڌرطرفان به خيرخواهي ۽ خواهش موجود آهي.

ٻئي طرف، جيڪڏهن اسين شڪي آهيون ۽ شڪست خورده انداز سان ابتدا ڪنداسين، ته ڪجهه به حاصل نه ٿيندو، هڪڙو قدم به اڳتي نه وڌندو، ۽ جيڪڏهن قدم اڳتي نه وڌيو، ته مون کي انديشو آهي ته ڪا به حڪومت هن مسئلي کي طي نه ڪري سگهندي.

اسين ڪي به ڪرامتون نٿا ڏيکاري سگهون. اسين اهڙائي حب الوطن آهيون، جهڙا مخالف ڌر وارا آهن. هن ايوان اندر، اسان جي وچ ۾ فقط هڪڙيءَ ليڪ جو ويڇو آهي. اهو چوڻ صحيح ۽ انصاف رو نه آهي ته ڪو اسين

حب الوطنيءَ کان خالي آهيون، ۽ هن مسئلي تي اسان جو رخ اهڙو سخت نہ آهي، جهڙو هنن جو. جيئن مون چيو آهي، فقط هڪڙي ليک آهي، جيڪا هنن کي اسان کان الڳ ڪري ٿي ــ اها الڳ ڪرڻ واري ليک هنن کي ڪو حب الوطنيءَ جو پروانو نٿي ڏئي. نہ وري فقط هوئي سچيءَ دنيا ۾ دانائيءَ جو گنجينو آهن. هو اقليت ۾ آهن، پر اڪثريت جي پيچيدگين سان. ڪين محسوس ڪرڻ گهرجي تہ اسين بہ انهن وانگر ڪشمير جي مسئلي کي پڄاڻيءَ تي پهچائڻ لاءِ اهڙائي فڪرمند ۽ ارادي جا پڪا آهيون.

اسين خوش آهيون تہ اذيتناڪ پيچيدگي پاش پاش ٿي چڪي آهي، قدم ڪجهہ اڳتي وڌيا آهن. ٿي سگهي ٿو تہ ڪا فريبڪاري اسان جو انتظار ڪندي هجي. مان تسليم ڪريان ٿو تہ ماضيءَ ۾ اسان سان دوکو ڪيو ويو آهي. پاڪستان جو پڇو ڄاڻي ٿو تہ اسان ڪيتريقدر ڪشاده دليءَ کان ڪم ورتو آهي، پنهنجن مخالفن تي اسين ڪيتريقدر ڀروسو ڪندا رهيا آهيون، ۽ ڪيتريقدر اسان کي هر موقعي تي ٺڳيو ويو آهي. اسان کي اهو سڀ معلوم آهي. پر مان ڀانيان ٿو تہ انهيءَ تجربي سان، باوجود ماضيءَ جي تلخيءَ جي، اسين انهن ڳالهين ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ بهتر حالت ۾ هونداسين. تنهن کان سواءِ، ڳالهين ۾ شريڪ ٿيڻ سان اسين ڪجهہ بہ نہ وڃائينداسين. برخلاف ان جي، اسين ڪجهہ نفعي ۾ ئي رهنداسين.

هاڻي مان گڏيل پڌرائيءَ تي اچان ٿو. ان ۾ چيل آهي: ”پاڪستان جو صدر ۽ ڀارت جو وزيراعظم انهيءَ تي متفق آهن تہ ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ ڪشمير ۽ ٻين لاڳاپو رکندڙ مسئلن جي باري ۾ رهيل اختلافن کي سلجهائڻ لاءِ، نئين سر ڪوشش ورتي گهرجي.“ ”لاڳاپو رکندڙ مسئلا“ وارا لفظ خاص طور تي اهم آهن. مان انهن جي تفصيل ۾ وڃڻ نٿو

چاهيان، چو ته جيڪو ماحول اسين پيدا ڪرڻ چاهيون ٿا، تنهن تي متان ڪو اثر پوي — اهو ماحول، جو نفرت ۽ ماضيءَ جي تلخيءَ کان بينياز هجي. انهيءَ سبب کان، مان "ٻين لاڳاپي رکندڙ مسئلن" جي سمجهاڻيءَ ۾ وڃڻ نه چاهيندس. پر انهن لفظن جي مفهوم تي ضرور غور ڪرڻ فرمائيندا. جڏهن مخالف ڌر طلب ڪري ٿي ته اسان کي پڌرائيءَ ۾ هي يا هو شرط شامل ڪرڻ کپي ها، ته هنن کي "ٻين لاڳاپي رکندڙ مسئلن" جي لفظن تي به ڌيان ڏيڻ گهرجي.

مخالف ڌر جي نقطہ نظر ۾ ڪي قدر تضاد آهي. هڪ طرف هنن جو مطالبو آهي: باقاعدي وقت ۽ ميعاد جي حد مقرر ڪريو، جيئن ڀارت ڪا تاخير نه ڪري ۽ ڪشمير ۾ پنهنجيءَ پوزيشن کي مضبوط ڪرڻ لاءِ مهلت حاصل نه ڪري سگهي. ٻئي طرف، "ٻين لاڳاپي رکندڙ مسئلن" بدران، هنن "ٻين مسئلن" جي فهرست مذاڪرات لاءِ تجويز ڪري پيش ڪئي آهي، جنهن لاءِ حد کان زياده وقت درڪار ٿيندو. سندن تجويز ڪيل ٻيا مسئلا بيشڪ اهم آهن، پر ڪشمير جي مقابلي ۾ انهن جي اهميت گهٽ آهي. مخالف ڌر جا ميمبر ڪشمير بابت ڳالهين جي تڪڙي پڄاڻيءَ جي تقاضا ڪري رهيا آهن، تنهن هوندي به هنن ٻين مسئلن جي فهرست پيش ڪئي آهي، ۽ چاهين ٿا ته انهن کي به بحث جي دائري اندر آندو وڃي. جناب والا، هو ڪنهن ڳالهه کي حيرت انگيز حد تائين ناموافقت ۽ تيزيءَ سان منظور ۽ رد ڪرڻ جو طريقو هلي رهيا آهن.

مان هن ايوان توڙي پاڪستان جي سموري عوام جي غور لاءِ گذارش ڪريان ٿو ته اسان کي اهڙي روش اختيار نه ڪرڻ گهرجي. اسان جون ڪوششون پنهنجيءَ حاصلات جي خلاف نه هئڻ گهرجن. آخرين طور جيڪا صورتحال هن وقت پيدا ٿي چڪي آهي، تنهن جي خيرمقدم ڪرڻ ۾ اسان جو

ڪو به نقصان ڪونهي. ائين ڪرڻ سان اسين پنهنجي ملڪن سان پنهنجن لاڳاپن کي خطري ۾ نٿا وجهون — هن معاملي جو ذڪر آءٌ اڳتي هلي ڪندس. ڀارت سان اسانجن پراڻن ناتن ختم ٿيڻ کي نظر ۾ رکي، اسان کي موجوده صورتحال جو خيرمقدم ڪرڻ گهرجي.

مخالف ڌر جي ميمبرن اهو به چيو آهي ته اسين ڪشمير جي باشندن جي مفادن ۽ خواهشن جي سوديبازي نٿا ڪري سگهون، ۽ ڪشمير جي باشندن سان نه رڳو مشورو ڪرڻ گهرجي ها، بلڪ انهن کي ڳالهين ۾ شريڪ به ڪجي ها. مان سندن خوش تدبيريءَ کي اپيل ڪندي، پڇان ٿو ته قانوني طرح اهو انتظام ڪيئن ممڪن ٿي سگهي ها؟ ڪشمير جو سوال، جنهن کي مون ”پاڪستان لاءِ سوالن جو سوال“ سڏيو آهي، سوئي ڀارت ۽ پاڪستان جي خوشگوار ۽ دوستاڻن ناتن ۾ رڪاوٽ آهي — ۽ اها حقيقت ڏيکاري ٿي ته ڪشمير جي باشندن لاءِ اسين ڪيتريقدر نه فڪرمند آهيون. اسين ڪشمير بابت بيتوجهيءَ سان نٿا ڳالهائي سگهون. اسان جي طرفان ڪشمير جي فيصلي جي تقاضا جو اهوئي مطلب آهي ته اسين ڪشمير جي عظيم ۽ بهادر باشندن جي جائز تمنائن ۽ مصيبتن کي ڌيان ۾ رکي رهيا آهيون.

اهو به چيو ويو آهي ته اسان کي ڀارت سان اهي ڳالهيون نه هلائڻ کپن، ڇاڪاڻ ته ائين ڪرڻ سان ڪنهن نه ڪنهن نموني ۾ اقوام متحده کان روگرداني ٿئي ٿي، يا اقوام متحده ۾ اسان جي پوزيشن ڪمزور ٿئي ٿي. هيءُ اهڙو دليل آهي، جو منهنجي سمجهه کان ٻاهر آهي. مان اوهان جو ڌيان اقوام متحده جي پڌرنامي جي هڪ قلم، يعني باب ڇهين جي ٽيٽيهين قلم، ڏانهن ڇڪائڻ گهران ٿو، جنهن ۾ چيل آهي:

”(۱) ڪنهن به اهڙي تنازعي سان لاڳاپو رکندڙ ڌريون، جنهن تنازعي جي جاري رهڻ سان بين‌الاقوامي امن

۾ سلامتيءَ جي برقراريءَ لاءِ خطري جو امڪان هجي، سڀ کان اول گفت و شنيد، تحقيق، وساطت، مصالحت، ثالثي، عدالتي تصفيي، علاقائي وسيلن يا نظام مان مدد وٺڻ يا پنهنجن منتخب ڪيل پرامن طريقن سان حل ڪرڻ جي ڪوشش وٺنديون.

”(۲) سلامتي ڪائونسل، جڏهن به ضرورت محسوس ڪندي، ڌرين کي انهن طريقن سان پنهنجن تنازعن کي حل ڪرڻ لاءِ پابند بڻائيندي.“

هاڻي جيڪڏهن ڪو اقوام متحده جي اهم ٺهرائن ۾ ان جي نمائندن جي سفارشن جو مطالعو ڪندو ته اهو معلوم ٿيندو ته بار بار تنازعي سان تعلق رکندڙ ڌرين، يعني پاڪستان ۽ ڀارت، کي ”گفت و شنيد“ جي طريقي اختيار ڪرڻ جي تجويز ڏني وئي آهي. ڊاڪٽر فرئنڪ گرهام جيڪو پڻ انهن جي، جن جو ڪشمير جي مسئلي سان واسطو رهيو آهي، اهائي سفارش هئي:

اڄو ته انهن انتهائي بدنام مغربي جمهوريتن کي، جن هميشه سلامتي ڪائونسل ۾ اسان جي مڪمل حمايت پئي ڪئي آهي، هڪ پاسي رکون. اچو ته انهن کي هڪ گهڙيءَ لاءِ پاسيرو ڪري رکون. روس به پاڪستان ۽ ڀارت کي هيءُ مشورو ڏنو آهي ته ڪشمير جي مسئلي کي ڳالهين وسيلي طي ڪرڻ جو طريقو بهترين آهي. هن قسم جي هڪطرفين ڳالهين جو مشورو نه رڳو روس ڏنو آهي، بلڪ پڻ سڀني مکيه ڪميونسٽ ملڪن به. غيرجانبدار ملڪن به اهڙائي مشورا ڏنا آهن. ڪشمير بابت بِڇاڙيءَ واري سلامتي ڪائونسل جي ميٽنگ کان ڪجهه عرصو اڳ جڏهن مان قاهره ويس، ته صدر جمال ناصر به مون کي چيو ته ڪشمير جي تنازعي کي حل ڪرڻ جو بهترين طريقو اهوئي ٿيندو ته اول ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ ۾ هڪطرفي ڳالهه ٻولهه جا سمورا امڪان

هلائبي پورا ڪجن. ساڳيو مشورو گهانا ۽ آئرلنڊ، ۽ اقوام متحده جي ٻين ڪيترن ميمبرن به ڏنو.

انهيءَ ڪري، پارٽ سان سڏيءَ طرح ڳالهين هلائڻ سان اسين ڪنهن به طرح اقوام متحده ۾ پنهنجيءَ پوزيشن کي خطري ۾ نه وجهي رهيا آهيون، اسين اقوام متحده ۾ ڪنهن به نموني پنهنجي اصول تان هٽي نه رهيا آهيون، نه وري اسين هن عالمي عدالت ۾ پنهنجيءَ پوزيشن کي ڪو نقصان يا ضرر پهچائي رهيا آهيون. جيڪڏهن ڪنهن به وقت ڳالهيون بيسود ثابت ٿيون، ته اسين اقوام متحده ڏانهن وڃڻ لاءِ آزاد هونداسين، ۽ انهيءَ جماعت ڏانهن مضبوط هٿن سان ويندآسين. اسين پوءِ اقوام متحده کي چئي سگهنداسين ته اسان پڌرنامي جي ڇهين آرٽيڪل جي شرطن جي پوئواريءَ کان به ڪجهه وڌيڪ ڪيو آهي. مان وري به چوان ٿو ته موجوده حالتون اقوام متحده ۾ اسان جي پوزيشن کي ڪمزور ڪرڻ بجاءِ مضبوط ڪن ٿيون.

مان اقوام متحده جو هميشه پڪو معتقد رهيو آهيان، ۽ منهنجو اڃا به اهو ايمان آهي ته اهو ادارو دنيا جي امن لاءِ هڪ اهم ۽ قطعي ڪردار ادا ڪرڻ جو هڪ وسيلو آهي. خاص طور اسان ننڍن ملڪن جي باشندن کي اقوام متحده جا هٿ مضبوط ڪرڻ کپن. پاڪستان جي پاليسي هميشه اها پئي رهي آهي ته اقوام متحده جي سڀني فيصلن جي پوري حمايت ڪجي، ۽ اقوام متحده ۽ ان جي سڀني ذريعن کي طاقتور بنايو وڃي. پر ڪشمير جي معاملي ۾ اقوام متحده ڏانهن اسان جي رجوع ٿيڻ تي اختلاف آهي. اسين جڏهن به اقوام متحده ڏانهن وڃون ٿا ته ترشروئيءَ جو مظاهرو ٿئي ٿو. اسان کان پڇيو وڃي ٿو: اقوام متحده ڇا ڪندي؟ اقوام متحده ڇا ڪيو آهي؟ ان ۾ ڀروسو ڇو ٿو رکيو وڃي؟ اوهين هن مسئلي کي اقوام متحده ڏانهن رجوع ڪري، ڪيستائين التوا

۾ رکندا؟ اهڙيءَ طرح، جڏهن حڪومت اقوام متحده ۾ هن مسئلي تي تيزي ڏيکاري ٿي، تہ ملڪ ۾ مايوسيءَ جو احساس پيدا ٿئي ٿو. ماڻهو سمجهن ٿا تہ اقوام متحده وڏين طاقتن جي دٻاءَ هيٺ آهي، ۽ ويٽو جي استعمال ڪري ان مان ڪو بہ فائديمند نتيجو ڪونہ نڪرندو. اها آهي صورتحال، جڏهن اسين اقوام متحده ڏانهن رجوع ٿيون ٿا.

جڏهن اسين هڪطرفين ڳالهين لاءِ راضي ٿيون ٿا، تڏهن وري زورآوريءَ سان اسان کي ائين چيو وڃي ٿو تہ جنهن صورت ۾ هي معاملو اقوام متحده وٽ پهچايو ويو آهي، تنهن صورت ۾ هن قسم جون ڳالهيون اقوام متحده ۾ اسان جي پوزيشن کي خطري ۾ وجهي ڇڏينديون. پوءِ حڪومت ڀلا ڇا ڪري؟ مان گذارش ڪرڻ چاهيندس تہ جڏهن اقوام متحده ۾ بحث ڪرڻ بعد ويٽو استعمال ٿئي ٿو، تہ ان جو انجام لازماً ڌرين درميان مذاڪرات جو اڻيٽو آهي. جڏهن ڌرين ۾ اختلاف راءِ آهي تہ ويٽو سڌين ڪوشش جي آڏو اچي ٿو. ڪي ملڪ ڀارت جي حمايت ڪن ٿا، تہ ڪي پاڪستان جي. اهڙيءَ حالت ۾ هرڪا پيش ڪيل رٿ ويٽو جي ماتحت آهي. جيڪڏهن ويٽو وساطت يا ثالثيءَ کي خارج ڪري ڇڏي، تہ اسان لاءِ هڪطرفين ڳالهين جي طريقي کي توڙ تائين پهچائڻ کان سواءِ ٻيو ڪو بہ رستو نٿو رهي.

اسان جو ڌيان ڀارت ۽ پاڪستان جي باري ۾ اقوام متحده جي ڪميشن جي ٻن ٺهراڻن، ١٣-آگسٽ ١٩٤٨ع ۽ ٥-جنوري ١٩٤٩ع وارن، ڏانهن ڇڪايو ويو آهي. اهي ٺهراءَ موجود آهن. انهن جو مقصد فوجن کي هٽائڻ بعد راءِ شماري ڪرائڻ جو آهي. ڪيترن ئي سالن تائين اسان انهن ٺهرائن جي عمل هيٺ اچڻ جي سوال تي بحث ڪيو آهي. جڏهن بہ انهن کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڪا رٿ ڏجي ٿي، تہ انهيءَ تي ويٽو استعمال ٿئي ٿو.

جيتوڻيڪ تنازعي جي ڪنهن حد تي ۽ ڪنهن دور ۾، سڌيءَ طرح ڳالهيون هلائڻ ئي هڪڙو موزون طريقو آهي، پر اسين ڏسون ٿا ته اهو مشڪوڪ بنجي پيو آهي، ۽ ان کي خطرناڪ سمجهيو وڃي ٿو. ڳالهين هلائڻ لاءِ اسان جي رضامنديءَ ۾ ڪهڙي شي سچ پچ غير رواجي آهي؟ اقوام متحده توڙي پين انيڪ ميدانن جي باوجود، جتي مختلف ملڪن لاءِ گڏجڻ جا موقعا آهن، آمريڪا ۽ روس ٻه ڪيترن ئي اهم موقعن تي سڌيءَ طرح ڳالهيون هلايون آهن، ۽ انهن مان بنهه تازو موقعو اهو هو، جڏهن آمريڪي صدر ڪنيڊي، پنهنجي صدر چونڊجڻ بعد، روسي وزير اعظم خروشيف سان وائنا ۾ مليو هو. ڪنهن کي به اميد ڪانه هئي ته ڪو انهن جي ذريعي، دنيا جا سڀيئي مسئلا حل ڪيا ويندا، هٿيار بنديءَ تي مڪمل ۽ عام بندش وڌي ويندي، برلن جو سوال فيصل ٿيندو، ۽ روس ۽ آمريڪا جي دائمي دوستيءَ جو آغاز ٿيندو. ڪنهن کي به اهڙن نتيجن جي اميد ڪانه هئي، پر تنهن هوندي به حڪومتن جا ٻه سربراهه پاڻ ۾ گڏجڻ کان محروم نه رهيا.

ڪنهن به ذميدار حڪومت طرفان پين ملڪن سان پنهنجن اختلافن کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش کي روڪڻ نه کپي. ڳالهين ڪرڻ سان ڪنهن کي به ڪو نقصان نٿو رسي. اڄ غير قانوني نموني سڌي قدم کڻڻ سان، اسانجن شهرن، اسانجن گهرن ۽ مسجدن جي مڪمل تباهيءَ جو انديشو آهي. اسان کي پنهنجي ملڪ کي خطري ۾ وجهڻ نه گهرجي. منهنجو پاڪستان جي باشندن ۾ اعتماد آهي، ۽ مون کي معلوم آهي ته هو عظيم همت ۽ عظيم قربانين جا اهل آهن. پر ايندڙ نسلن طرفان اسان تي هيءَ ميار نه اچڻ کپي ته اسين غير ذميدار هئاسين ۽ اسان بي سبب پنهنجي ملڪ کي اهڙي قسم جي قدم کڻڻ لاءِ ڇهليو، جيڪو شايد ڪو چنگيز خان ئي کڻي ها. غير قانوني قدم کڻڻ جو اهوئي نتيجو نڪرندو!

ائين به چيو ويو آهي ته ڳالهين هلائڻ لاءِ ڪي اوائلي شرط هجن ها. اوائلي شرط ڇو هجن. اسان جو معاملو سڄيءَ دنيا کي معلوم آهي، ۽ پاڪستان جي هر گهر، هر ڳوٺ ۽ هر شهر کي معلوم آهي. اسان ان کي باربار ۽ سنجيدگيءَ سان بيان ڪيو آهي. ٻيءَ ڌر کي به اسان جو معاملو اهڙيءَ ئي ريت معلوم آهي، جهڙيءَ ريت هنن جو معاملو اسان کي معلوم آهي. اسين ساريءَ دنيا کي پنهنجو مسئلو ٻڌائي ۽ سمجهائي، پوءِ دوبدو ڳالهين ۾ شريڪ ٿيون ٿا.

تڪرار جي معنيٰ ڇا آهي؟ تڪرار جي وصف ڇا آهي؟ تڪرار ۾ آمسامهان مطالبا هوندا آهن. اوهين جيڪڏهن ڪنهن تڪرار جي فيصلي لاءِ ڳالهين ۾ شريڪ ٿيو، ته اوهان جو مطالبو ٻيءَ ڌر کي معلوم آهي، ۽ ٻيءَ ڌر جو مطالبو اوهان کي معلوم آهي. اهڙيءَ طرح، ڌرين کي معلوم هوندو آهي ته ڳالهين جو مضمون ڪهڙو آهي. انهيءَ ڪري، اوائلي شرطن جو ڪو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي.

گذيل پڙدائيءَ جي باري ۾ آءٌ وڌيڪ ڀيو ڪجهه به نه چوندس. اسين هڪ دشوار ۽ خطرناڪ دور مان گذري رهيا آهيون. اينده نازڪ دور ۾ اسان کي هڪ يڪي آواز سان ڳالهائڻ گهرجي. اسان جي ڪوشش خيرخواهيءَ ۽ مفاهمت واري ماحول کي پيدا ڪرڻ لاءِ هجڻ کپي، جيڪو فيصلي لاءِ مفيد ثابت ٿئي. اسين ڳالهين ۾ پنهنجي گذريل تجربي جي مڪمل واقفيت سان شريڪ ٿينداسين. شروعات ۾ وزارتي سطح تي گفت و شنيد جو ڪهڙو مطلب آهي؟ جيڪڏهن اسان کي معلوم ٿي وڃي ته ٻيءَ ڌر ۾ خيرخواهيءَ جو جذبو عدم موجود آهي، ۽ ان کي ايمانداريءَ سان مسئلي طي ڪرڻ جو ڪو ارادو ڪونهي، ته پوءِ، منهنجي خيال ۾، چوٽيءَ جي ڪانفرنس جي ڪا به ضرورت ڪانه رهندي. انهيءَ

وچ ۾ اسان کي اڪيون ڪليل رکڻيون پونديون، ۽ اسان کي سڀني اتفاقن لاءِ تيار رهڻ گهرجي.

ماضيءَ ۾ جيتوڻيڪ حالتون اسان لاءِ ناسازگار رهيون آهن، ۽ ڀارت جو ملڪ اسان کان وڏو ۽ ان جا وسيلا اسان کان وڌيڪ آهن، پر تنهن هوندي به اسين ڏيکاري چڪا آهيون ته اسين انهن مڙني حالتن کي منهن ڏيڻ جي اهليت ۽ همت رکون ٿا، جيڪي اسان جي قومي زندگي ۽ ملڪي سلامتيءَ لاءِ نقصانڪار ٿي سگهن ٿيون. جيڪڏهن مان چوان ٿو ته اسان کي احتياط ڪرڻ گهرجي، ته منهنجو مطلب پاڪستان جي هرهڪ حصي لاءِ احتياط آهي. اوڀر پاڪستان جي سرحد به اسان لاءِ اهڙي ئي مقدس آهي، جهڙي اولهه پاڪستان جي سرحد. پاڪستان جو صحيح معنيٰ ۾ دفاع تيستائين نه ٿي سگهندو، جيستائين اوڀر پاڪستان جي سرحدن جو موزون بچاءُ نه ڪيو ويو آهي. هن خيال کان، اوڀر پاڪستان جو دفاع اولهه پاڪستان جي دفاع کان وڌيڪ اهم آهي. اوڀر پاڪستان جي دفاعي فوجن کي، خاص طور موجوده حالتن جي روشنيءَ ۾، وڌائڻو ۽ وڌيڪ مضبوط ڪرڻو آهي. مان ايوان کي ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته اوڀر پاڪستان جي مسئلن ۽ ان جي دفاعي ضرورتن کي جديد انداز سان مڪمل ڪيو پيو وڃي.

ايوان توڙي عوام کي، دفاعي معاهدن ۾ اسان جي شراڪت بنسبت جيڪا مايوسي ٿي آهي، تنهن کي حڪومت بخوبي محسوس ڪري ٿي. اسان سمجهيو هو ته معاهدا ڪارآمد ثابت ٿيندا. پر بين الاقوامي سياست جي ناساز ماحول ۾، اسين ڪو به مڪمل نمونو جو موزون اتحادي معاهدو نٿا لهي سگهون، ۽ نه وري باهمي لاڳاپن جي ڪا اهڙي صورت اسان کي نظر ايندي، جيڪا فقط اسان جي ئي نقطہ نظر سان موافقت رکندي هجي. اهڙي قسم جي اميد، حقيقت کان

عاري هوندي، تنهن هوندي به، مان تسليم ڪريان ٿو ته اسين انهن دفاعي معاهدن جي ميمبرن وٽان اڏوري ۽ بيدليءَ سان مليل مدد جي ڪري مايوس ٿيا آهيون، جن سان اسين شامل آهيون، ۽ جن وٽان اسان کي پنهنجيءَ مشڪلات ۾ ڪافي مدد ملڻ جي اميد هئي.

مون کي هيءَ ڳالهه ضرور ٻڌائڻي آهي ته جنهن به وقت پاڪستان جا مفاد تقاضا ڪندا، اسين انهن معاهدن مان نڪرڻ ۾ هڪ گهڙيءَ لاءِ به نه هٻڪنداسين. اسين انهن معاهدن ۾ پاڪستان ۽ ان جي باشندن جي مفاد خاطر شامل ٿيا هئاسين. جيڪڏهن انهن مفادن جي حوصله افزائي نه ڪئي ويئي، جيڪڏهن معاهدا انهن جو بچاءُ نه ڪري سگهيا، ته پوءِ اسين انهن کان لاتعلق ٿي وينداسين، ۽ اها پاليسي اختيار ڪنداسين، جيڪا پاڪستان جي باشندن جي عظيم ترين مفادن ۽ ان جي سالميت جو بچاءُ ڪندي.

هن بحث دوران معاهدن تي جيڪا تنقيد ڪئي ويئي آهي، سا مون کي سقراط جي انهيءَ جواب جي يادگيري ڏياري ٿي، جيڪو هن پنهنجي هڪ شاگرد کي ڏنو هو، جڏهن هن کيس ٻڌايو هو ته ڪو شخص سندس باري ۾ بدڪلامي ڪري رهيو آهي. سقراط جواب ڏنو ته هو ان ڳالهه تي اعتبار نٿو ڪري سگهي، ۽ چيو هئائين: "ائين ناممڪن آهي ته جنهن شخص جو نالو تون وٺي رهيو آهين، سو مون لاءِ بدڪلامي ڪندو. مون هن تي ڪو به احسان ڪونه ڪيو آهي. آءٌ هن سان ڪڏهن به مهربانيءَ سان پيش نه آيو آهيان. پوءِ هو ڇو مون مان عيب ڪڍندو؟" معاهدا پنهنجيءَ جاءِ تي آهن. اسين انهن تي تنقيد ڪري رهيا آهيون.

حقيقت هيءَ آهي ته دفاعي لحاظ کان اهي معاهدا اسان لاءِ بلڪل بيڪار نه آهن. وڏن منصوبن جي سلسلي ۾ انهن

پنهنجو مقصد پورو ڪيو آهي. موجوده صورتحال ۾، ۽ حالتن جي موجوده نتيجي ۾، مان پاڪستان جي باشندن ۽ انهن جي اڳواڻن کي ٻڌائڻ چاهيندس ته اسين علحدگيءَ جي غنودگيءَ ۾ رهڻ جي پاڻ کي اجازت نٿا ڏيئي سگهون. اهو اهڙيءَ ئي علحدگيءَ جو نتيجو هو، جو اسين اڳرائيءَ جو شڪار ٿيا هئاسين. اڳرائيءَ جي ڪري ئي اسان کان جونا ڳڙهه، ماناواد ر ۽ ڪشمير کسيا ويا.

مان ڪنهن به شڪ شبهي کان سواءِ واضع ڪرڻ چاهيندس ته اسان جا عوامي چين سان دوستاڻا ناتا آهن، ۽ انهن ناتن کي ڪنهن به قسم جي نقصان پهچائڻ جي اجازت نه ڏني ويندي. چين سان اسان جا ناتا اسان جي پرڏيهي پاليسيءَ جو هڪ خودمختار عمل آهن، ۽ ڪنهن به نقطہ نگاهه کان اهو عمل عارضي نه آهي، ايوان جي اڳيان اهو بلڪل واضح ڪيو ويو آهي. اسين ڏسنداسين ته جيئن جيئن حالتون پڌريون ٿينديون وينديون، چيني حڪومت تي اسين پنهنجو نقطہ نظر ۽ پنهنجي پوزيشن واضح ڪندا رهنداسين. هي اسان جو فرض آهي، ۽ اسين اهو پورو ڪنداسين. پاڪستان جي بهترين مفاد خاطر، اسين چين جي عظيم عوامي جمهوريت سان خيرخواهيءَ جي جذبي، دوستيءَ ۽ دلي محبت کي قائم رکنداسين.

ساڳيءَ طرح، اسان جي اها به ڪوشش رهندي ته روس سان اسان جا لاڳاپا خوشگوار رهن. موجوده حڪومت ۽ سابق حڪومت انهيءَ ملڪ سان تيل جو معاهدو ڪري، روس سان پنهنجن ناتن کي ڪنهن حد تائين معمول تي آندو. اسين ان سان اقتصادي ۽ ٻين ڪارآمد ميدانن ۾ وڌيڪ سهڪار جو خير مقدم ڪنداسين — اهو سهڪار، جو روس ۽ پاڪستان جي باهمي مفاد خاطر هجي.

آخر ۾ مان وري به چوندس ته هن ايوان ۾ جيڪو

بحث ٿيو آهي، ان سان حڪومت گهڻو پرايو آهي. اسان مختلف خيال رکندڙ ميمبرن طرفان ظاهر ڪيل نظرين کي زيرغور آندو آهي. پنهنجيءَ پر جيتريقدر ممڪن ٿي سگهيو آهي، اسان کين سيني حالتن جي باري ۾ پنهنجي اعتماد ۾ ورتو آهي.

هن ايوان جي مختلف گروهن جي جذبي جي يڪسوئيءَ جو اظهار ڪندس، جڏهن بان چوان ٿو ته هن بحث جي گرد ۽ غبار جي ٿمجڻ بعد اهو معلوم ٿيندو ته اسين گهڻن ئي مسئلن تي متفق آهيون.

اسان جو ايمان آهي ته ڀارت ۽ عوامي چين کي پنهنجو جهيڙو پرامن طريقي سان حل ڪرڻ کپي. اهوئي هڪڙو باعزت طريقو آهي، جنهن موجب هو ٺاهه تي اچي سگهن ٿا. چين جي وزيراعظم جي ڪيل آڇ ڀارت کي قبول ڪرڻ گهرجي. اسان جو ايمان آهي ته پاڪستان جي چين سان دوستي اسان جي پرڏيهي پاليسيءَ جو هڪ ترقي پذير عنصر آهي، جو ٻئي ڪنهن به عنصر تي مدار نٿو رکي. اسان جو ايمان آهي ته روس ۽ ٻين ملڪن سان، خاص طرح اسلامي ملڪن ۽ غيرجانبدار ملڪن سان، اسان جا تعلقات هموار ٿيڻ کپن. انهن سان گهڻن ئي ملڪن سان اسان جا گهاٽا ناتا آهن. اسين ترڪيءَ ۽ ٻين انهن ملڪن جا احسانمند آهيون، جن موجوده چين-ڀارت تڪرار ۾ تعميري رويو اختيار ڪيو آهي.

اسين محسوس ٿا ڪريون ته مغربي طاقتن اسان کي مايوس ڪيو آهي. اسان وٽ هن مايوسيءَ لاءِ معقول سبب موجود آهي، ڇاڪاڻ ته ڀارت ڏانهن سندن هٿيارن جي پرسار اسان کي تمام فڪرمند ڪيو آهي. تنهن هوندي به، اسين کين يقين ٿا ڏياريون ته ساڻن اسان جا تعلقات مستحڪم رهندا، بشرطيڪ هو پاڪستان جي پوزيشن جو اندازو لڳائين،

۽ ان جي نظريي کي تسليم ڪن ته ڀارت کي هٿيارن جي امداد نيٺ سڄي برصغير لاءِ هڪ عظيم خطرو پيدا ڪندي.

آخر ۾، اسان جو ايمان آهي ته اسين ڪنهن به خساري ۾ نه وينداسين، جيڪڏهن اسين مستعديءَ سان ڀارت سان ڳالهين ۾ شريڪ ٿينداسين. اسان کي بهرحال تمام سجاڳ رهڻ گهرجي، ۽ ماضيءَ ۾ جن دشوارين سان اسان جو واسطو پيو آهي، انهن کي ڌيان ۾ رکڻ گهرجي. اڃو ته هيءَ آخرين ڪوشش ڪريون. انهيءَ مان ئي اسين اندازو لڳائي سگهنداسين ته آيا واقعي ڀارت ۾ اسان لاءِ ڪو خيرخواهيءَ جو جذبو پيدا ٿيو آهي، ۽ آيا حالتن ان کي اهو محسوس ڪرايو آهي ته سٺا تعلقات ٻنهي ملڪن لاءِ تمام فائديمند آهن.

ڪنهن به طرح سان، ڀارت سان اسان جي ڳالهين هلائڻ ڪري، اقوام متحده ۾ اسان جو طرزعمل نڪي تعصب جي دائري ۾، ۽ نڪي نقصان هيٺ ايندو. منهنجي خيال ۾، انهيءَ سوال تي اسان ۾ اختلاف راءِ نٿو ٿي سگهي. هي فردن جي ذاتي رضامنديءَ جو سوال نه آهي، هي سوال اسان جي قوم جي مستقبل جو آهي.

پاڪستان کي هڪ عظيم هستيءَ وجود ۾ آندو. ان جي حفاظت لاءِ، جهڙيءَ طرح پاڪستانين جي قرباني عالم آشڪار آهي، اسين هرڪا قرباني ڏينداسين. مان سڀني کي اپيل ٿو ڪريان ته گڏيل آواز سان دنيا کي آگاهه ڪن ته پاڪستان يڪمشت آهي، ۽ ڪنهن به اهم مسئلي تان دستبردار نه ٿيندو. مان واعدو ٿو ڪريان ته اسين ڪشمير لاءِ پنهنجيءَ جدوجهد کي جاري رکنداسين، ۽ ڪڏهن به ان تان دستبردار نه ٿينداسين. اسان کي سڀني تنازعن جو پرامن حل گهرجي: اسين انهيءَ اصول تي قائم رهنداسين.

(۵)

پرڏيهي پاليسيءَ جو نئين سر جائزو ــ ڀارت لاءِ مغربي هٿيار ــ ڪشمير بابت ڀارت سان ڳالهيون ــ چين سان سرحدي تڪرار

(۱۷- جولاءِ، ۱۹۶۳ع)

تمام ڏکيءَ ساعت ۾ جنم ورتل هن قوم، پنهنجن گذريل پندرهن سالن جي زندگيءَ ۾ گهڻئي لاها چاڙها ڏٺا آهن. پر مان گذارش ڪريان ٿو ته جنهن نازڪ دور مان اها هاڻي لنگهي رهي آهي، سو شايد سنگين ترين آهي، بنسبت ان دور جي، جنهن جو هيل تائين ان مقابلو ڪيو آهي.

اڄ اسان جي پرڏيهي پاليسيءَ جو نئين سر تجزيو ۽ اندازو ڪيو پيو وڃي. انهيءَ جا سبب، ملڪ جي سياسي زندگيءَ جون ڪي اندروني تبديليون، ۽ ڪي ٻاهريون حالتون آهن، جن ڪي وڏين طاقتن طرفان برصغير جي باري ۾ ڪيل ڪن اهم فيصلن وجود ۾ آندو آهي.

گذريل سالن ۾ ڪي اهڙا موقعا آيا آهن، جڏهن اسان جي پرڏيهي پاليسيءَ کي نئين سر مرتب ڪرڻ جو مطالبو ڪيو ويو هو. جيئن سڀني کي ڄاڻ آهي، پاڪستان ۾ ڪي سياسي جماعتون ۽ سياسي مبصر ملڪ جي لاءِ اختيار ڪيل پرڏيهي پاليسيءَ سان موافق نه هئا. بهرحال، انهن موقعن تي حالتن جي مجبور ڪندڙ طاقت، جنهن بابت مون ذڪر ڪيو آهي، عدم موجود هئي، جنهن جي نتيجي ۾ پاليسيءَ ۾ ڪا به تبديلي ظهور ۾ نه آئي. اڄ اسين پنهنجي پرڏيهي پاليسيءَ

تي نظرثاني ڪرڻ لاءِ نہ رکو مخالفن جي دليلن سان، جن کي اسانجن گذريل تجربن تقويت پهچائي آهي، منهن مقابل آهيون، بلڪ گذريل چند مهينن ۾ پيش آيل واقعن جي تصادم جي ڪري بہ اسين، انهيءَ ڪري، بين الاقوامي معاملن ۾ پاڪستان جي بنيادي پوزيشن تي نظرثاني ڪرڻ لاءِ مجبور آهيون.

جنهن نموني جي باريڪ چڪاس هن وقت اسين ڪري رهيا آهيون، سا شايد اسان جي قومي زندگيءَ جي ڪايا پلٽ ڪري ڇڏيندي. انهيءَ سبب ڪري، مان ايوان کي التجا ڪندس تہ پنهنجي بحث کي اسان جي پرڏيهي پاليسيءَ جي اهم مسئلن تائين محدود رکن، ۽ ان جي مختلف مسئلن جي تفصيلن ۾ نہ وڃن. حڪومت في الحال انهن مسئلن جي تحقيقات ڪري، دوباره جائزو وٺي رهي آهي. گذريل نومبر ۾ اسان هن ايوان ۾ پرڏيهي معاملن تي طويل ۽ مفصل بحث ڪيو هو، ۽ انهن جي هر پهلوءَ جي ڇنڊڇاڻ ڪئي ويئي هئي. ڏاڪا واري اجلاس ۾ ايوان کي پرڏيهي معاملن ۾ بحث ڪرڻ جو اجا بہ هڪ ٻيو موقعو مليو هو. موجوده صورتحال، گذريل آڪٽوبر واري نازڪ دور جو فقط هڪ سلسلو آهي. ان بعد جيڪي واقعا ظهور ۾ آيا آهن، سي برصغير ۾ چين-ڀارت جهيڙي جي ڪري نازڪ صورت پيدا ٿيڻ ۽ مغربي طاقتن طرفان ڀارت ڏانهن زبردست فوجي امداد موڪلڻ واري فيصلي جو هڪ منطقي نتيجو آهن. اهڙيءَ طرح، جيڪا صورتحال اڄ اسان کي درپيش آهي، سا بنيادي طرح ساڳي آهي، جيڪا اسان کي آڪٽوبر ۽ نومبر ١٩٦٢ع ۾ پيش آئي هئي. ازان سواءِ، ان بعد جيڪي واقعا سامهون آيا آهن، ايوان انهن کان باخبر آهي. جيڪا ناگهاني صورت ان وقت موجود هئي، تنهن تي هڪ خفيہ اجلاس ۾ بحث ڪيو ويو هو. ايوان کي پاڪستان جي صدر کي بہ ٻڌڻ جو موقعو مليو هو. انهيءَ

ڪري، اسيمبليءَ جا ميمبر حڪومت جي خيالن کان ڪافي باخبر آهن، ۽ ساڳيءَ طرح حڪومت پڻ عوام جي خيالن کان آگاهه آهي. اهو ڪو ضروري نه آهي ته پاڪستان جي پرڏيهي پاليسيءَ جي فائدي يا مخالفت ۾ جيڪي به دليل آهن، تن سڀني کي دهرايو وڃي.

جيئن مون پنهنجي تمهيدي تبصري ۾ چيو آهي، پاڪستان جي علائقائي تحفظ ۽ قومي سلامتيءَ کي موجوده خطرو ان جي زندگيءَ ۾ ڪو پهريون دفعو لاحق نه ٿيو آهي. جنهن وقت کان وٺي اسان جو ملڪ وجود ۾ آيو آهي، ڀارت جي افسوسناڪ مخالفت سبب، اسان کي نازڪ مرحلن کي هڪبئي پٺيان منهن ڏيڻو پيو آهي. دراصل ڀارت جي فوجي قوت ۾ مغربي طاقتن طرفان زبردست اضافي ڪرڻ سبب، صورتحال ويتر وڌيڪ پريشان ڪن ۽ خطرناڪ بڻجي ويئي آهي. هيءُ اضافو خاص طور آمريڪا ۽ برطانيا جي دستگيريءَ ذريعي عمل ۾ اچي رهيو آهي، جي ٻئي اسان سان دفاعي معاهدن ۾ شريڪ آهن. هي هڪ نئون عنصر آهي، جو صورتحال ۾ داخل ڪيو ويو آهي، ۽ جو صورتحال کي ڀڙڪائي رهيو آهي.

گذريل پندرهن سالن جي عرصي ۾ ڀارت گهٽ ۾ گهٽ پنجن موقعن تي اڳرائيءَ جو طريقو اختيار ڪيو آهي. دنيا جي تاريخ ۾ هي يقيناً هڪ اهڙو مثال آهي، جنهن تي ڪو به جارحيت پسند ملڪ رشڪ ڪري سگهي ٿو. انيڪ موقعن تي ڀارت جي وزيراعظم، سندس وزارتي ساٿين، صوبائي حڪومتن جي وزيرن، ۽ ملڪ جي سياسي اڳواڻن، پنهنجن بيانن ۾ پاڪستان کي "ڀارت جو اول نمبر دشمن" قرار ڏنو آهي. چين-ڀارت لڙائيءَ جي زماني ۾ به ڀارتي حڪومت جي آفيسرن ۽ ذميدار نمائندن طرفان هن عداوتي اعلان کي بار بار دهرايو ويو آهي. ڀارت طرفان پاڪستان جي باري ۾ اهڙو ئي رويو اختيار ڪيو ويو آهي.

بهرحال، ڀارت جي امن پسند ارادن ۽ پاليسيءَ جي باوجود، حقيقت ۾ ڀارت هڪ اڳرائي ڪندڙ ملڪ آهي. تنهنڪري، جڏهن ڀارت پاڻ کي تيزيءَ سان هٿياربند بنائي رهيو آهي، جيئن موجوده صورتحال مان ظاهر آهي، تڏهن اسين خاموش تماشائي بڻجي نٿا سگهون. جيڪا صورتحال پيدا ڪئي ويئي آهي، سا سنگين آهي. اها اسان لاءِ اهڙي ته خطرناڪ آهي، جنهن جي مقابلي لاءِ اسان کي سڀني ذريعن ۽ ساريءَ طاقت جي ضرورت آهي.

هيءَ صورتحال اسان جي ايجاد ڪيل نه آهي. ان جي برعڪس، جن سببن جي ڪري هيءَ صورتحال پيدا ٿي آهي، تن کي روڪڻ لاءِ اسان پنهنجيءَ طاقت آهر سڀ اُپاءَ ورتا آهن. بهرحال، انهن کي روڪڻ اسان جي وس کان ٻاهر هو. چين - ڀارت جهيڙي ۾ مشرق جا ٻه عظيم ملڪ ڳنڍيل آهن. انهن جي جهيڙي کي ختم ڪرڻ ته پري رهيو، اسين انهن جي طريقه ڪار تي به اثرانداز ٿي نٿا سگهون.

اسان مغربي طاقتن کي بار بار ٻڌايو آهي ته ڀارت جي فوجي طاقت ۾ اضافي جو مقصد خاص طور پاڪستان جي خلاف آهي، جنهن کي هڪ جداگانه قوم جي حيثيت سان تسليم ڪرڻ ۾ ڀارت دراصل مطمئن نه آهي. هن حقيقت جي ثابتيءَ ۾، اسان ڀارت جو ماضيءَ جو ڪردار هڪ اڳرائي ڪندڙ ملڪ جي حيثيت ۾، ۽ ذميدار ڀارتي اڳواڻن جا بيان، جن مان اسان جي ملڪ خلاف هنن جا جارحانه ارادا ظاهر ٿيا، حوالي طور پيش ڪيا آهن. اسان مغربي طاقتن جو ڌيان هن حقيقت ڏانهن ڇڪايو آهي ته هن برصغير جي اٺن صدين کان به وڌيڪ زماني جي تاريخ ٻن وڏين قومن درميان تصادم جي تاريخ آهي. اهو تصادم، جنهن بعضي لڙائيءَ جي صورت به اختيار ڪئي، ورهاڱي کان پوءِ به جاري رهيو آهي. ڪشمير جي جهيڙي انهيءَ کي وڌايو آهي، ۽ باهمي شڪن ۽ انديشن

ڪي پڙڪايو آهي، جنهنڪري پاڪستان ۽ ڀارت جي ناتن ۾ ڪشيدگي پيدا ٿي آهي.

بدقسمتيءَ سان، اسين ۽ مغربي طاقتون مختلف بنيادي مفروضن تي هلي رهيا آهيون. هنن جو خيال آهي ته ويهينءَ صديءَ ۾ ڀارت جهڙو ملڪ پاڪستان جي خلاف اگرائي نٿو ڪري سگهي، ۽ دنيا جي ڪنهن به حصي ۾ اگرائيءَ جي ارادن کي روڪڻ ۽ جنگي چڪتاڻ جي مقابلي ڪرڻ لاءِ اقوام متحده موجود آهي. مغربي طاقتون هيءَ دعوا به ڪن ٿيون ته اهي پاڻ به ڀارت کي ڏنل هٿيارن جي استعمال تي ضابطو رکي سگهن ٿيون، جيئن اهي پاڪستان جي خلاف استعمال نه ٿين. تنهن ڪان سواءِ، هنن اسان کي خاطري ڏني آهي ته جيڪڏهن ڀارت اسان جي خلاف اگرائي شروع ڪئي ته هو اسان جي واهر ۾ ايندا. هو سمجهن ٿا ته پاڪستان جي حڪومت توڙي عوام کي، پنهنجي ملڪ جي امن ۽ آزاديءَ کي برقرار رکڻ لاءِ، هن خاطريءَ تي مطمئن ٿيڻ گهرجي.

اسان جو خيال مختلف آهي. اول ته تاريخ ۾ ان حقيقت تي بي انداز مواد موجود آهي ته ڪنهن به پيدا ٿيل صورتحال ۾ اهو ثابت ڪرڻ مشڪل آهي ته اگرائي ڪندڙ ڪير آهي. جديد هٿيارن ڪتب آڻڻ ڪري، اهو ثابت ڪرڻ اجا به مشڪل ٿيندو. اهو ثابت ڪرڻ ممڪن نه ٿيندو ته ڪهڙيءَ ڌر پهريون قدم کنيو، جنهن تي ان کي اگرائي ڪندڙ قرار ڏنو وڃي، ڪهڙيءَ ڌر پهرين گولي هلائي، ۽ آيا اها گولي اگرائيءَ طور هلائي ويئي يا پنهنجي بچاءَ ۾ "اقوام متحده"، ۽ "بين الاقوامي قانون ساز ڪميشن"، ۽ انهن کان اڳ "ليگ آف نيشنس"، اگرائيءَ جي تشريح جي مسئلي تي غور ڪيو هو، پر اجا تائين ان جي تشريح نه ٿي سگهي آهي. هڪ خودمختار حڪومت لاءِ ان کان وڌيڪ ڪابه اهم ڳالهه ڪانهي ته عملي طور پنهنجي خلاف اگرائيءَ جو سدباب ڪري، چاڪاڻ ته گهرن ۽ شهرن جي تباهيءَ

ڪان پوءِ ڪجهه به نه ڪري سگهيو. آمريڪا ۽ برطانيا وڏن ڀارت جي فوجي قوّت کي وڌائڻ واريءَ امداد هڪ اهڙي صورتحال پيدا ڪئي آهي، جنهن اسان جي ملڪي سلامتيءَ کي شديد ۽ مسلسل خطري ۾ وجهي ڇڏيو آهي.

تنهن کان سواءِ، ڀارت انهيءَ حيثيت ۾ آهي ته پنهنجيءَ پيداوار کي وڪڻي ناڻو حاصل ڪري، ۽ انهيءَ ناڻي مان، آمريڪا ۽ برطانيا کان علاوه، ٻين ملڪن مان به هٿيار خريد ڪري — پاڪستان لاءِ اهو به هڪ خطري جو سبب آهي. ان سان گڏ، ڀارت وٽ هٿيارن لاءِ نه فقط پنهنجا ذريعا آهن، بلڪ روس کان به ان کي ڪافي مقدار ۾ فوجي امداد ملي آهي. اهڙيءَ حالت ۾، اها هڪ سکڻي آٿت آهي، جڏهن چيو وڃي ٿو ته جيڪڏهن ڀارت پاڪستان خلاف اڳرائي ڪئي ته آمريڪا پاڪستان جي مدد ڪندو، پر اڳرائي ٿيڻ کان پوءِ، حياتين جي زيان ۽ ملڪيتن جي تباهيءَ بعد، اها بي‌معنيٰ ٿيندي.

ڀارت کي به ساڳي خاطري ڏني ويئي هئي، جڏهن آمريڪا پاڪستان کي هٿيارن جي امداد ڏيڻ جو پروگرام رٿيو هو. هتي هيءَ ڳالهه ياد ڪرڻ کپي ته ان وقت اعتراض ڪرڻ جو موقعو ڀارت کي هو، ۽ ڀارت، آمريڪا طرفان ڏنل انهيءَ خاطريءَ خلاف، ته جيڪڏهن پاڪستان ڀارت تي حملو ڪيو ته آمريڪا ڀارت جي مدد ڪندو، ساڳيائي دليل ڏنا هئا. پر جا خاطري پاڪستان کي ڏني ويئي آهي، سا هڪ طرح سان مختلف آهي. هي فرق انهيءَ حقيقت مان پيدا ٿئي ٿو ته ڀارت جي مقابلي ۾ پاڪستان هڪ ننڍو ملڪ آهي. اسين جيڪڏهن هر قرباني ڪريون، پنهنجا سڀ وسيلا ۽ ٻاهران مليل امداد استعمال ڪريون، تڏهن به اسين ڀارت جي ذريعن ۽ ان جي حقيقي طاقت جو مقابلو نه ڪري سگهنداسين. زياده ۾ زياده اسين ڪنهن طرح سان هڪ غير اختياري توازن برقرار رکڻ جي ڪوشش ڪري سگهنداسين.

انهيءَ جو سبب هي آهي ته ڀارت-پاڪستان جي مقابلي ۾ آباديءَ جي لحاظ کان، ايراضيءَ جي لحاظ کان، اقتصادي دولت جي لحاظ کان، ۽ فني برتريءَ جي لحاظ کان، ڇوٽو آهي. انهيءَ ڪري، ڀارت کي آمريڪا طرفان ڏنل خاطري جيڪڏهن بي معنيٰ هئي، ته پوءِ پاڪستان کي ڏنل خاطري ڪا وقعت ئي نٿي رکي، جڏهن اسان جي سلامتي خطري ۾ اچي چڪي آهي.

هن نقطہ نظر کان، جيڪو اسان جي صافي الضمير جي صحيح نمائندگي ڪري ٿو، آمريڪا توڙي برطانيا، ٻنهي کي باخبر ڪيو ويو آهي. بهرحال، هو سمجهن ٿا ته سندن عالمي مفادن ۽ پاليسين جي تقاضا آهي ته بين الاقوامي ڪميونزم کي روڪيو وڃي. هو اهو دليل پيش ڪن ٿا ته پاڪستان کي به مغرب کان اقتصادي ۽ فوجي مدد ڏيڻ جو بنيادي مقصد اهو ئي هو. پنهنجي عالمي پاليسيءَ موجب، ۽ ڀارت کي حقيقي خطري هجڻ جي خاطريءَ سبب، هو ڀارت کي فوجي امداد ڏيڻ ضروري ٿا سمجهن. هو اها به دعوا ڪن ٿا ته جيڪڏهن پاڪستان طرفان اعتراض ۽ انديشا نه آڀاريا وڃن ها، ته ڀارت کي هنن جي مدد اڃا به وڌيڪ وسيع پيماني تي هجي ها. هو چون ٿا ته هن وقت ڀارت کي ڏنل امداد محدود ۽ بچاءَ جي حد تائين مخصوص آهي.

ناسا (Nassau) جي معاهدي موجب، ڀارت کي آمريڪا ۽ برطانيا طرفان هڪ سؤ ويهه ملين ڊالرن جي فوجي امداد جي آڇ ڪرڻي هئي. چند مهينن بعد، ۳۰-جون تي، صدر ڪينيڊي ۽ وزيراعظم مئڪلن جي هڪ گڏيل پڌرائي جاري ٿي، جنهن موجب ڀارت کي ڊگهي عرصي واري فوجي امداد ڏيڻ جي فيصلي جو اعلان ڪيو ويو، جا ناسا معاهدي مطابق رٿيل امداد کان جدا هئي. اسين اڃا ايوان کي انهيءَ تازي معاهدي جو مڪمل تفصيل ۽ نوعيت نٿا ٻڌائي سگهون،

چاڪاڻ ته ان جي شرطن کان اسان کي آگاهه نه ڪيو ويو آهي. جڏهن اهي ظاهر ڪيا ويندا ته ضرورت ۽ موقعي مطابق، ايوان ۾ ان جو اعلان ڪيو ويندو، يا اخبارن ذريعي قوم کي ٻڌايو ويندو.

مان ٻڌائي چڪو آهيان ته اسان جي بهترين ڪوشش جي باوجود اسين آمريڪا ۽ برطانيا کي ڀارت کي ڊگهي عرصي واري فوجي امداد ڏيڻ واري فيصلي کان روڪي نه سگهيا آهيون. ممڪن آهي ته انهيءَ فيصلي مطابق اها امداد مقدار ۾ محدود يا بچاءَ جي شرط سان هجي. بهرحال، مان ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته انهيءَ خاطريءَ کان اسين مطمئن نه آهيون ته اها امداد محدود، ضابطي اندر ۽ بچاءَ جي صورت ۾ هوندي، چاڪاڻ ته اسان کي معلوم آهي ته اهي ڪمزور وصفون آهن، عملي اصطلاحن ۾، اهي بي معنيٰ آهن.

اهڙيءَ حالت ۾، پاڪستان پنهنجي خودمختاريءَ ۽ علاقائي سلامتيءَ کي ڪيئن بحال رکي سگهندو؟ اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته ويهينءَ صديءَ ۾ ڪنهن به ملڪ لاءِ اهو ممڪن نه آهي ته ڪنهن ٻئي ملڪ تي، جهڙو اسان جو ڏهن ڪروڙن جي آباديءَ وارو ملڪ آهي، کلم کلا چڙهائي ڪري. جواب ۾ اسان چيو آهي ته اهو دليل مستحڪم نه آهي. جيڪڏهن اهو تسليم به ڪجي ته ڀارت جي اهڙي حيثيت ڪانه ٿيندي جو پاڪستان خلاف مڪمل اڳرائي ڪري، تڏهن به ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ تعلقات اڃا به بدتر ٿي ويندا، چاڪاڻ ته ڀارت کي اهڙيءَ حيثيت ۾ آڻي ڇڏيو ويندو جو هو پنهنجي پاڙيسري ملڪ کي، پنهنجيءَ طاقت جي اثر هيٺ، هيسائي ۽ ڌمڪائي سگهندو.

اهڙيءَ طرح، ڀارت جي سوديبازيءَ واري حيثيت ۾ ايتري قدر ته اضافو ٿي ويندو، جو ڪنهن ڳالهه تي سندس رضامند ٿيڻ جا امڪان هميشه لاءِ ختم ٿي ويندا، سواءِ ان جي

جو هو پاڻ کان فوجي نقطہ نظر کان ڪمتر ملڪ کان غير منصفانہ شرط طي ڪرائيندو رهندو. انهيءَ ڪري، مسئلو رڳو اهو نہ آهي تہ ڀارت کي فوجي امداد ملي رهي آهي، جا پاڪستان جي خلاف ڪتب آندي ويندي، پر اهو مسئلو بہ آهي تہ ڀارت جي فوجي طاقت ۾ اضافي اچڻ ڪري ان کي اهڙا خطرناڪ طاقت ملي ويندي، جو پين ملڪن سان پنهنجن تڪرارن ۾ بہ هو پنهنجي مرضيءَ مطابق شرط مڃرائيندو. هيءَ بہ هڪ مسئلو آهي، جنهن تي اسان کي گهرائيءَ سان غور ڪرڻ گهرجي. وقت ختم ٿي رهيو آهي. وقت جي رواني سان، جيئن جيئن ڀارت جي فوجي ۽ اقتصادي طاقت ۾ اضافو ايندو ويندو، تيئن تيئن اسانجن اهم تڪرارن جي معقول فيصلن جا امڪان بہ انهيءَ ئي مناسبت سان گهٽبا ويندا.

مون انهن اهم تبديلين جو ذڪر ڪيو آهي، جي نومبر واري نازڪ دور کان پوءِ ظاهر ٿيون. اسين جڏهن ڀارت سان ڪشمير جي مسئلي تي ڳالهہ ٻولهہ ڪرڻ لاءِ رضامند ٿياسين، تڏهن اسان چيو هو تہ مغربي طاقتن لاءِ اهو ضروري آهي، تہ هو ڀارت جي فوجي امداد کي ڪشمير بابت ڪنهن شانائتي فيصلي سان لاڳو ڪن. هاڻي انهيءَ بابت ڪابہ غلطفهمي نہ ٿيڻ گهرجي. اٿين ڪونہ هو تہ ڪو اسين ڀارت لاءِ پيدا ٿيل صورتحال مان اجائي فائدي وٺڻ جي ڪوشش ڪري رهيا هئاسين. سياسي حقيقت پسندي ۽ اخلاقي لحاظ کان اسان جو نقطہ نظر صحيح ۽ انصاف تي مبني هو. اسين هڪ التجا ڪري رهيا هئاسين، جا جيڪڏهن قبول پوي ها تہ ان مان مفيد ۽ پختا نتيجا نڪرن ها. اسين پنهنجن مسئلن يا تڪرارن کي ڀارت يا ڪنهن ٻئي ملڪ جي مسئلن يا تڪرارن سان الجهائي نہ رهيا هئاسين. اسين وڏ ۾ وڏ ڪشمير جي باشندن لاءِ ڏک ۽ سک جيءَ سنگين مسئلن کي پنهنجي ملڪ جي امن يا جنگ جي مسئلن سان ڳنڍي رهيا هئاسين، جيئن تاريخ

انهن کي اڳي به ڳنڍيو هو. جيڪڏهن ڪشمير جي مسئلي جو فيصلو ڪنهن شانائتي ۽ انصاف پسند بنياد تي ٿئي ها، ته ساري برصغير ۾ صلح ڪن پاليسين جي جدوجهد لاءِ هڪ عظيم موقعو ملي ها.

اهڙي قسم جو فيصلو نيون قوتون پيدا ڪري ها ۽ ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ ۾ سهڪار جا نوان رستا کولي ها. پر بدقسمتيءَ سان ڀارت ڪشمير جي فيصلي لاءِ سنجيدو نه هو.

درحقيقت ڀارت کي چين جي اڳرائيءَ جو خطرو نه هو، ڇاڪاڻ ته ان کي معلوم هو، جيئن اسان سڀني کي معلوم آهي، ته چين سان تڪرار صرف هڪ سرحدي جهڳڙي جي نوعيت جو هو، جنهن کي ڀارت پنهنجي تيز مزاجيءَ سان وجود ۾ آندو. اهڙيءَ حالت ۾، ڀارت جو پنهنجي فوجي طاقت ۽ رسوخ کي وڌائڻ جو اصل مقصد، چين کان وڌيڪ، ان کي پاڪستان جي خلاف استعمال ڪرڻ جو هو، جنهن کي هن پنهنجو ”اول نمبر دشمن“ ظاهر ڪيو هو. اڄ اسين هڪ نازڪ صورتحال سان دوچار آهيون، جا شايد اسان کي پنهنجي قومي تاريخ جي هڪ نئين موڙ ڏانهن وٺي وڃي. هن صورتحال تي حڪومت انتهائي سنجيدگيءَ سان غور ڪري رهي آهي. ايترو ته اسين به چاهيون ٿا ۽ چئي سگهون ٿا ته خدانخواسته جيڪڏهن اسين ڀارت سان لڙائيءَ جي لپيٽ ۾ اچي وياسين، منهنجو مطلب آهي ته جيڪڏهن مايوسيءَ وچان ڀارت پنهنجين توبن جا منهن پاڪستان طرف موڙي ڇڏي ها، ته موجوده بين‌الاقوامي صورتحال مطابق، پاڪستان اڪيلو نه هوندو.

لڙائي فقط پاڪستان کي ئي لپيٽ ۾ نه آڻيندي. پاڪستان تي ڀارت جو حملو فقط پاڪستان جي خودمختاريءَ ۽ علائقائي سالميت کي خطري ۾ آڻڻ تائين محدود نه هوندو. پاڪستان

تي ڀارت جو حملو ايشيا جي سڀ کان وڏي ملڪ جي خودمختاريءَ ۽ علاقائي سالميت کي ٻه لپيٽ ۾ آڻيندو. هي جيڪو نئون عنصر اڀريو آهي، سو تمام اهميت وارو آهي. هن منزل تي مان ان کي وڌيڪ واضح ڪرڻ نٿو چاهيان. ايترو چوڻ ڪافي ٿيندو ته پاڪستان تي ڀارت جو حملو ٻئي ملڪ جي قومي مفادن تي به اثرانداز ٿيندو، ڇاڪاڻ ته اهو ۽ ٻيا ملڪ ڀارت جي جارحانه ارادن کان باخبر آهن، ۽ انهن کي معلوم آهي ته ڀارت ٻين ملڪن خلاف اڳرائي ڪري سگهي ٿو. انهيءَ ڪري، پاڪستان کي شڪست ڏيڻ يا پاڪستان کي مطيع بنائڻ جو مطلب صرف اسان لاءِ تباهيءَ جو نه هوندو، بلڪ ايشيا جي ٻين ملڪن، ۽ خاص طرح ايشيا جي سڀ کان وڏي ملڪ لاءِ به هڪ زبردست خطري جو باعث ٿيو. انهيءَ نقطہ نظر کان، ۽ تازو حرڪت ۾ آيل ٻين بين الاقوامي عنصرن جي نتيجي تي نظر رکندي، مان ڀانيان ٿو ته هيءَ ڳالهه مان خاطريءَ سان چئي سگهان ٿو ته حڪومت اسانجن قومي مفادن ۽ علاقائي سالميت جي برقراريءَ ۽ بچاءَ لاءِ سڀڪجهه ڪري رهي آهي.

ساڳئي وقت، مان اهو به ٻڌائڻ گهرندس ته جنهن سنگين صورتحال مان اسين گذري رهيا آهيون، تنهن جي باوجود، اسان کي ايتريقدر ڏچڻ نه گهرجي جو اسين پنهنجي قومي زندگيءَ جو اخلاقي توازن وڃائي ويهون. اسان جي عوام جيئن ماضيءَ ۾ سيني نازڪ حالتن جو مقابلو ٿي ڪيو آهي، تيئن هو موجوده صورتحال جو به صبر ۽ شان سان مقابلو ڪندو.

آمريڪا اعلان ڪيو آهي ته پاڪستان کي جيڪا ان وٽان فوجي امداد ملي آهي، سا ڀارت خلاف ڪتب نه آئي آهي، ۽ ساڳيءَ طرح ڀارت کي به جيڪا ان وٽان فوجي امداد ملي رهي آهي، سا پاڪستان جي خلاف ڪتب نه آئي آهي.

آمريڪا کي اها دعوا آهي ته جيئن پاڪستان کي ان وٽان مليل فوجي امداد اهڙيءَ طرح ضابطي هيٺ آهي جو پاڪستان ان کي ڀارت خلاف استعمال نٿو ڪري سگهي، تيئن ئي اهو به انتظام ڪيو ويندو ته ڀارت کي ان وٽان مليل فوجي امداد پاڪستان جي خلاف استعمال نه ڪئي وڃي. هيءَ ڳالهه ڪيتريقدر ڪارگر ۽ ڀروسي جوڳي آهي، تنهن بابت جيتوڻيڪ مون پنهنجا شڪ شبها ظاهر ڪيا آهن، پر هيءَ خاطري پنهنجيءَ جاءِ تي آهي. موجوده صورتحال جي روشنيءَ ۾ هيءَ حقيقت اهميت کان خالي نه آهي.

هن وقت سوال آهي ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ ۾ فوجي توازن قائم رکڻ جو، ته جيئن برصغير ۾ ڇڪتاڻ کي روڪي سگهجي. ڀارت ۾ هٿياربنديءَ جي سرگرمين ڪري، پاڪستان لاءِ اهو ضروري ٿي پيو آهي ته پنهنجي فوجي طاقت کي وڌائي. هاڻي اهو دليل درست نه آهي ته آمريڪا پاڪستان کي انهيءَ لاءِ فوجي امداد نٿي ڏئي ته اها ڀارت خلاف استعمال ٿئي. جيڪڏهن ڀارت کي ملندڙ فوجي امداد اهڙيءَ طرح ضابطي ۾ آهي جو اها پاڪستان خلاف ڪتب نٿي آڻي سگهجي، ته به توازن کي قائم رکڻ لاءِ پاڪستان جي فوجي امداد ۾ وڌيڪ اضافي جو مطلب ڪو ڀارت جي خلاف نه سمجهڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته پاڪستان جي وڌيڪ فوجي امداد کي به ضابطي ۾ رکي سگهجي ٿو. امن جي مفاد خاطر، اهو ضروري آهي ته ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ ۾ فوجي توازن هجي، ۽ اها به خاطري ڏني وڃي ته توازن کي بگيڙيو نه ويندو، ته جيئن ڪنهن به ملڪ کي ٻئي ملڪ خلاف جارحانه ڪارروائي ڪرڻ جي سگهه نه ٿي سگهي.

ماضيءَ ۾ اسان مغربي طاقتن سان پنهنجن لاڳاپن ۾ ڪيترائي لاهاچاڙها ڏٺا آهن. انهن سان اسانجن لاڳاپن جي موجوده ابتريءَ لاءِ اسين ذميدار نه آهيون، ۽ ساڳيءَ

طرح انهن سببن جا به ذميدار نه آهيون، جن هيءَ صورتحال پيدا ڪئي آهي. اها هاڻي مغربي طاقتن جي جوابداري آهي ته هن ابتريءَ جو خاتمو آڻين: اهو انهن جو ئي فرض آهي ته اهڙو رويو اختيار ڪن، جيئن پاڪستان جي سالميت ۽ ان جي سياسي، اقتصادي ۽ سماجي سرشتن جي تنظيم قائم رهي.

ايوان خاص طرح ڪشمير تي ڀارت سان اسان جي ڳالهه ٻولهه جي سوال بابت ٻڌڻ چاهي ٿو. هن موقعي تي مان انهن ڳالهين بابت اختصار سان بيان ڪرڻ چاهيندس. راولپنڊيءَ ۾ اسان جي پهرين گڏجاڻي، ڀارت ۽ پاڪستان جي نظرين جي ابتدائي چنڊڇاڻ تائين محدود هئي، ۽ خاص طرح جهڳڙي سان واسطو رکندڙ معاملن بابت ڀارتي نقطه نظر کي چڪاسيو ويو. ڳالهين جو ٻيو دور دهليءَ ۾ ٿيو، جتي اسان پنهنجي نقطه نظر تي زور لڳايو ته ڪشمير جي مسئلي کي حل ڪرڻ جو شائنتو طريقو اهو ئي ٿيندو ته ڪشمير جا باشندا پنهنجي مستقبل بابت پاڻ فيصلو ڪن. ڳالهين جي ٽئين دور ۾ اسان اقوام متحده جي نگرانيءَ ۾ راءِ شماري ڪرائڻ تي پنهنجي اصرار کي جاري رکيو. ڀارت راءِ شماريءَ جي طريقه ڪار تي ڪيترائي اعتراض ورتا، ته آيا اها راءِ شماري مڪمل طريقي جي هجي يا محدود. ڳالهين جي انهيءَ ٽئي دور ۾ ئي ڀارت وارن اسان کي پنهنجي تجويز پيش ڪئي، جا ماضيءَ جي تجويز کان مختلف نه هئي: اها صرف جنگبندي لائين جي ٿئين سر ترتيب جي باري ۾ هئي. ڪين ياد ڏياريو ويو ته راولپنڊيءَ ۾ ڳالهين جي پهرين دور جي ابتدا ۾ ئي اسان هنن کي چيو هو ته جيڪڏهن هنن جنگبندي لائين جي بنياد تي فيصلي لاءِ ڪا تجويز پيش ڪئي، ته اها ڪنهن به صورت ۾ اسان لاءِ قابل قبول نه هوندي، ۽ انهيءَ ڪري اهڙي قسم جي ڪابه تجويز ڳالهين جو شروعاتي موضوع ٻڻ بنجي ڪانه سگهندي. تنهن هوندي به ڀارت وارن اهائي

تجويز پيش ڪئي. قدرتي طور، پاڪستان ان کي رد ڪري ڇڏيو. اها حقيقت آهي ته اسان کي مشورو ڏنو ويو ته هن تجويز کي صرف هڪ شروعاتي موضوع ڪري سمجهيو وڃي ۽ ان کي پارٽ جي طي شده پوزيشن نه سمجهيو وڃي، ۽ انهيءَ ڪري اسان کي ڳالهيون جاري رکڻ گهرجن.

ڳالهين جي چوٿين دور جو ڪشمير سان ڪوبه واسطو ڪونه هو، پر چين سان اسان جي سرحدي ٺاهه جي سوال سان هو. ڪراچيءَ واري ڳالهين جي پنجين دور ۾ بدمزگي پيدا ٿي ويئي، ۽ اهو ظاهر هو ته پارٽ اڳتي قدم نه وڌائيندو. ۽ ان بعد، ڳالهين جي ڇهين ۽ آخرين دور ۾، اسان پارٽي وفد کي ٻڌايو ته اسان جي خيال موجب صرف راءِ شماري ئي ڪشمير جي مسئلي کي حل ڪرڻ جو هڪ شانائتو، ڪارآمد ۽ موزون طريقو آهي. اسين بلڪل آماده هئاسين ته تقريباً هڪ سال لاءِ ڪشمير جي 'ماتري' بين الاقوامي ضابطي هيٺ هن شرط سان رکي وڃي ته انهيءَ مدت گذرڻ بعد، اتي جي باشندن جي خواهش حاصل ڪرڻ لاءِ، راءِ شماري ڪئي وڃي، يا ڪو ٻيو طريقو اختيار ڪري، انهيءَ مطابق سندن مستقبل جو فيصلو ڪيو وڃي. انهيءَ تجويز کي، جيڪا اسان جي خيال موجب ڪشمير جي جهڳڙي کي شانائتي ۽ انصاف پسند طريقي سان حل ڪرڻ لاءِ موزون هئي، پارٽ رد ڪري ڇڏيو.

هتي سان اهو ٻڌائي ڇڏيان ته محدود راءِ شماريءَ جي تجويز جيڪا شروعات ۾ جنرل مئڪناٽن (General McNaughton) ۽ ان بعد سر اوون ڊڪسن (Sir Owen Dixon) ٻنهي ڏني هئي، تنهن تي اسان جي ماضيءَ جي حڪومت پسنديدگيءَ سان غور ڪيو هو. اسان ان ۾ صرف هيءَ تبديلي ڪئي هئي ته راءِ شماريءَ کي ماتريءَ تائين ئي محدود رکيو وڃي،

چاڪاڻ ته ان جو ئي مستقبل هن مسئلي جو اهم نقطو آهي. رياست جي باشندن جي اڪثريت ماڻهن ۾ ئي رهي ٿي.

اسان تجويز ڏني هئي ته اڄڪلهه هڪ سال تائين، مان چوندس ته زياده ۾ زياده هڪ سال يا پندرهن مهينن تائين، هڪ ايجنسي هجڻ گهرجي - هڪ غيرجانبدار بين الاقوامي ايجنسي - جيڪا ماڻهن جي نظام کي سنڀالي ۽ ضابطي هيٺ رکي، ۽ انهيءَ ايجنسيءَ کي مدت گذرڻ بعد راءِ شماري ڪرائڻ جا اختيار ڏنا وڃن. هن تجويز کي ڀارت ٺڪرائي ڇڏيو، چاڪاڻ ته اها بنيادي طرح اهڙي ئي تجويز هئي، جنهن جي ماضيءَ ۾ پاڪستان حمايت ڪندو رهيو آهي.

اهو اڪثر پڇيو ويو آهي ته ڀارت سان ڳالهين هلائڻ مان ڪو فائدو حاصل ٿيو آهي يا نه. منهنجي خيال ۾، تاريخ ئي هن سوال جو فيصلو ڪري سگهندي. پر اسان جي نقطه نگاهه موجب، پاڪستان کي يقيناً انهن ڳالهين ۾ شريڪ ٿيڻ تي فائدو رسيو آهي. مان انهيءَ نقطه نگاهه لاءِ اختصار سان دليل پيش ڪندس. پهريون، جيستائين اقوام متحده جو تعلق هو، ڪشمير جو مسئلو پنهنجي اهميت وڃائي ڇڪو هو. ان کان سواءِ، جڏهن به سلامتي ڪائونسل کي ڪشمير بابت ڪنهن اثرائتي ٺهراءَ کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ آماده ڪرڻ جي ڪوشش ورتي ويندي هئي، ته روس هميشه ويٽو استعمال ڪندو هو. انهيءَ وچ ۾، ڪشمير ۾ ڀارت پنهنجيءَ پوزيشن کي مضبوط ڪري ڇڏيو هو.

تنهن کان سواءِ، گذريل ڏهن سالن ۾ ڀارت پنهنجي معاملي کي هن مفروضي مان مضبوط بنائي ڇڏيو هو ته ڪشمير جي مسئلي جو ڪو وجود ئي ڪونهي، ڪشمير ڀارت جو هڪ ثابت ۽ سالم جزو آهي، ۽ قانوني، سياسي ۽ اقتصادي لحاظ کان اهو ڀارت جو اهڙوئي حصو آهي، جهڙا ان جا ٻيا صوبا آهن، ڪشمير جي قانون ساز اسيمبلي رياست جي

مستقبل جي باري ۾ ڪي اهم فيصلا ڪري چڪي آهي ڪشمير ۾ ٿي پيرا چوندون ٿي چڪيون آهن، ۽ جيتريقدر بين الاقوامي سياست جي اصليت جو تعلق آهي، ڪشمير جي تڪرار يا ڪشمير جي مسئلي جهڙي ڪابه شي وجود ۾ ئي ڪانهي. هيءُ نظريو نه فقط ڀارت پيش ڪيو هو، بلڪ ڪن ٻين مکيه ۽ طاقتور ملڪن به ان جي حمايت ڪئي هئي، جن جي نالن کان هن ايوان جا ميمبر باخبر آهن. انهن مان هڪڙو ملڪ ته اهڙو اهميت وارو آهي، جو سلامتي ڪائونسل ۾ ان کي ويٽو استعمال ڪرڻ جو حق آهي. ڀارت سان تازيون ڳالهيون هن حقيقت جو ٺوس ثبوت آهن ته ڪشمير جو مسئلو متواتر موجود آهي، ۽ اهو هڪ اهم مسئلو آهي، جنهن جو اثر بين الاقوامي امن ۽ سلامتيءَ تي پوي ٿو.

ڳالهين جي خاتمي تي، مئي مهيني ۾، هڪ پڌرائي جاري ڪئي ويئي، جنهن ۾ ڀارت تسليم ڪيو ته ڪشمير جي تڪرار بابت ڳالهيون ڪامياب نه ٿيون. اهڙيءَ طرح، ڀارت جي پيش ڪيل انهيءَ نظريي تان، جنهن جو سڄيءَ دنيا ۾ پرچار ڪيو ويو هو، ته ڪشمير جي مسئلي جهڙي ڪابه شي موجود ئي ڪانهي، پردو هٽايو ويو آهي. انهيءَ جي ڪري اها وڏي طاقت ڪي قدر پريشان ٿي آهي، جيڪا ڀارت جي نظريي جي حمايت ڪري رهي هئي. تنهن کان سواءِ، هيءَ ڳالهه به ثابت آهي ته ڀارتي پريس ۽ ڀارتي عوام جي راءِ پٽاندر، هن گفت و شنيد مان جيڪڏهن ڪنهن به ڌر کي، فائدو پهتو آهي، ته اهو ڀارت کي نه پهتو آهي. ان جي ابتڙ، منهنجي گذارش هيءَ آهي ته فائدي ۾ اسين رهيا آهيون: دنيا جو ڌيان ڪشمير جي مسئلي ڏانهن ڇڪجي آيو آهي، ۽ هڪ بين الاقوامي مسئلي جي حيثيت سان ان جي اهميت وڌي ويئي آهي. اها اهميت قابل تسليم رهندي، جيستائين عزت ۽ انصاف جي بنياد تي ان جو ڪو حل ڳوليو وڃي.

ايوان جا ميمبر صاحب، چين سان سرحدي ٺاهه بابت به آگاهه ٿيڻ گهرن ٿا. انهيءَ مسئلي تي مان گذارش ڪندس ته ڊسمبر ١٩٦٠ع تي اسان چين کي پنهنجيءَ اڻ طي ٿيل سرحد جي نشانبنديءَ لاءِ تجويز ڏيڻ جو فيصلو ڪيو هو. فيبروري ١٩٦١ع ۾ اسان چين سان ان باري ۾ ڳالهيون هلايون، ۽ مارچ ١٩٦١ع ۾ اسان ڪيس سرحدي ٺاهه لاءِ رسمي عرضداشت موڪلي.

نتيجي طور، انهيءَ مسئلي تي خيالن جي ڪجهه ابتدائي ڏي-وٺ ٿي، پر ڪوبه خاطرخواهه فيصلو نه ٿيو. ان وقت ڀارت چين سان اهو اعتراض اٿاريو ته پاڪستان کي ڪشمير جي ان حصي لاءِ ڳالهين هلائڻ جو ڪوبه حق ڪونه آهي، جيڪو جيتوڻيڪ پاڪستان جي قبضي هيٺ آهي، پر حقيقت ۾ جمون ۽ ڪشمير رياست جو هڪ حصو آهي، ۽ قانوني طور اهو ڀارت جو ئي حصو آهي، تنهنڪري فقط ڀارت کي ئي هڪ خودمختار حڪومت جي حيثيت ۾ انهيءَ سرحد جي سوال تي ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جو حق آهي.

انهيءَ اعتراض جي حمايت ۾، ڀارت طرفان روس ۽ ڪن ٻين وڏين طاقتن جي مدد حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ورتي وئي. بهرحال، ڀارت جي چالن جي باوجود، چين سان اسان جي ڳالهين جو خاطرخواهه نتيجو نڪتو. چين-ڀارت تڪرار انهن ڳالهين ۾ نئون روح ڦوڪيو. اوهين ان جو سبب بخوبي سمجهي سگهو ٿا. ڪوبه ملڪ ساڳئي وقت ۾ ٻن محاذن تي ڪن مسئلن يا غيرطي شده حالتن سان منهن ڏيڻ نه چاهيندو. ڇا به هجي، پر اسين چين سان حدبنديءَ بابت ڳالهيون هلائي فائدي ۾ رهياسين. اسان کي انهيءَ سلسلي ۾ ڪنهن ٺاهه تي پهچڻ ۾ ديرمدار ڪرڻ لاءِ ڪوبه سبب ڏسڻ ۾ ڪونه آيو، ڇاڪاڻ ته اسان ئي ڳالهين جي ابتدا ڪئي هئي. ٺاهه کي مڪمل ڪرڻ لاءِ مرحوم مسٽر محمد علي بوگرا کي

چين ڏانهن وڃڻو هو، پر سخت بدقسمتيءَ سان، حياتيءَ هن سان وفا نہ ڪئي، ۽ سون ڪي ٻي سندس عوض وڃڻو پيو. اسان بنا ديرِ جي حدبنديءَ جو خاطرخواهہ فيصلو ڪيو. انهيءَ فيصلي مطابق، اسان کي ٧٥٠ چورس ميل علائقو مليو، جنهن جو ڪجهہ حصو قدرتي خزانن سان مالامال آهي، خاص طور 'اوپرنگ' واريون لوڻ جون کاڻيون، جن کي هنزا ۽ ان جي آسپاس جي علائقي جا باشندا پنهنجين ضرورتن ۽ پنهنجي اقتصادي بهتريءَ لاءِ ضروري سمجهن ٿا. هيءَ هڪ تمام اهم ڳالهہ آهي جو هن ٺاهہ جي ذريعي اسان پنهنجي ۽ عوامي چين جي گڏيل سرحد تي ڇڪتاڻ جي مڙني امڪانن کي ختم ڪري ڇڏيو آهي. اسان هڪ اهڙي مسئلي کي ختم ڪري ڇڏيو آهي، جو غلطفهميءَ ۽ مستقبل جي دشوارين جو سبب بنجي سگهي ها.

جيستائين افغانستان جو تعلق آهي، اوهان کي معلوم آهي تہ ڪافي سالن کان ان ملڪ سان اسان جا لاڳاپا بد کان بدتر ٿيندا ٿي ويا. مان انهيءَ سوال تي تبصرو ڪرڻ پسند نہ ڪندس تہ ڪيئن اهي لاڳاپا خراب ٿيا. مان فقط اها گذارش ڪندس تہ انهن لاڳاپن کي ٽوڙڻ جي ابتدا اسان نہ ڪئي هئي. اهو افغانستان ئي هو، جنهن تقريباً ٢ سال اڳ پاڪستان سان سياسي ناتا ٽوڙي ڇڏيا.

اها ڳالهہ اسان لاءِ افسوسناڪ ۽ ايذائيندڙ هئي، ڇاڪاڻ تہ افغانستان هڪ پاڙيسري ۽ اسلامي ملڪ آهي. انهن سببن ڪري، اسان جي هميشہ اها خواهش پئي رهي آهي تہ ان سان اسان جا بهترين لاڳاپا قائم ٿين. هن سال، ايران جي شهنشاهہ جي تحرڪ سان، جنهن هن ڏس ۾ ڏاڍي ڪوشش ورتي، اسان افغانستان سان نئين سر سياسي ۽ تجارتي ناتن جوڙڻ لاءِ ڳالهيون هلايون. نتيجي طور، مان ايوان کي هيءَ خوشخبري ٻڌايان ٿو تہ مستقبل قريب ۾ اسين افغانستان

ڏانهن هڪ سفير موڪلي رهيا آهيون. هن عهدي لاءِ جنهن شخص جو اسان انتخاب ڪيو آهي، سو هڪ اهم حيثيت رکندڙ آهي، جنهن کي فوجي توڙي سياسي تجربو آهي. هو اسان جي فوج ۾ جنرل تي رهيو آهي، ۽ اهم سفارتي عهدن تي فائز رهيو آهي. اهو شخص جنرل يوسف آهي، جو هن وقت برطانيا ۾ اسان جو هاءِ ڪمشنر آهي. اميد آهي ته هو جلدئي ڪابل روانو ٿي ويندو.

جيئن مون چيو آهي، اها اسان جي دلي خواهش آهي ته سڀني ملڪن سان، ۽ خاص طرح انهن ملڪن سان جيڪي اسان جا پاڙيسري آهن، اسان جا دستوري بلڪ دوستاڻا ناتا هجن. اسان کي ڪنهن لاءِ به بدخواهي يا بغض ڪونهي. اسين سڀني ملڪن سان امن، باهمي سهڪار ۽ دوستيءَ سان رهڻ چاهيون ٿا. پنهنجيءَ انهيءَ خواهش کي حاصل ڪرڻ جي سلسلي ۾، فقط هڪڙي ملڪ کي ڇڏي، اسين مڪمل طرح ڪامياب ٿيا آهيون — اهو هڪڙو ملڪ ڀارت آهي.

اسان هميشه پنهنجن تڪرارن کي فيصل ڪرڻ ۽ پنهنجن مسئلن کي سلجهائڻ ۽ حل ڪرڻ لاءِ سڌيءَ طرح ڳالهين هلائڻ واري طريقي جي حمايت ڪئي آهي، جيئن اسان چين جي باري ۾ ڪيو آهي. جيڪڏهن اوهين تڪرارن جي فيصلن لاءِ پرامن طريقن جا حامي آهيو، ته پوءِ اوهان کي ڏي-وٺ جي اصول تي به رضامند ٿيڻ گهرجي. اهڙيءَ حالت ۾، خاص طرح جڏهن گفت وشنيد ڪندڙ ٻه ملڪ هڪٻئي جا پاڙيسري آهن ۽ پاڻ ۾ دوستاڻا لاڳاپا اٿن، تڏهن جيڪا ڳالهه اهميت واري آهي، سا سندن ڳالهه ٻولهه جو ڪو هڪڙو حصو يا رخ نه، بلڪ انهن جو مجموعي نتيجو يا حاصلات، ۽ ساريءَ صورتحال تي انهن جو مجموعي اثر آهي. جڏهن ڪنهن تڪرار کي حل ڪرڻ لاءِ اوهين ڪارآمد ڳالهيون هلايو ٿا، تڏهن اوهين "وٺ يا ڇڏ" جي بنياد تي ڪو به ڪڙتيل پيدا ڪري نه

سگهندا، ڇاڪاڻ ته انهيءَ رستي اختيار ڪرڻ سان ڳالهيون ٽٽي پونديون. جيڪڏهن منهنجن مخالف ڌر وارن دوستن وٽ هيءُ اصول قابل قبول نه آهي، ته پوءِ ڪنهن به تڪرار کي نبيرڻ جي غرض سان ڳالهين هلائڻ لاءِ حڪومت وٽ ڪو به مقصد ۽ ڪو به مطلب نه آهي.

مون ٻڌايو آهي ته اسان عوامي چين کان ۷۵۰ چورس ميل علائقو حاصل ڪيو آهي. ڇا اهو اسان لاءِ وزندار فائدو نه آهي؟ مجموعي طور چين به نقصان ۾ نه ويو. حقيقت ۾ هو انهيءَ خيال کان فائدي ۾ رهيو ته پاڪستان سان سندس سرحد جو سوال طي ٿي ويو، جا اڃا تائين غيرفيصل هئي. انهيءَ سرحدي ٺاهه، معتدل ۽ بهتر پاڙيسري لاڳاپن جو بنياد وڌو. آخر اسان جي تمنا ڇا آهي؟ جيڪڏهن اها تمنا آهي ته پنهنجي ملڪ ۽ ساريءَ دنيا جي لاءِ خوشنودي گهرجي، ته پوءِ اها صرف اهڙن فيصلن جي ذريعي ئي حاصل ٿي سگهي ٿي، جهڙيءَ طرح اسان ۽ چين جي حالت ۾ ٿيو آهي. اسان جي تمنا آهي ته جيترن گهڻن ملڪن سان ممڪن ٿي سگهي، بيحد دوستاڻا ۽ پرامن لاڳاپا قائم ڪجن. مان خوشيءَ سان چئي سگهان ٿو ته انهيءَ تمنا جي برآوريءَ لاءِ اسانجين ڪوششن مان خوشگوار نتيجا نڪتا آهن. اسان عوامي چين سان سرحدي حدبنديءَ جو مسئلو طي ڪيو آهي، انهيءَ لاءِ ته انهيءَ عظيم ملڪ سان اسان جا ناتا خوشگوار ۽ پرامن هجن، ۽ انهيءَ لاءِ ته اسان جي گڏيل سرحد تي غلطفهميءَ ۽ ڇڪتاڻ جو ڪو به سبب نه رهي. اسان افغانستان سان، جو هڪ اسلامي ملڪ آهي، پنهنجا سفارتي لاڳاپا نئين سر قائم ڪيا آهن، انهيءَ لاءِ ته اسين امن ۽ دوستيءَ جي خوشگوار فضا ۾، پاڙيسرين جيان گڏ گذاري سگهون. اسان ايران سان پنهنجن اهم معاملن کي طي ڪيو آهي، ۽ هي اهو ملڪ آهي، جنهن سان اسان جا انتهائي دوستاڻا ناتا آهن. اسان برما سان به پنهنجن اختلافن کي رفع ڪيو آهي، ۽ اميد آهي ته

هن سال جي پڄاڻيءَ کان اڳ ٿي برما جي انقلابي ڪائونسل جو صدر پاڪستان جي دوري تي ايندو. اسين نيپال سان به پنهنجن ناتن کي گهڻي قدر بهتر بڻائي چڪا آهيون، ۽ انهيءَ ملڪ ۾ اسان جي صدر جي دوري انهيءَ حقيقت کي وڌيڪ روشن ڪيو آهي. تازو اسان کي انڊونيشيا جي صدر جي پاڪستان ۾ اچڻ جي سعادت حاصل ٿي آهي. اهو هن خيال کان تمام اطمينان بخش ثابت ٿيو آهي جو انڊونيشيا سان، جو ڏهن ڪروڙ باشندن جو هڪ اسلامي ملڪ آهي، اسان جا لاڳاپا مضبوط ٿيا آهن. سلون سان به اسان جا دوستاڻا ناتا آهن. انهيءَ حڪومت جي دعوت تي اسان جو صدر هن سال سلون جو دورو ڪندو. فلپائين ۽ ٿائلينڊ سان، جيڪي اسان جا اتحادي ملڪ آهن، اسان جا دوستاڻا ۽ دلي ناتا آهن.

اهڙيءَ طرح، ڀارت کان سواءِ، اسان جا ويجهن توڙي پرانهن، سڀني پاڙيسري ملڪن سان دوستاڻا ناتا آهن. ڀارت جا نه رڳو اسان سان، پر گهڻو ڪري سڀني پاڙيسرين سان تعلقات بگڙيل آهن. ڀارت سرڪار جي گهمنڊ ڀريءَ روش جي ڪري، ۽ پاڙيسري ملڪن سان پنهنجن لاڳاپن ۾ صلح سانت جي جذبي اختيار ڪرڻ کان نابري وارڻ ڪري، اهڙي صورتحال وجود ۾ آئي آهي، جيڪا پاڪستان توڙي ٻين ملڪن لاءِ بيحد افسوسناڪ ۽ نامناسب آهي. مان انهن ملڪن جا نالا وٺڻ نٿو گهران، ايوان جا ميمبر انهن کان باخبر آهن. اسان کي معلوم آهي ته ڀارت جا لاڳاپا پنهنجي پاڙيسري ملڪ پاڪستان، پنهنجي پاڙيسري ملڪ عوامي چين، ۽ ٻين پاڙيسري ملڪن سان ڪهڙي قسم جا آهن. ساريءَ دنيا کي اهي معلوم آهن. انهيءَ جو ڪهڙو سبب آهي جو ڀارت کان سواءِ ٻيا سڀئي ملڪ هڪٻئي سان پنهنجن اختلافن کي باهمي مفاهمت جي بنياد تي طي ڪري سگهن ٿا؟ ڀارت

ائين ڇو نٿو ڪري سگهي؟ هي هڪڙو ئي ملڪ آهي، جيڪو انهن سڀني ملڪن کان نمايان طور علحدو بيٺو آهي، جيڪي برصغير ۽ دنيا ۾ مفاهمت، سڪون ۽ امن آڻڻ چاهين ٿا.

تازو چين ۽ پاڪستان جي وچ ۾ هوائي آمدرفت جاري ڪرڻ جي معاهدي لاءِ ڳالهه ٻولهه ٿي آهي. اخبارن ۾ به انهيءَ بابت ذڪر اچي چڪو آهي. هي معاهدو اسان لاءِ تجارتي لحاظ کان بيحد اهميت وارو ٿي سگهي ٿو. انهيءَ جي ڪري پاڪستان ۽ جپان جي وچ ۾ ڏن کان ڇئن ڪلاڪن تائين هوائي مفاصلو گهٽجي ويندو. انهيءَ نسبت سان، ٽوڪيو ڏانهن پاڪستان مان لنگهندڙ دنيا جي ٻين ملڪن جي پروازن جو مفاصلو به گهٽجي ويندو.

پاڪستان جي بين الاقوامي هوائي آمدرفت (پاڪستان انٽرنشنل ايئر سروس — P I A) کي ٽوڪيو تائين وڌائڻ جي خيال کان، اسان هانگ ڪانگ ۾ پنهنجن هوائي جهازن کي لاهڻ جي اختياري گهري هئي. بدقسمتيءَ سان، اسان کي اهڙي اجازت نه ڏني ويئي. انهيءَ ڪري اسان کي عوامي چين جي علائقي ۾ پنهنجن هوائي جهازن کي لاهڻ جي اختياريءَ لاءِ گهُر ڪرڻي پيئي. اسان کي اها اختياري حاصل ٿي چڪي آهي، ۽ هاڻي اسين سڄيءَ دنيا ۾ پنهنجيءَ هوائي آمدرفت کي ڦهلائي سگهنداسين. ايوان جي معلومات خاطر، آءٌ ٻڌائڻ گهران ٿو ته ٻين ملڪن به چين جي رعيتي راڄ کان پنهنجن هوائي رستن لاءِ مٽا سٽا جي اختياري گهري آهي، ۽ ان باري ۾ هو چين سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ لاءِ آماده ٿيا ويٺا آهن.

پنهنجي تقرير ختم ڪرڻ کان اڳ، آءٌ ٻڌائڻ گهران ٿو ته اسان کي اهو احساس آهي ته جنهن صورتحال مان اسين هن وقت گذري رهيا آهيون، سا تمام سنگين آهي. اسان کي معلوم آهي ته اڃا ڏکيا ڏينهن اچڻا آهن. مان ايوان کي

يقين ٿو ڏياريان ته صورتحال کي سنوارڻ ۽ پنهنجي قومي سلامتيءَ کي پيش ايندڙ خطري کي ٽارڻ لاءِ اسين هرڪا ڪوشش وٺي رهيا آهيون. انهيءَ جدوجهد ۾ اسان کي هن اسيمبليءَ ۽ صوبائي اسيمبلين ۾ قوم جي نمائندن جي سهڪار جي ضرورت آهي. هن موقعي تي حڪومت لاءِ عوام جي اتحاد کان وڌيڪ ٻيو ڪو به پرجهلو نه آهي. اسان کي معلوم آهي ته ملڪ کي جيڪو خطرو آڏو آهي، تنهن جو عوام کي ٻورو پورو احساس آهي. اسان کي خاطري آهي ته ان تي غالب پوڻ لاءِ هو حڪومت جي مدد ڪري سگهن ٿا، ۽ ڪندا. اسين مغربي طاقتن سان لاڳاپن جي ابتري ڏسڻ نٿا گهرون. بهرحال، اهو اسان جو ڪم نه آهي ته انهيءَ معاملي ۾ پنهنجي طرفان ابتدا ڪريون، ڇاڪاڻ ته اسين ڏکويل ڌر آهيون، فڪرمند ٿيڻ جو سبب اسان کي ٿي آهي. هي ڪم انهن کي ٿي ڪرڻ جڳائي ته صورتحال ۾ اهڙي تبديلي آڻڻ لاءِ مناسب اپاءُ اختيار ڪن، جنهن سان اسانجن باهمي لاڳاپن ۾ سڌارو اچي — ۽ اهڙا اپاءُ اختيار ڪري سگهجن ٿا.

جيستائين ڪشمير جي سوال جو تعلق آهي، اهو اسان جو اهم ترين سوال آهي، بلڪ دراصل اهو پاڪستان جي ٻرڏيهي پاليسيءَ جو بنيادي مسئلو آهي. اسان جي ۽ ڀارت جي وچ ۾ اختلاف جي وڏي کاهي پيدا ڪرڻ وارو اهو ئي مسئلو آهي. اهو دنيا لاءِ به هڪ سنگين مسئلو آهي. جيتوڻيڪ انهيءَ ۾ اسان جو عظيم مفاد سمايل آهي، پر ڪشميرين جو مفاد سڀني کان عظيم ترين آهي. اهو هڪ المناڪ واقعي کان ڪنهن به صورت ۾ گهٽ نه آهي جو انهن کي سندن خوداراديت جي حق کان محروم رکيو ٿو وڃي. درحقيقت هن برصغير ۾ فقط اهي ئي انسان آهن، جيڪي اڃا تائين هڪ ٻيڪي حڪومت هيٺ پيڙهجي رهيا آهن، ۽ سا به

بيحد ظالم حڪومت. اڄ ڪشمير جي عوام ڪي پارت جي جنگي ڪارگذارين ۾ بهري وڃڻ لاءِ مجبور ڪيو پيو وڃي. پارت ڪي جيڪو نام نهاد خطرو درپيش آهي، يا جنهن فوجي چڪريءَ ۾ پارت هن وقت رڌل آهي، تنهن سان انهن جو ڪنهن به قسم جو واسطو ڪونهي. ڪشمير ڪو پارت جو حصو نہ آهي.

آخر ۾، حڪومت جي طرفان آءٌ چوڻ گهران ٿو تہ اسين پرڏيهي پاليسيءَ تي هن بحث پڌڻ لاءِ منتظر آهيون. مون کي اميد آهي تہ ميمبرن طرفان خيال‌آرائيءَ تي چڪڻ بعد، مون کي سندن اٿاريل حجتن تي حڪومت جي پوزيشن جي وضاحت ڪرڻ جو موقعو ڏنو ويندو.

(٦)

ايران سان سرحدي معاهدو — افغانستان ۽ پين ايشيائي ملڪن سان لاڳاپا — ڪشمير، هڪ غيرطي شده سوال — مغرب سان لاڳاپا

(٢٤- جولاءِ، ١٩٦٣ع)

مان ميرمجلس [اسپيڪر] جو ٿورائتو آهيان، جنهن پنهنجيءَ شفقت سان مون کي پنهنجيءَ جڳهه تي ويهي ايوان کي مخاطب ڪرڻ جي اجازت ڏني آهي. مان ايوان جي انهن ميمبرن کان به معذرت طلب آهيان، جن جون تقريرون مان ٻڌي نه سگهيس، ڇاڪاڻ جو مان پنهنجيءَ طبيعت جي ناسازيءَ سبب، جنهن ڏانهن، جناب والا، اوهان همدرديءَ جي لفظن ۾ اشارو ڪيو آهي، ايوان ۾ شريڪ ٿي نه سگهيس. سچ پچ ته منهنجي دل ۾ معزز ميمبرن ڏانهن ڪنهن به قسم جي بيمروتيءَ جو ڪو به سوال ڪونه هو. بهرحال، مون ايوان جي ڪارروائيءَ جي مڪمل تفصيل جي طلب ڪئي آهي، انهيءَ لاءِ ته جيڪي ڪي منهنجي غيرحاضريءَ ۾ وهيو واپريو آهي، تنهن کان آءٌ آگاهه ٿي وڃان.

مون کي معلوم نه آهي ته هيءَ ڳالهه ڪا منهنجي لاءِ مناسب ٿيندي ته گذريل اٺتاليهن ڪلاڪن ۾ ڪن ميمبرن جيڪي الزام لڳايا آهن، تن جو ذڪر ڪريان. بهرحال، مان مڙني بشري خامين سان ڀرپور، هڪ بشر آهيان. انهيءَ ڪري ڪنهن کي به تعجب ٿيڻ نه گهرجي، جيڪڏهن آءٌ انهن غلط ۽ بي بنياد ذاتي الزامن جي جواب ڏيڻ لاءِ مجبور

تي وڃان، جيڪي ڪن ميمبرن طرفان مون تي لڳايا ويا آهن. ليڪن، دوباره غور ڪرڻ تي، مون فيصلو ڪيو آهي ته انهيءَ ڪان باز رهان، ڇاڪاڻ ته الزام اهڙا ته، قطعي بي بنياد آهن، ۽ جن جي اصليت ڪان هرڪو اهڙيءَ طرح واقف آهي، جو انهن جي جواب ڏيڻ جي ڪوشش ڪرڻ سان هرو ڀرو ايوان جو وقت ضايع ٿيندو.

پرڏيهي پاليسيءَ بابت هن بحث جي دوران، مخالف ڌر جي ميمبرن ڪي اهڙيون حجتون اٿاريون، جي هڪٻئي جي ابتڙ هيون. هڪ طرف اسان کي ٻڌايو ويو ته حڪومت منشين سڌي ۽ ٺوس پرڏيهي پاليسي پيش نه ڪئي آهي، ۽ ان کي مدي خارج فقرن ۽ معذرتن جي پردي ۾، جن کي پندرهن سالن دوران متواتر باقاعدگيءَ سان دهرايو ويو آهي، پناهه ڏني ويئي آهي. مخالف ڌر جي ميمبرن پنهنجي طرفان پاليسيءَ بنسبت ڪي به ٺوس تجويزون پيش نه ڪيون آهن. هو آخرڪار عوام جا نمائندا آهن، ۽ هن ايوان ۾ مجموعي طور ڏهه ڪروڙ ماڻهن جي نمائندگي ڪن ٿا. مخالف ڌر جي خيال موجب، جيڪڏهن اسين حڪومت جا سربراهه ڪا واضح ۽ صاف پرڏيهي پاليسي قائم نه ڪري سگهيا آهيون، جيڪا اسانجين موجوده حالتن ۽ تقاضائن سان ٺهڪندڙ هجي، ته پوءِ مخالف ڌر جي معزز ميمبرن تي لازم هو ته هو اهڙيءَ پاليسيءَ بابت پنهنجون تجويزون ميدان ۾ آڻين ها. پر هنن ڪي به تعميري تجويزون پيش نه ڪيون آهن.

اسان کي ٻڌايو ويو آهي ته جهڙي نموني اسين هٿيارن لاءِ گداگري ڪري رهيا آهيون، تنهن اسان لاءِ هڪ بين‌الاقوامي عذاب ڪڙو ڪري ڇڏيو آهي. مان تسليم ٿو ڪريان ته پنڻ هڪڙو تمام شرمساريءَ جو ڪم آهي. پر، ڪنهن به طرح، جيڪڏهن ملڪ جا مفاد اسان ڪان پنڻ جي تقاضا ڪن، ته پوءِ منهنجي خيال ۾ اهڙو پنڻ حب‌الوطنيءَ

جوڙ مثال بڻجي ويندو، تنهنڪري اهو تعريف جوڳو ٿيندو، ۽ نه ملامت جوڳو.

دراصل پنڌ جو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. حقيقت هيءَ آهي ته پاڪستان جي جاگرافيائي - سياست واري حيثيت دنيا لاءِ ۽ عظيم طاقتن جي عالمي فوجي حڪمتعمليءَ لاءِ اهميت واري آهي: اسان کي امداد انهيءَ ڪري نٿي ملي جو اسين ان لاءِ هٿ ٽنگيون ٿا. اسان کي انهيءَ ڪري امداد ملي ٿي، ڇاڪاڻ ته پاڪستان ڏهه ڪروڙ باشندن جي هڪ يڪي قوم آهي، ۽ ان سان گڏ جاگرافيائي - سياست جي لحاظ کان بيحد اهميت وارو ملڪ آهي. اولهه پاڪستان وچ اوڀر سان لاڳاپيل آهي، جو علائقو دنيا لاءِ نهايت اهميت وارو آهي. ملڪ جو پيو اڌ يعني اوڀر پاڪستان، ڏکڻ - اوڀر ايشيا جي گرم مزاج علائقي جي سرحد تي واقع آهي. انهيءَ حالت جي مدنظر، پاڪستان کي امداد ڏيڻ ۾ ڪن طاقتن جو پنهنجو مفاد سمايل آهي. اهي طاقتون پاڪستان کي انهيءَ لاءِ مدد ڏيئي رهيو آهن جو انهن سان دفاعي معاهدن ۾ پاڪستان پاڻ کي پابند رکيو آهي. اهڙيءَ طرح، پاڪستان ۽ انهن ملڪن جي وچ ۾، جي ان جي مدد ڪري رهيا آهن، مفاد ۽ ڏيتي - ليتيءَ جي سوديبازي آهي.

ميمبرن طرفان اسان کي چيو ويو ته ساڳيون ئي طاقتون ڀارت کي خطرناڪ حد تائين هٿياربند بڻائي رهيون آهن، ۽ جيڪي هٿيار ان کي مهيا ڪيا وڃن ٿا، سي پاڪستان کان سواءِ ٻئي ڪنهن به ملڪ خلاف استعمال نه ڪيا ويندا. ٻئي طرف، ڪن ميمبرن چيو ته ڪنهن به صورت ۾ ڀارت پاڪستان لاءِ خطرناڪ ثابت نه ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ڀارت بيحد انتشار ۽ ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ جي حالت ۾ آهي. هڪ ميمبر ته ائين به نه چيو ته ڪو ڀارت ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ جي حالت ۾ آهي، بلڪ چيو ته اهو اڳي ئي ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ شروع ٿي چڪو آهي.

انهيءَ ڪري، هن ظاهر ڪيو ته ڀارت کي جيڪا امداد ملي رهي آهي، يا اڳيان آئينده ملندي، سا پاڪستان لاءِ ڪنهن به قسم جو خطرو پيدا نه ڪندي.

اهڙي قسم جا بيان هڪبئي جي ابتڙ آهن. اسان کي ڪن ميمبرن مشورو ڏنو آهي ته ڀارت کي بي انداز فوجي امداد ملڻ تي پاڪستان کي حسد ڪرڻ نه گهرجي، ڇاڪاڻ ته ڀارت کي اهڙي قسم جي مدد ڏيڻ ۾ مغربي طاقتن جي عالمي فوجي حڪمتعملي ڪارفرما آهي. جيڪڏهن هن قسم جي بيان لاءِ عام راءِ جي صحيح عڪاسي هجڻ جي دعوا ڪئي وڃي ٿي، ته پوءِ اسين چاهيون ٿا ته جن ميمبرن اهڙو بيان ڏنو آهي يا ان جي حمايت ڪئي آهي، سي ان کي ثابت ڪن. جيڪڏهن پاڪستان جا باشندا هن نئين نظريي سان موافق آهن، ته پوءِ اسان کي ڪنهن تي به الزام رکڻ نه گهرجي، ۽ انهيءَ دليل کي قبول ڪرڻ گهرجي ته ڀارت کي فوجي امداد ڏيڻ ۾ مغربي طاقتن جو عالمي مفاد سمايل آهي.

بهرحال، اها ڳالهه صحيح نه آهي. منهنجي گذارش هيءَ آهي ته ڀارت کي جيڪا فوجي امداد ملي رهي آهي، تنهن تي پاڪستان جي باشندن کي بيحد تشويش آهي. انهن جي تشويش جو بنياد هي آهي ته گذريل پندرهن سالن جي عرصي ۾ ڀارت ڪم از ڪم پنج دفعا اڳرائيءَ جون ڪارروايون ڪري چڪو آهي، ۽ اهي بنيادي طرح پاڪستان جي خلاف هيون. اسان کي، انهيءَ ڪري، تشويش ڪرڻ جو قوي سبب آهي. حقيقي معنيٰ ۾ ۽ اصولي طور، اهو عظيم طاقتن جي عالمي مفاد وٽان نه آهي جو هو ڀارت جي بي انداز مدد ڪري رهيون آهن. هو انهيءَ لاءِ ائين ڪري رهيون آهن ته جيئن نئين دهليءَ کي پيو "چنگڪنگ" (Chungking) بنائين، ۽ هاڻوڪيءَ ڀارتي حڪومت کي ٻئي "ڪومنتينگ" (Kuomintang) ۾ تبديل ڪن. اسين

انهيءَ امداد جي حشر کان واقف آهيون، جيڪا چيانگ ڪائي-شيڪ کي ڏني ويئي هئي. چيانگ وارو چين زوال پذير ۽ ٽڪرا ٽڪرا ٿيڻ جي حالت ۾ هو، ۽ تنهنڪري ان کي مليل امداد موثر طريقي ۾ استعمال ڪري نه سگهي. پارت پڻ زوال ۽ زبونيءَ جي حالت ۾ آهي، ان کي مليل امداد جو نتيجو به اهڙوئي نڪرندو، جيئن چين جي حالت ۾ ٿيو.

ايران جي ڪن ميمبرن، حڪومت تي ايران کي هن ايوان جي اطلاع کان سواءِ پنهنجي قومي علائقي جي ٽي هزار چورس ميل ايراضي ڏيئي ڇڏڻ جو الزام رکيو آهي. پاڪ-ايران سرحدي معاهدو، گهٽو اڳ، ٦-فبروري ١٩٥٨ع ڌاري مڪمل ٿيو. ١٥-جولائي ١٩٦٣ع تي جيڪا ڳالهه عمل ۾ آئي، سا فقط انهيءَ علائقي جي منتقليءَ جي هڪڙي رسمي ڪارروائي هئي، جيڪا ٦-فبروري ١٩٥٨ع تي پنهي ملڪن جي وچ ۾ طي ٿيل سرحدي معاهدي جي شرطن مطابق هئي. ائين صحيح نه آهي ته ڪو پاڪستان ايران کي ٽي هزار چورس ميل ڏيئي ڇڏيا آهن. اسين ايران کي سندس ٽي سؤ ڏهه چورس ميلن جي اها ايراضي ڏيڻ لاءِ آماده ٿياسون، جيڪا انگريزن زبردستيءَ پنهنجي قبضي ۾ ڪئي هئي، جڏهن اهي برصغير جا حڪمران هئا، ۽ جنهن جي خلاف ايران جي حڪومت هميشه احتجاج ڪندي ٿي رهي. ١٨٧١ع، ١٨٩٦ع ۽ ١٩٠٥ع ۾، ايران کي انگريزن سرحدي معاهدن ڪرڻ تي مجبور ڪيو هو، پر ايران جي حڪومت انهن معاهدن جي بنياد تي سرحدي نشانبندي ڪرڻ کان مسلسل انڪار ڪيو هو. پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ تي، ۽ ان جي ايران سان دوستيءَ ۽ برادريءَ جي لاڳاپن جي مدنظر، هن مسئلي جو حل، جنهن کي تاريخ نظرانداز ڪري ڇڏيو هو، ممڪن ٿي پيو.

پاڪستان سرڪار جيڪڏهن ايراني سرحد جا ٽي سؤ ڏهه (نه ٽي هزار) چورس ميل، جيڪي حقيقي معنيٰ ۾ هندستان

جي انگريزي حڪومت جي قبضي ۾ هئا، ايران کي واپس موٽائيندي، ته ايران جي حڪومت به پنجانوي چورس ميل، جيڪي هن وقت تائين ان جي قبضي ۾ هئا، پاڪستان جي حڪومت کي موٽائيندي. جيڪڏهن ١٩٠٥ع واري معاهدي مطابق انگريزن ۽ ايرانين جي وچ ۾ سرحدي نشانبندي عمل ۾ اچي وڃي ها، ته ايران کي ته ٽي سؤ چورس ميل علائقو ملي وڃي ها، پر ١٩٥٨ع جي معاهدي مطابق جيڪو پنجانوي چورس ميل علائقو اسين هن وقت حاصل ڪري رهيا آهيون، سو جيڪر ايران وٽان اسان کي نه ملي ها. انهيءَ ڪري، مان چوندس ته ايران سان سرحدي معاهدي موجب، دراصل پاڪستان کي پنجانوي چورس ميلن جو فائدو حاصل ٿيو آهي. ١٥-جولاءِ ١٩٦٣ع تي، ڪوئٽيا ۾، انهيءَ معاهدي جي تعميلات جي جيڪا رسم ادا ڪئي ويئي، تنهن ايران ۽ پاڪستان جي وچ ۾ قائم ٿيل قديمي دوستيءَ تي مهر لڳائي ڇڏي. جيئن ايوان جي ميمبرن کي معلوم آهي، اقوام متحده جي ٺهرائن پٽاندر، ڪشميري باشندن جي خوداراديت واري حق کي ايران جي حمايت حاصل آهي. مان پاڻيان ٿو ته ايران سان اسانجن ناتن بابت، ۽ ايران ۽ پاڪستان جي وچ ۾ تازو عمل ۾ آيل سرحدي معاهدي جي اصليت بابت، مون ڪافي وضاحت ڪئي آهي.

افغانستان سان، جيڪو هڪ اسلامي ملڪ ۽ اسان جو پاڙيسري آهي، اسانجن لاڳاپن جو ذڪر پڻ ڪيو ويو آهي. افغانستان جي عوام لاءِ اسان کي بيحد عزت آهي. پاڪستان ۽ افغانستان جي سياسي لاڳاپن ٽٽڻ ۾ اسان جو هٿ ڪونه هو. اسان جي ملڪ خلاف افغانستان جيڪو بي بنياد علائقائي حق ڇاٿايو آهي، انهيءَ کان اسين باخبر آهيون. مان پنهنجي مسئلي جي انهيءَ رخ جو ذڪر ڪرڻ نٿو گهران، ڇاڪاڻ ته پنهي ملڪن جي وچ ۾ نئين سر سياسي

لاڳاپن بحال ٿي وڃڻ بعد اسين سڀ پاڪستان ۽ افغانستان جي عوام درميان مفاهمت جي هڪ نئين باب جي ابتدا ڏسڻ جا خواهشمند آهيون. جيئن مون چيو آهي، اسان صرف افغانستان سان سياسي لاڳاپا نئين سر جوڙيا آهن. منهنجي دوست، مخالف ڌر جي اڳواڻ، جي سوال جو اهو جواب آهي. بهرحال، نئين سر جوڙيل سياسي لاڳاپن ۽ پڻ مختلف نمونن جي رابطن ذريعي، اسان کي اميد آهي ته پاڪستان ۽ افغانستان جي باقي مسئلن کي به اسين حل ڪري سگهنداسين. ساڳئي جذبي سان، ڪهڙا به مسئلا هجن، اسين انهن کي حل ڪرڻ جا خواهشمند آهيون، جيڪي اسان ۽ ڪنهن ٻئي ملڪ جي وچ ۾ رڪاوٽ هجن. اهوئي جذبو هو، جنهن هيٺ اسان پارٽي حڪومت کي چيو ته هوءَ ڪشمير جي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ اسان سان تعاون ڪري، ڇاڪاڻ ته اهو پارٽي ۽ پاڪستاني عوام جي هڪبئي ڏانهن خيرخواهيءَ اڳيان رڪاوٽ بنيو پيو آهي.

اسان سڀنيءَ طرح ڳالهين ذريعي پڻ ملڪن سان پنهنجن اختلافن کي دور ڪيو آهي. اها ڪا تعجب جهڙي ڳالهه ڪانه آهي، ڇاڪاڻ ته اقوام متحده جي هڪ ميمبر هجڻ جي حيثيت ۾، اسين پنهنجن تڪرارن کي پُر امن طريقن سان حل ڪرڻ لاءِ پڇل آهيون. منهنجن مخالف ڌر وارن دوستن چيو آهي ته پاڪستان کي پنهنجن پاڙيسرين — نيپال، سلون، انڊونيشيا، برما ۽ افغانستان سان دوستاڻا ناتا پيدا ڪرڻ تي قابليت جي دعوا نه ڪرڻ گهرجي. مون قابليت جي دعوا ڪرڻ جي خيال کان انهن ملڪن سان پنهنجن دوستاڻن ناتن جو ذڪر نه ڪيو هو، بلڪ منهنجو مقصد انهن ملڪن ۽ ڀارت جي رويي جي وچ ۾ فرق ڏيکارڻ هو. ڀارت جو رويو انهن مسئلن تي، جيڪي هن ۽ سندس پاڙيسرين جي لاڳاپن تي بُريءَ طرح اثرانداز آهن، گهمنڊ ۽ ضديت وارو آهي. مون جيڪي ڪجهه چيو،

سو ڀارت جي پنهنجن پاڙيسري ملڪن — پاڪستان، سلون ۽ چين — ڏانهن تعصب ۽ تنگدليءَ جي روش تي هڪ تبصرو هو. ڀارت تڏهن هوندي به هڪ صلح پسند ملڪ هجڻ جي دعوا ڪري ٿو. پنهنجن پرامن ارادن ۽ دعوائن کي ثابت ڪرڻ جو بهترين طريقو اهو ئي آهي ته ڀارت نه رڳو اسان سان، پر پنهنجن ٻين پاڙيسرين سان به پنهنجن تڪرارن کي حل ڪري، جاڪاڻ ته اها اسان جي ايماندارانه خواهش آهي ته برصغير جا سڀئي ملڪ هڪٻئي سان امن ۽ اتفاق ۾ رهن.

بدقسمتيءَ سان، ڀارت دنيا جو هڪ دادلو ٻار آهي. ڀارت جون سڀ شرارتون ڪيس ڦٻي ٿيون وڃن، جاڪاڻ ته دنيا سندس نامعقول دليلن تي پتيلجيو وڃي. اها هن برصغير جي بدبختي آهي جو اهي طاقتون، جيڪي ڀارت جي ذهنيت کان لاعلم آهن ۽ ڀارت جي بين‌الاقوامي معاملن جي طريقي کي نٿيون سمجهن، سي ان جي پاليسين جي ظاهري رنگ ڍنگ کي قبول ڪرڻ لاءِ هردم تيار آهن. انهن حالتن ڀارت لاءِ اهو ممڪن ڪري ڇڏيو آهي ته هو برصغير ۽ دنيا جي امن کي خوفزده ڪندو رهي.

هاڻي، اهو چيو ويو آهي ته ڪشمير بابت ڀارت سان ڳالهيون هلائي اسان غلطي ڪئي آهي. انهن ڳالهين هلائڻ تي اسان جي مخالف ڌر وارن دوستن اسان تي نڪته‌چيني ڪئي آهي، پر پنهنجي نڪته‌چينيءَ جو ڪو به معقول سبب پيش نه ڪيو اٿن. جن مفروضن تي هنن پنهنجي راءِ قائم ڪئي آهي، سي حقيقت تي مبني نه آهن. هنن چيو آهي ته ڀارت سان ڳالهيون هلائي، اسان ڪشميرين جي خوداراديت واري حق کي ريٽي ڇڏيو آهي. اها دعوا سان چوان ٿو ته ڀارت سان ڳالهين هلائڻ جي ڪري ڪنهن به حالت ۾ اهو حق نٿو ريٽجي. ڳالهين جي هر دور ۾ — پهرئين دور ۾، ٻئي دور ۾، ٽئين دور ۾، چوٿين دور ۾، پنجين ۽ ڇهين دور

۾، ڪشميري عوام جو خود اراديت وارو حق اسان لاءِ فيصلي تائين پهچڻ جو بنياد بڻيو رهيو. جيئن مون اڳي ڄاڻايو آهي، تفصيلي جائزي وٺڻ سان اهو ظاهر ٿيندو ته انهن ڳالهين هلائڻ سان اسين فائدي ۾ رهيا آهيون.

هاڻي مان ثابت ڪندس ته ڪيئن ڀڄي طرف ڀارت انهن ڳالهين جي ذريعي خساري ۾ ويو. اوهان کي ياد هوندو ته گذريل پندرهن سالن جي عرصي ۾ ڀارت هميشه اهوئي موقف ڀڄي اختيار ڪيو آهي ته ڪشمير جو مسئلو طي ۽ ختم ٿي چڪو آهي. ڀارت انهيءَ تي ضد ڪندو رهيو ته ڪشمير ڀارتي يونين جو هڪ اهڙوئي سالم حصو آهي، جهڙو مهاراشٽر يا اوڙيسا يا مدراس، قانوني، سياسي، اقتصادي، سماجي توڙي ڀڄي هر نقطہ نگاهہ کان، ڪشميري عوام ڀارتي قوم جو هڪ لازمي حصو آهن، ۽ انهيءَ ڪري ڪشمير جي تڪرار جهڙي مسئلي جو ڪو وجود ئي ڪونهي. انهيءَ سلسلي ۾، آءٌ ڀارت جي ڪن مکيہ بيانن جو ذڪر ڪندس:

"...ڪشمير ڀارت جي اتر ڇيڙي تي آهي...هيءُ خيال ته ان تي قبضو ڪيو ويو آهي، جيئن سلامتي ڪائونسل ۾ پيش ڪيو ويو آهي، قطعي غلط آهي...پوءِ اسان جي فيڊريشن ۾ شامل ٿيڻ واري حق جو وجود ئي ڪونهي... ڀارتي حڪومت، سواءِ انهيءَ جي ته شموليت هڪ مستحڪم اقرارنامو آهي، ٻيءَ ڪنهن بہ تشريح کي ڪڏهن بہ تسليم نٿي ڪري سگهي. جڏهن ڪشمير شامل ٿي ويو، ته مسئلو ختم ٿي ويو."

(مسٽر ڪرشنامينن جو بيان،
٢٣- جنوري ١٩٥٧ع تي، سلامتي ڪائونسل ۾.)

"انهيءَ ڪري، ٢٧- آڪٽوبر تي جموں ۽ ڪشمير جي رياست جي شموليت، مڪمل ۽ قطعي شموليت هئي... جيتريقدر ڪشمير ۽ جموں جي خود مختاريءَ جو تعلق

آهي، اها، مهاراجا جي انگريزي راڄ سان شموليت واري قانوني عهدنامي مطابق، ڀارتي يونين جي خودمختاري بنجي ويئي آهي... اسان جي قانون ۾ عارضي شموليت جي قسم جي ڪا بہ گنجائش ڪانهي..."

(مسٽر ڪرشنامينن جو بيان،
٣-مئي ١٩٦٢ع تي، سلامتي ڪائونسل ۾.)

"اسين ڄمون ۽ ڪشمير جي رياست جي ڀارت جي يونين سان شموليت کي مڪمل ۽ قطعي قرار ڏيون ٿا، جا ناقابل تنسيخ ۽ دائمي آهي.. اسين ڪڏهن بہ هن مسئلي تي وساطت يا ثالثيءَ لاءِ آماده نہ ٿينداسون."

(مسٽر ڪرشنامينن جو بيان،
٣-مئي ١٩٦٢ع تي، سلامتي ڪائونسل ۾.)

اها هئي ڀارتي حڪومت جي پوزيشن. اهو انهيءَ پوزيشن جي بنياد تي هو، جو ڀارت ڪشمير جي مسئلي تي نئين سر ڳالهين ڪرڻ کان يا ان کي هڪ تڪرار طور تسليم ڪرڻ کان انڪار ڪيو، ۽ ڪوشش ڪري روس جي حمايت حاصل ڪئي، جڏهن ١٩٥٥ع ۾ خروشيف ڀارت ۾ وارد ٿيو. ان وقت روس جي اڳواڻ کي چيو ويو هو تہ اها ڀارت جي طي شده پوزيشن آهي، ۽ ڀارت پاڪستان سان ڪشمير تي سڌيءَ طرح يا اقوام متحده جي ذريعي ڳالهين ڪرڻ لاءِ ڪڏهن بہ آماده نہ ٿيندو. انهيءَ ئي بنياد تي، روس ڪشمير جي سوال تي ڀارت جي زبردست حمايت ڪئي. ليڪن جڏهن ڳالهين کي نئين سر شروع ڪيو ويو، تہ انهيءَ جو اهو ئي مطلب هو تہ ڀارت ڪشمير جي تڪرار جي وجود کي تسليم ڪيو، ڇاڪاڻ تہ ڀارت ڳالهين واريءَ ميز تي "ڪشمير جي تڪرار کي منصفانہ ۽ شانائتي بنياد تي" طي ڪرڻ لاءِ آيو. هي لفظ ٢٩-نومبر ١٩٦٢ع واريءَ گڏيل پڌرائيءَ جا آهن. ڳالهين جي پڄاڻيءَ بعد بہ ساڳي ئي پوزيشن رهي، جڏهن

هڪ گڏيل بيان ۾ چيو ويو ته ڀارت ۽ پاڪستان ڪشمير جي تڪرار جي هڪ شانائتي ۽ منصفانه حل لهڻ جي ڪوشش ورتي، پر ڪامياب ٿي نه سگهيا. اهڙيءَ طرح، ڀارت کي مجبور ڪيو ويو آهي ته الحاق يا شموليت جي تڪميل واري دائري کي ترڪ ڪري، جنهن جي ئي بنياد تي ڪيس ڪشمير تي سلامتي ڪائونسل وارن بحثن ۾ اروس جي مسلسل حمايت حاصل ٿي هئي. هيءَ حڪومت ڪشمير جي سوال کي، جو دنيا جي اهم ترين تڪرارن مان هڪ آهي، پنهنجي جائز حيثيت ڏيارڻ تي بجا طور فخر ڪري سگهي ٿي.

بهرحال، مون کي اهو چوڻ جي اجازت ڏيو ته ڪشمير جو مسئلو اسان جو پيدا ڪيل نه آهي. اسان کي اهو پاڪستان جي اڳين حڪومتن کان ورثي ۾ مليو آهي. ڪشمير ۾ لڙائي بند ڪرائڻ لاءِ ڪير جوابدار هو؟ ڀارت سان جنگبندي واري معاهدي ڪرڻ لاءِ ڪير ذميدار هو؟ يقيناً، هاڻوڪي حڪومت جوابدار نه هئي. حقيقت هيءَ آهي ته ڪشمير جي مسئلي تي غلط رويي اختيار ڪرڻ لاءِ اڳيون حڪومتون جوابدار هيون. ڪمزوري ۽ غيرمستقل مزاجي انهن جي پاليسين جون خاصيتون هيون. انهن جي سياسي ناپائيداريءَ ملڪ مان ست ڪڍي ڇڏيو هو. جيڪڏهن اسين ڪنهن به ڳالهه لاءِ جوابدار آهيون، ته اها آهي اندروني پائيداريءَ کي بحال ڪرڻ ۽ ڪشمير جي سوال کي نئون روح بخشڻ.

ڪشمير جي معاملي ۾ اسان وري به ڪي قدر ترقي ڪئي آهي. اسان پنهنجيءَ جدوجهد سان هن مسئلي کي پيهر دنيا جي اڳين اڳيان آندو آهي. انهيءَ کي هڪ ڀيرو وري به بين الاقوامي برادريءَ کي درپيش مسئلن مان هڪ اهم ترين مسئلو تسليم ڪيو ويو آهي.

اسان کي چيو ويو آهي ته اسان ڪشمير جي مسئلي کي حل ڪرڻ جو هڪ سنهري موقعو وڃايو آهي، جڏهن چين

۽ ڀارت جي وچ ۾ جنگ جاري هئي. منهنجي خيال ۾، هي هڪ غير ذميداريءَ ۽ ڪوتاهه بينيءَ جو نظريو آهي. جيئن مون ذڪر ڪيو آهي، پنهنجين اڻٿڪ ڪوشش ۽ مسلسل جدوجهد جي ذريعي اسان ڪشمير جي مسئلي کي ٻيهر زنده ڪري ڇڏيو آهي. اسين ان کي الماڙيءَ مان ٻاهر ڪڍي آيا آهيون، جنهن ۾ اهو بند پيو هو.

چين ۽ ڀارت جي جهيڙي مان فائدي حاصل ڪرڻ لاءِ، ڀارت ڪو اراده ڪيو آهي ته ان جي نوعيت ۽ اهميت بابت مبالغي کان ڪم وٺي. ڀارت جو بهرحال اصل اراده اهو ٿي آهي ته چين جي لڙائيءَ کان سواءِ، پين مقصدن لاءِ هٿيار حاصل ڪري. انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ ڀارت ۾ لڙائيءَ جو جنون پيدا ڪيو ويو آهي. اهي اقتصادي پاليسيون اختيار ڪيون ويون آهن، جن عام ماڻهوءَ کي پيڙهي ڇڏيو آهي. ڀارت اهڙا اپاءَ اختيار ڪيا آهن، جي ناممڪن العمل ۽ بلڪل بيڪار آهن. انهيءَ ڪري اڳ ۾ ئي ڀارت جي باشندن ۾ ڪمتريءَ جو احساس پيدا ٿي ويو آهي، رشوتخوري وڌي ويئي آهي، ۽ اقربا پروري انتها درجي تي پهچي ويئي آهي. تنهن هوندي به، پنهنجين پاليسين کي عمل ۾ آڻڻ لاءِ ڀارتي حڪومت سخت اپاءَ وٺي رهي آهي.

انهن اپائن جي نتيجي ڪري، انهيءَ ملڪ جا باشندا اهڙين حالتن مان گذري رهيا آهن، جيڪي اقتصادي تباهيءَ جي علامت هونديون آهن، ۽ جن ۾ ڪين اهڙي مقصد لاءِ عذاب ڀوڳيا ۽ قربانيون ڏيڻيون آهن، جنهن کي هو سمجهي نٿا سگهن. پنهنجي عوام جي مرضيءَ خلاف، ڪيتري عرصي تائين ڀارت جي حڪومت انهن پاليسين جو بوجهه برداشت ڪندي رهندي؟ ڀارت جا باشندا به ته آخرڪار انسان ئي آهن. هنن کي به ٻين انسانن وانگر اُني، اجهي ۽ لٽي جي ضرورت آهي. انهن بنيادي ضرورتن کان محروميءَ جي

ڪري، هو غربت، غلاظت ۽ مصيبت جي زندگي گذاري رهيا آهن. نتيجي طور، هنن ۾ شديد مايوسيءَ گهر ڪري ويئي آهي.

هاڻي، جيڪڏهن ڀارت جي باشندن جي احساسات جي اها حالت آهي، ته مان اوهان کان پڇان ٿو ته ڪشمير جي باشندن جي احساسات جي ڪهڙي حالت هوندي، جي ڀارتي يونين جو حصو نه آهن، ۽ جن ڪڏهن به ڪشمير کي ڀارت جو ڀاڱو تصور نه ڪيو آهي؟ هنن کي سختين سهڻ لاءِ ڇا ڪاڻ مجبور ڪيو ٿو وڃي، ۽ هو ڪنهن اهڙي مقصد لاءِ، جنهن سان سندن ڪو واسطو ڪونهي، اهڙي جهڳڙي لاءِ، جنهن کان هو بي تعلق آهن ۽ سندن ڪو به غرض ڪونهي، ڇا لاءِ قربانيون پيش ڪن؟ ڪشمير هڪ تڪراري علائقو آهي: هن حقيقت کي ماضيءَ ۾ ڀارت تسليم ڪيو آهي، ۽ اڄ به ان کي تسليم ڪري ٿو. ڪشمير جي باشندن کي ڀارت جي خاطر، جنهن جي هو بيٺڪي غلاميءَ ۾ آهن، مصيبتن سهڻ لاءِ ڇو آماده ڪيو وڃي؟ ڀارت کي ڪو به حق نٿو پهچي ته هنن کي انهيءَ مقصد جي پيش نظر قربانين ڏيڻ لاءِ چوڻ، جنهن کان هو لاتعلق آهن. هي هڪ اهم معاملو آهي. ماضيءَ ۾ ڀارت دنيا کي ٻڌائيندو هو ته پاڪستان وچولي زماني جي هڪ خدائي (theocratic) حڪومت آهي، جنهن ۾ جمهوريت جو ڪو وجود ئي ڪونهي. ان جي ابتڙ، اها دعوا ڪئي ويندي هئي ته ڀارت ۾ جمهوري طرز جا ادارا آهن، ٽي دفعا چوئنڊون ٿيل آهن، فولاد جا ڪارخانا آهن، هوئن به ڪافي اقتصادي ترقي ڪئي اٿس، ۽ اتي جا باشندا بهتر زندگي بسر ڪري رهيا آهن. هنن اها به حجت اٿاري ته ڪشمير جا باشندا ڀارتي قوم جي حصي بڻجڻ جا خواهشمند آهن، جيڪا ايتري قدر خوشحال ۽ آسودي آهي. ڇا، ڀارت هن وقت به اها دعوا ڪري سگهي ٿو ته ڪشمير جا عوام ڀارت جي حصي بڻجڻ جا

خواهشمند آهن؟ يقيناً نہ ـــ پر تنهن هوندي بہ هنن کي ڀارت جي خاطر مشڪل ترين قربانين ڏيڻ لاءِ ۽ لڙائي لڙڻ لاءِ آماده ڪيو ٿو وڃي، جنهن جا هو خواهشمند نہ آهن!

اڄ جيڪڏهن ڪشمير جا باشندا پاڪستان ۾ هجن ها، تہ پنهنجي اترئين پاڙيسريءَ سان ڪنهن بہ تڪرار کان سواءِ هو آزاد ڪشمير، گلگت، ۽ هنزا جي باشندن جيان امن ۽ سلامتيءَ ۾ گذارين ها. پر هو ڀارت جي غلاميءَ ۾ آهن، ۽ سندن سرزمين کي لڙائيءَ جو ميدان بنايو ويو آهي. ڀارت ڪشمير کي ان جي امن، سڪون ۽ سلامتيءَ کان محروم ڪري ڇڏيو آهي، ۽ عوامي چين جي خلاف ان کي هڪ جنگي اڪاڙي ۾ تبديل ڪري ڇڏيو آهي. هي اهم معاملا آهن، جن کي ڪشمير جي تڪرار کي حل ڪرڻ لاءِ غور هيٺ آڻو آهي.

ٻهريون، تہ ڪشمير جي باشندن کي مجبور ڪيو ويو آهي تہ هو صعوبتون سهن، ۽ ڀارت جي خاطر انهيءَ جهيڙي لاءِ قربانيون ڏين، جنهن سان هنن جو ڪو بہ تعلق ڪونهي. ٽيون، تہ جيڪي نموني هنن جي سرزمين ۾ هٿيار ۽ جنگي سامان ڦٽا ڪيا ويا آهن، تنهن جو بہ هنن کي مقابلو ڪرڻو آهي. ڀارت گهڻي عرصي تائين ڪشمير کي پنهنجيءَ اطاعت ۾ هرگز رکي نہ سگهندو، تنهنڪري انهن حالتن جو نتيجو لازمي طرح هڪ وڏي ڦيٽ جي صورت ۾ پڌرو ٿيندو. انهيءَ خطرناڪ نتيجي کي ٽارڻ لاءِ، ڀارت کي ان جي مستقبل جي مسئلي کي عزت ۽ انصاف جي شرطن پٽاندر حل ڪرڻ لاءِ آماده ٿيڻ گهرجي. جيڪڏهن ائين ٿي وڃي، تہ پاڪستان ڀارت سان امن ۽ دوستيءَ ۾ رهڻ لاءِ تيار ٿيندو، جهڙيءَ طرح پاڪستان پنهنجن ٻين پاڙيسرين ـــ جهڙوڪ سلون، افغانستان، ايران، برما، ۽ چين ـــ سان گذاري رهيو آهي. اسين اهڙيءَ تبديليءَ جو خير مقدم ڪنداسين.

اسين هڪ اهڙي قوم آهيون، جنهن جو جهڳڙي يا جنگ ۾ ڪو به ويساهه ڪونهي. اسان جي تاريخ گواهه آهي ته اسان ڪڏهن به طاقت کي استعمال نه ڪيو آهي. برخلاف ان جي، اسان هميشه اشتعال جي مقابلي ۾ صبر کان ڪم ورتو آهي. اهو ڀارت ئي آهي، جنهن جنگ ۽ جنگ جي ڌمڪين کي استعمال ڪيو آهي. پر هاڻي ڀارت جو زمانو پورو ٿي چڪو. هاڻي هو ننگو ٿي رهيو آهي، ۽ پنهنجن افعالن جي ڪري اڪيلو رهجي ويو آهي.

اولين اهميت جون ڳالهيون، اول ٿيڻ گهرجن. ڀارت کي اندازو لڳائڻ گهرجي ته سندس اصل حيثيت ڇا آهي. ايشيا ۾ ڀارت اڄ هڪڙي مشڪوڪ قوم آهي. هيءَ اها قوم آهي، جنهن تي سندس پاڙيسرين کي اعتماد ڪونهي. عوامي چين کي ان تي ڀروسو ڪونهي. ڀارت ۽ انڊونيشيا درميان ڪشيدگي آهي. ايشيائي-آفريڪي ملڪن ۾ ڀارت جي چال چلگت بنسبت عام طرح شديد بدگماني آهي. ڀارت ڪيتري عرصي تائين پنهنجين حماقتن تي ضد ڪندو، ۽ هڪ هٺيلي ۽ اڪيلي قوم جو ڪردار ادا ڪندو! ڀارت کي انهيءَ ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ ڪا ايڏي عظمت ۽ وسعت حاصل ڪانهي آهي. ڀارت کي پنهنجي اوڇي ۽ ڏاڍ مڙسيءَ واري وضع ترڪ ڪرڻ گهرجي. ڀارت کي پاڪستان سان پنهنجن تڪرارن کي شانائتن شرطن تي حل ڪرڻ گهرجي. ڀارت جيڪڏهن رڳو ائين ئي ڪري گذريو، ته برصغير جي باشندن لاءِ اهو هڪ عظيم ۽ شاندار دور جو پيش خيمو ٿيندو.

ڀارت پاڪستان کي "جنگ نه ڪرڻ" جي معاهدي جي آڇ ڪئي آهي. اسان کي انهيءَ آڇ ۾ دوستيءَ جو هٿ نظر نٿو اچي. حقيقت ۾ اها هڪ پرخطر آڇ آهي. جيستائين ڪشمير جو تڪرار وجود ۾ آهي، تيستائين اها ڳالهه بعيد از عقل ٿيندي ته اسين ڀارت جي جنگ نه ڪرڻ واري

معاهدي کي قبول ڪريون. جيڪڏهن اسين اهو قبول نٿا ڪريون، ته پوءِ ان جو مطلب هي ٿيندو ته اسين جنگبندي لائين کي پاڪستان ۽ ڀارت جي وچ ۾ ڪشمير جي قطعي سرحد طور تسليم ڪري چڪا آهيون. ٻين لفظن ۾، جيئن ڀارت گهري ٿو، اسين چڻ موجوده حالتن جي بنياد تي ورهاڱي جي ذريعي ڪشمير جي سوال جو فيصلو قبول ڪري چڪا آهيون. اهڙيءَ طرح، موجوده حالتن ۾، جنگ نه ڪرڻ واري معاهدي جو مطلب ٿيندو، هاڻوڪين حالتن جي بنياد تي ڪشمير جي مسئلي جو فيصلو، اتي جي باشندن جي رضامنديءَ کان سواءِ، جنهن کي پاڪستان اڄ، سڀاڻي يا هڪ سؤ ورهين پڇاڻا به، هرگز قبول نه ڪندو.

ازان سواءِ، تاريخ اسان کي جنگ نه ڪرڻ وارن معاهدن بابت ڇا ٿي سيکاري؟ 'ڪيلاگ پيڪٽ' (Kellog Pact) جو حشر عالم آشڪار آهي. نازي جرمنيءَ رِبن ٽراپ ـ مالوٽوف وارو جنگ نه ڪرڻ جو معاهدو روس سان ڪيو، تنهن هوندي به جرمنيءَ روس تي چڙهائي ڪئي. ڀارت سان جنگ نه ڪرڻ جي معاهدي جو اثر رکو اسان کي پنهنجي سلامتيءَ جي هڪ غلط احساس ۾ مبتلا ڪرڻ جو ٿي سگهي ٿو، جنهن سان اسين ائين سمجهڻ لڳنداسين ته ڀارت اسان جي خلاف ڪڏهن به طاقت استعمال نه ڪندو. تنهن بعد اسين ڀارتي اڳرائيءَ جو آسانيءَ سان شڪار ٿي سگهنداسين. گذريل پندرهن سالن جي عرصي ۾، ڀارت گهٽ ۾ گهٽ پنج دفعا اڳرائي ڪري چڪو آهي.

جنگ نه ڪرڻ جو معاهدو ڀارت طرفان ڪشمير جي مسئلي لاءِ هڪ عذر طور استعمال ڪيو ويندو. جهڙيءَ طرح ڀارت دعوا ڪئي آهي ته سنڌو ـ ماٿر معاهدي مطابق پاڪستان چناب نديءَ تي پنهنجو حق وڃائي ويٺو آهي، تهڙيءَ طرح، جيڪڏهن پاڪستان جنگ نه ڪرڻ جي معاهدي تي رضامند

ٿيندو، ته ڀارت ساڳئي بي اصوليءَ جي طريقي سان اها دعوا ڪندو ته پاڪستان موجوده جنگبندي لائين کي ڪشمير جي مسئلي لاءِ هڪ قطعي فيصلي جي صورت ۾ قبول ڪري چڪو آهي. ان طرح، موجوده صورتحال جيئن جا تيئن قائم رهندي.

ڀارت ۽ پاڪستان ٻئي اقوام متحده جا ميمبر آهن، ۽ ٻين سمورن ميمبر ملڪن سان گڏ، پنهنجن مسئلن کي پڌرنامي جي قلم ۳۳ مطابق، صلح ڪُن طريقن، جهڙوڪ گفت وشنيد، مصالحت، وساطت ۽ ثالثيءَ ذريعي نبيرڻ جي پابندين ۾ شريڪ آهن. اسين پاڻ پرامن خيالن جا حامي آهيون. گذريل پندرهن سالن جي عرصي ۾ بين الاقوامي معاملن ۾ اسان جي ڪردار مان اهو ظاهر آهي، جو ڪنهن به امن پسند ملڪ لاءِ هڪ قابل رشڪ مثال آهي. ڀارت جي ابتڙ، اسين هڪ امن پسند ملڪ جي حيثيت سان پنهنجيءَ ساک کي تمام گهڻي اهميت ڏيون ٿا، ۽ بين الاقوامي پابندين جي تعميل کي پنهنجي لاءِ ازحد ضروري ۽ لازمي ٿا سمجهون. ڀارت ائين چوڻ سان ته هن پاڪستان کي جنگ نه ڪرڻ واري معاهدي جي آڇ ڪئي، جنهن کي پاڪستان ٺڪرائي ڇڏيو، صرف دنيا جي اکين ۾ ڌوڙ وجهڻ چاهي ٿو. جنهن مهل به هو ڪشمير جو تڪرار حل ڪندو، اسين جنگ نه ڪرڻ واري معاهدي لاءِ تيار ٿينداسين. جنهن مهل به هو انهيءَ مسئلي کي ختم ڪندو، اسين ڀارت سان اقتصادي تعاون ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ آماده ٿينداسين. مان صاف طرح چوان ٿو ته هي مسئلو حل ٿيڻ گهرجي، ۽ اهو ضرور حل ٿيندو، ڇاڪاڻ ته ڪشمير جي عوام کي انصاف کان هميشه لاءِ ڪو به محروم رکي نه سگهندو. مستقبل جي تاريخ ڏيکاريندي ته ڪشمير جي باشندن کي سندن خودارادیت واري اٽل حق کان هميشه لاءِ محروم رکي نه

سگهبو — انهيءَ حق ڪان، جنهن تي اسين پارت سان ڳالهه ٻولهه جي سمورن موقعن تي زور لڳائيندا رهيا آهيون.

مغربي طاقتن سان اسانجن لاڳاپن بنسبت مون کي مجبور ٿي چوڻو پوي ٿو ته مخالف ڌر جي ميمبرن حقيقتن کي مروڙي سروڙي پيش ڪيو آهي. اهو غلط آهي ته ڪو اسين خيرات لاءِ هڪ نئون جواز پيش ڪري رهيا آهيون ته جنهن صورت ۾ ڀارت کي ايترو ڪجهه ملي رهيو آهي، تڏهن پاڪستان کي به وڌيڪ ملڻ گهرجي. اها اسان جي باري ۾ هڪ افسوسناڪ غلط بياني آهي. مون جيڪي پنهنجي بيان ۾ چيو هو، ان جو مطلب هي هو ته برصغير ۾ ڇڪتاڻ جو سبب فوجي عدم توازن آهي. گذريل پندرهن سالن جي عرصي ۾، اسان فوجي توازن کي قائم رکڻ لاءِ قربانيون ڏنيون آهن. اسان ائين ڪيو، ڇاڪاڻ ته تاريخ شاهد آهي ته ڪنهن به علائقي ۾ ڪن ملڪن طرفان طاقت استعمال ڪرڻ واري رجحان کي صرف ان علائقي ۾ طاقت جي توازن قائم ڪرڻ سان ئي روڪي سگهجي ٿو. اهو صلح ۽ سلامتيءَ جي مفاد خاطر هو، جو اسان ڀارت سان ڪنهن حد تائين فوجي توازن قائم رکيو. اڄ اهو توازن درهم برهم ٿي رهيو آهي. اسان ائين ئي چيو هو ته مغرب کي محسوس ڪرڻ گهرجي ته انهيءَ مان خطرو پيدا ٿي رهيو آهي، ۽ جيڪڏهن هو برصغير ۾ صلح ۽ سلامتيءَ جي فضا ڏسڻ گهرن ٿا ته پوءِ کين توازن جي پورائيءَ لاءِ ڪجهه ڪرڻ گهرجي. اسان صرف ايترو ئي چيو هو. اسان ائين ڪونه چيو هو ته ڪو اسين هٿيارن جي امداد لاءِ منٿون ڪري رهيا آهيون.

اسين دفاعي معاهدن ۾ مغرب جا رفيق رهيا آهيون. اسين ساري عرصي ۾ ان جا ساٿي ٿي رهيا آهيون. اسين ڪيترن ئي خطرن جي سلسلي ۾ ساڻس همرڪاب رهيا آهيون. اسان مغرب لاءِ قربانيون ڏنيون آهن. جڏهن يو-ٽو جهاز

(U-2 Plane)، جنهن لاءِ اهو اندازو لڳايو ويو هو ته اهو پشاور کان اڏامي هو، روس مٿان پرواز ڪندي ڪيرايو ويو هو، تڏهن مسٽر خروشيف ائين نه چيو ته يارت کي تباهه ڪيو ويندو، بلڪ هن چيو ته پاڪستان کي تباهه ڪيو ويندو. مغرب سان عهدنامن ۾، اسان پنهنجي ساري مستقبل جي بازي لڳائي آهي. ٻن بلاڪن درميان جهيڙي جي حالت ۾، اسان ائٽمي جنگ ۾ مبتلا ٿيڻ جو خطرو خريد ڪيو آهي. تنهن هوندي به، اڄ ڇا ٿي رهيو آهي؟ ناشناسن جي زبان ۾، اسان کي "تنها ڇڏيو پيو وڃي."

مغربي طاقتن سان پنهنجي ماضيءَ جي خوشگوار واسطيداريءَ کي اجارڻ لاءِ، اسين انهن سان پنهنجن ناتن کي تازو ڪرڻ گهرون ٿا. اهو محسوس ڪرڻ سندن ڪم آهي ته پاڪستان هڪ زخميل ڏر آهي. اهو سندن ڪم آهي ته جيڪي خطرا ۽ دشواريون پاڪستان کي سامهون آهن، انهن کي سمجهن. انتقامي انصاف جو وقت پرجي آيو آهي. مغربي طاقتن کان اسان جي تقاضا آهي ته هو پنهنجي ناتي کي نباهڻ لاءِ، ۽ اڳ جهڙي خيرخواهيءَ ۽ تعاون جي نئين دور جي شروعات ڪرڻ لاءِ، مڙني واسطيدار مسئلن جو جائزو وٺن. اسان کي هنن جي دوستيءَ جو قدر آهي. هنن اسان جي گهڻن ئي طريقن سان مدد ڪئي آهي. هنن اسان کي پنهنجي اقتصادي ترقيءَ ۽ فوجي سلامتيءَ لاءِ قيمتي امداد ڪئي آهي. اسين انهن حقيقتن کان غافل نه آهيون. اسين احسان فراموش نه آهيون. پاڪستان جي باشندن جا ڪهڙا به عيب ۽ غلطيون هجن، پر هن حقيقت کان ڪو به انڪار نه ڪري سگهندو ته هو احسان فراموش نه آهن.

اسين مغربي طاقتن کي رڳو ايترو چئون ٿا ته اهي هن حقيقت جو اندازو لڳائين ته يارت جي وڏندڙ فوجي طاقت صرف پاڪستان جي خلاف ئي استعمال ٿي سگهي ٿي. يارت بار بار چيو آهي ته پاڪستان يارت جو "اول نمبر دشمن"

آهي. اهو ڀارت ئي آهي، جنهن اڳرائيءَ جو جرم ڪيو آهي. هن ڪشمير ۾، جوناڳڙهه ۾، ۽ حيدرآباد ۾ اڳرائي ڪئي. هن گوا تي به اڳرائي ڪئي، ۽ چين سان سرحدي جهڳڙي ۾ به اڳرائي ڪئي آهي. اهڙيءَ طرح، ڀارت پنج ڀيرا اڳرائي ڪئي آهي. خود اسان جي خلاف. ڀارتي اڳرائيءَ جي تجربي بعد، اها ڳالهه قدرتي آهي ته اسين مغرب مان برصغير ۾ طاقت جي موجوده خطرناڪ توازن کي سنوارڻ لاءِ مدد جي اميد رکون.

اسين پنهنجي طرفان مغربي طاقتن سان پنهنجي دستوري دوستيءَ کي قائم رکنداسين. اسين نه رڳو انهن سان دوستيءَ جا خواهان آهيون، بلڪ دنيا جي سڀني ملڪن سان، ۽ سڀني ملڪن جي هڪٻئي سان دوستيءَ جا به. اسين ڪنهن به کو تڪرار ڏسڻ نٿا چاهيون.

دنيا جي باشندن کي پنهنجي سماجي، اخلاقي ۽ اقتصادي ترقيءَ جو موقعو فقط امن ۽ سلامتيءَ جي بيخوف ماحول ۾ ملي سگهي ٿو. اسين پنهنجي عوام لاءِ اهڙي موقعي جا خواهشمند آهيون، ته جيئن انهن جي لاءِ گذران جا بهتر وسيلا، وڌيڪ ۽ بهتر رهائشي سهولتون، اسڪول ۽ اسپتالون مهيا ڪري سگهون. اسين چاهيون ٿا ته اسان جو عوام اهو محسوس ڪري ته جيتوڻيڪ هو غربت ۽ افلاس ۾ پيدا ٿيا هئا، پر کين هميشه لاءِ غربت ۽ افلاس ۾ مبتلا نه رهڻو پوندو. اسان کي مفلسيءَ جي للڪار سان مقابلو ڪري، تنگيءَ جي حدن کي ٽوڙڻ گهرجي. اسين انهيءَ ڪوشش ۾ تڏهن ڪامياب ٿي سگهنداسون، جڏهن اسان جي برصغير ۾، ايشيا ۾ ۽ دنيا ۾، امن هوندو. انهيءَ ئي سبب جي ڪري، اسين سڀني ملڪن سان خوشگوار، گهرا ۽ دوستاڻا لاڳاپا پيدا ڪرڻ جا متمني آهيون.

جيتريقدر اسان جو تعلق آهي، اسان هميشه امن جي راهه ۾ اختيار ڪيل اپائن کي ڪامياب بنائڻ لاءِ انتهائي ڪوشش ورتي آهي. اسان عوامي چين سان، جو اسان جو پنجهٽ ڪروڙ باشندن وارو هڪ عظيم پاڙيسري ملڪ آهي، سرحدي معاهدو طي ڪيو آهي. ساڳئي جذبي سان، اسين ڀارت سان انهن مسئلن تي نهراءُ ڪرڻ لاءِ خواهشمند آهيون، جن اسان ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ نفاق پيدا ڪيو آهي. پر پاڪستان پنهنجي روءِ سوءِ ڪجهه به ڪري نه سگهندو. انهيءَ باري ۾ ڀارت تي، ۽ انهن قومن تي، جيڪي هاڻي محسوس ڪري رهيون آهن ته ڀارت ۾ سندن غرض اٽڪيل آهي، وڏي ذميداري عائد ٿئي ٿي. جيترو جلد هو انهيءَ ذميداريءَ کي محسوس ڪندا، اوترو ئي ڏکڻ ايشيا ۾ واسطيدار ڌرين لاءِ بهتر ٿيندو.

مان پنهنجي اڄوڪي تقرير صرف پنهنجي باري ۾ نه ڪري رهيو آهيان. ساڳيءَ طرح، جڏهن صدر ايوب ڳالهائيندو آهي ته هو هڪ فرد جي حيثيت ۾ نه ڳالهائيندو آهي. جڏهن به پاڪستان سرڪار جو ڪو نمائندو اسان جي ملڪي سالميت لاءِ ڪنهن خطري بابت اسان جي گهريءَ تشويش جو اظهار ڪندو آهي، ته هو هن ملڪ جي ڏهه ڪروڙ باشندن جي بدران ڳالهائيندو آهي. پر، جيئن مون چيو آهي، اسين هن خطري جو مقابلو ڪري سگهنداسين. ازانسواءِ، اسان وٽ پنهنجن دوستن جي هيءَ خاطري موجود آهي ته ڪنهن به اڳرائيءَ جي صورت ۾ هو اسان جي مدد لاءِ قدم وڌائيندا. اسان کي مٿن پورو ڀروسو آهي. اسان کي ٻين ملڪن طرفان به يقين ڏياريو ويو آهي ته جيڪڏهن ڀارت اسان جي خلاف اڳرائي ڪندو، ته انهيءَ اڳرائي کي هو پنهنجي خلاف سمجهندا. اهڙيءَ طرح، اڳرائيءَ جي مقابلي ڪرڻ لاءِ اسين اڪيلا هرگز نه هونداسين. اسان کي يقين آهي ته پاڪستان

جي علائقائي سالميت ۽ خود مختياريءَ جي حفاظت لاءِ، نظرياتي واسطيداريءَ کان قطع نظر، اسان کي انهن سڀني ملڪن جي حمايت حاصل ٿيندي، جي اڳرائيءَ کي ناپسند ڪن ٿا. اڳرائي جي مقابلي ڪرڻ لاءِ اوهان کي ڪنهن خاص عقيدي سان وابستگيءَ جي ضرورت نه آهي. اڳرائي سڀني ملڪن لاءِ مصيبت جو باعث آهي، اها سڀني ماڻهن لاءِ مصيبت جو باعث آهي، پوءِ ته هو ڪهڙي به عقيدي يا نسل جا هجن. جيڪڏهن ڪا مصيبت آئي، ته اسان کي معلوم آهي ته دنيا جي سڀني صلح پسند قومن ۽ انهن سڀني ملڪن جي، جي اقوام متحده جي نيڪ نامي کي سربلند ڏسڻ چاهين ٿا، اسان کي همدردي ۽ حمايت حاصل ٿيندي. پر جيڪڏهن اسين ڪٿي اڪيلا ئي رهجي وڃون، ته به اسين پنهنجي مقصد جي صداقت ۾ ايمان رکندي، پوري اعتماد سان مصيبت جو مقابلو ڪنداسين، ۽ مون کي يقين آهي ته اسين فتحياب ٿينداسين.

(٧)

وڏين طاقتن جون عالمي پاليسيون — سنڌن اتحادين جا مفاد — سنڌن وچ ۾ جهيڙي جا امڪان — غير واسطيدار ملڪن کي هٿيارن جي امداد — پاڪستان جا مفاد — پاليسيءَ تي نظرثاني جي ضرورت

(٢٢- جون، ١٩٦٤ع)

هن اهم مهمليءَ جي رٽ تي مختلف ميمبرن طرفان ظاهر ڪيل ويچارن کي مون ڏاڍيءَ دلچسپيءَ سان ٻڌو آهي. جيئن مون ڪلهه اخباري نمائندن کي انٽرويو ڏيڻ وقت چيو هو، اسان جي حڪومت، آمريڪا طرفان ڀارت کي ڊگهي عرصي واري فوجي امداد ڏيڻ جي رٿا تي، آمريڪا کي پنهنجي پريشاني ذهن نشين ڪرائڻ جي هرڪا ڪوشش ورتي آهي.

مختلف مرحلن ۾ مختلف موقعن تي، صدارتي سطح کان وٺي هيٺ تائين، اسان هن مسئلي تي پنهنجن دوستن ۽ اتحادين سان بحث ڪيو آهي. اسان کين ڀارت کي ملندڙ ڊگهي عرصي واري فوجي امداد جي خطرناڪ نتيجن کان آگاهه ڪيو آهي. جيئن مخالف ڌر جا ميمبر سمجهن ٿا، جيڪڏهن اسين پنهنجن دوستن کي هن پاليسيءَ جي اختيار ڪرڻ جي انديشن کان مطمئن نه ڪري سگهيا آهيون، ته اهيءَ جو سبب اسان جي طرفان ڪنهن ڪوتاهيءَ جو نه آهي، اسان پنهنجي وسان نه گهٽايو آهي. مان گذارش ڪريان

ٿو ته اهي سيمبر اسانجين دشوارين جو پورو اندازو نٿا لڳائين، ڇاڪاڻ ته ڪين ڪنهن وڏيءَ طاقت جي عالمي پاليسين سان مقابلي ڪرڻ جو ڪو تجربو ڪونهي.

۱۹۵۸ع کان اڳ، پاڪستان کي وڏين طاقتن سان پاليسيءَ جي معاملن تي مقابلي ڪرڻ جي ڪابه ضرورت پيش نه آئي. گهڻن ئي مسئلن تي اسان جون پاليسيون وڏين طاقتن جي مفادن سان موافق هيون. پر تقدير هڪ اهڙي صورتحال پيدا ڪئي آهي جو پنهنجن قومي مفادن خاطر، اسين وڏين طاقتن جي عالمي پاليسين سان اختلاف راءِ ڪرڻ کان مجبور ٿي پيا آهيون. اسان هرممڪن طريقي سان ڪوشش ورتي آهي ته هو اسان جي برصغير ۾ هن وقت جيڪو نمونو هلي رهيا آهن، تنهن جي سنگين ۽ خطرناڪ نتيجن کي محسوس ڪن.

منهنجي خيال ۾، ائين چوڻ مناسب ٿيندو ته ڪو وقت ايندو آهي، جڏهن بحث ۽ گفتگوءَ کي ختم ڪرڻ کپي، ۽ قوم کي پنهنجين بنيادي پاليسين جو نئين سر جائزو وٺڻ کپي. شايد پاڪستان لاءِ وقت آيو آهي ته پنهنجي پرڏيهي پاليسيءَ تي، پنهنجن بنيادي قومي مفادن جي روشنيءَ ۾، بدليل حالتن پٽاندر، ٻيهر سوچيو ۽ ويچاريو وڃي. مخالف ڌر جي ميمبرن جي فهم ۽ مشوري مان اسان گهڻو ڪجهه پرايو آهي. اسين پنهنجن قومي مفادن سان ٺهڪندڙ ڪارآمد پاليسين کي فقط يڪسان نظرين ۽ باهمي مفاهمت سان ئي اختيار ڪري سگهنداسين. جيئن مون چيو آهي، حڪومت هن بحث مان گهڻو ڪجهه پرايو آهي، ۽ اسان کي اميد آهي ته مستقبل ۾ مخالف ڌر ۽ ان جي اڳواڻن کان وڌيڪ مفيد مشورا ملندا، ڇاڪاڻ ته هي اهڙا مسئلا آهن، جي اسان سڀني تي ساڳيءَ طرح اثرانداز آهن.

گذريل جنگ جي پڇاڙيءَ کان وٺي، اسان ٻن اهم واقعن جو مشاهدو ڪيو آهي، جي دنيا تي اثرانداز ٿيا

آهن. جنگ جي خاتمي کان پوءِ اسان ايشيا، آفريڪا ۽ اوڀر يورپ ۾ ڪيترين ئي خودمختار حڪومتن کي ظهور ۾ ايندي ڏٺو، ۽ اسان آزاد دنيا ۽ بين الاقوامي ڪميونزم جي وچ ۾ نظرياتي ڪشمڪش کي نمايان ٿيندي به ڏٺو. چين - روس جي ٽڪراءَ بعد، آهو نظرياتي جهڳڙو اڄ ١٩٦٤ع ۾ قدري وسيع ٿي ويو آهي. پر اسين ٻڌون ٿا— ۽ اسين روس توڙي چين جي اڳواڻن کان ٻڌون ٿا— ته بين الاقوامي جهڳڙي جي صورت ۾، ائٽمي جنگ جي صورت ۾، روس ۽ چين جا باشندا هڪٻئي سان ڪلهو ڪلهي سان ملائي بيهندا. اهڙيءَ طرح، اسان دنيا جي ٻن اهم واقعن جو مشاهدو ڪيو آهي: هڪ آهي ايشيا، آفريڪا ۽ يورپ جي ڪن حصن ۾ آزاد ملڪن جو وجود ۾ اچڻ، ۽ ٻيو آهي ٻن مختلف نظرياتي عقيدا رکندڙ عظيم ديون جي وچ ۾ ڇڪتاڻ. اسان ملڪن جي تقسيم پڻ ڏٺي آهي، جا ڪن حالتن ۾ ضروري ۽ ڪن حالتن ۾ ناجائز هئي، جنهن جي ڪري ڇڪتاڻ پيدا ٿي آهي.

اها حقيقت، آهي ته بيٺڪي سرشتي جي خاتمي جي باوجود، ان جا ڪي موروثي اثر اڃا رهجي ويا آهن. نون آزاد ٿيل خودمختيار ملڪن جي وچ ۾ ڪيترائي مسئلا پيدا ٿي ويا آهن، سرحدي جهڳڙا ۽ ٻيا به ڪيترائي اختلاف پيدا ٿي ويا آهن، جهڙوڪ سابق بيٺڪي علائقن طرفان هڪٻئي ڏانهن دعويداريون. اهي مسئلا آفريڪا توڙي ايشيا ۾ نظر اچي رهيا آهن. پر ايشيا ۽ آفريڪا جي ملڪن اهو به طي ڪري ڇڏيو آهي ته اختلافن کي پرامن طريقي سان حل ڪجي. مثال طور، آفريڪا ۾ اسان ڏٺو آهي ته 'اديس ابابا ڪانفرنس' آفريڪي ملڪن جي اندروني اختلافن کي فيصل ڪرڻ لاءِ هڪ دستورالعمل رٿيو آهي. پر جيڪي ملڪ ورهاڱي جو نتيجو آهن، انهن جا اختلاف

زياده سنگين آهن. جيتريقدر اسان جي برصغير جو تعلق آهي، اسان پاڪستان کي وجود ۾ آڻڻ لاءِ جدوجهد ڪئي، ڇاڪاڻ ته اسان جو ايمان هو ته ان جو وجود اسانجن علائقن توڙي ڀارت جي باشندن لاءِ نجات ۽ حفاظت جو سبب بڻبو. پر ڀارت ۾ ڪي اهڙا عناصر آهن، جن برصغير جي ورهاڱي سان پاڻ کي ڪڏهن به موافق نه بڻايو. منهنجي خيال ۾، انصاف روءِ، ڀارت جي حڪومت ۽ ڀارت جي سابق وزيراعظم پاڻ کي ٻن قومن واري نظريي سان ڪنهن حد تائين موافق بڻايو. باوجود ان جي، ڀارت ۾ ڪي طاقتور ۽ سرڪش جماعتون آهن، جن اڃا تائين ورهاڱي جي حقيقت کي قبول نه ڪيو آهي. ڀارت جون هي سرڪش جماعتون نه صرف ٻن قومن واري نظريي ۽ برصغير جي ورهاڱي جي خلاف آهن، بلڪ هو پنهنجيءَ پر ۾ انهيءَ کي منسوخ ڪرڻ جا اپاءَ وٺي رهيون آهن. اهوئي سبب آهي جو ڀارت جي ڪن شخصيتن جي باري ۾ اسين ٻڌون پيا ته هو ڪشمير جي تنازعي کي حل ڪرڻ لاءِ ٻنهي ملڪن جي وفاق (confederation) جون ڳالهيون پيا ڪن. بيشڪ، پاڪستان جي صدر پنهنجي پشاور واريءَ تازيءَ تقرير ۾ اهو بلڪل واضح ڪري ڇڏيو هو ته اهڙي قسم جي تجويز پاڪستان لاءِ ڪنهن به صورت ۾ قابل قبول نه ٿيندي، ليڪن هيءَ حقيقت پنهنجيءَ جاءِ تي قائم رهي ٿي ته ڀارت ۾ ڪي اهڙا ماڻهو آهن، جيڪي پاڪستان جي وجود کي هڪ خودمختار ملڪ جي حيثيت سان قبول نٿا ڪن.

مسئلي جو هي هڪ بنيادي سبب آهي. اکنڊ ڀارت ۾ اعتقاد رکندڙ طاقتور عناصر ڀارت ۽ پاڪستان کي ملائڻ لاءِ جدوجهد ڪري رهيا آهن. انهن مان ڪي عناصر سرڪش مزاج جا آهن ۽ پيا اسان لاءِ پرامن پر هر حالت ۾ خطرناڪ طريقا استعمال ڪري رهيا آهن. اسان کي اهڙن عنصرن سان مقابلو ڪرڻو آهي.

پاڪستان جو ملڪ انيڪ قربانين ڏيڻ بعد حاصل ڪيو ويو هو، ۽ جيتر يقدر هتي جي عوام جو تعلق آهي، پاڪستان جي سالميت ۽ خود مختاريءَ کي قائم رکڻ ۽ ان کي تباهه ڪرڻ وارين سازشن کي ناڪام بنائڻ جي باري ۾ سندن خواهش ۽ اراديءَ ۾ ڪنهن به شڪ شبهي جي گنجائش ڪانهي.

آمريڪا ۽ ٻين مغربي طاقتن طرفان ڀارت کي فوجي امداد ڏيڻ وارو فيصلو يقيناً اهڙي عناصر کي، جيڪو ٻنهي ملڪن جو ميلاپ چاهي ٿو، هٿي ڏيندو ته هو پنهنجي مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ فوجي يا پنهنجي ٻي طاقت استعمال ڪري. انهيءَ ڪري، صورتحال بيحد سنگين آهي.

اسين پاڻ کي هڪ ترقي پذير ملڪ ڪوٺيون ٿا. هر حالت ۾، نسبتاً، اسين هڪ غريب ملڪ آهيون، ۽ هٿيارن جي ڊوڙ ۾ شامل ٿيڻ لاءِ اسين وڏيڪ هٿيارن حاصل ڪرڻ جو بوجهه برداشت نٿا ڪري سگهون. اسان کي پاڻ ڏانهن ايماندار ٿيڻ کپي، ۽ هن حقيقت کي تسليم ڪرڻ کپي. جهڙيءَ طرح اسين اهو بوجهه برداشت نٿا ڪري سگهون، ڀارت جا باشندا به نٿا ڪري سگهن، چاڪاڻ ته جيئن اهو بوجهه اسان جي چيلهه ڀڃي ڇڏيندو، تيئن انهن جي به ڀڃي ڇڏيندو. غور ڪريو ته اسين پنهنجيءَ بجيٽ جي ٽن سؤ ڪروڙن جي رقم مان هڪ سؤ ڪروڙن کان وڌيڪ رقم هٿيارن تي خرچ ڪري رهيا آهيون، ۽ ڀارت جي حالت ۾ ته تيرهن سؤ ڪروڙن جي بجيٽ مان هڪ هزار ڪروڙ هٿيارن تي خرچ ٿئي ٿو. هي آهي قومي سرمايي جو لاحاصل رستن ڏانهن رخ، جيڪو انهيءَ عوام سان بي انصافي آهي، جيڪو مصيبت زده آهي ۽ غربت جي زندگي بسر ڪري رهيو آهي. هيءَ اسان جي عوام سان وڏي بي انصافي آهي. اها اسانجن اسي سيڪڙو باشندن سان بي انصافي آهي، جن کي زندگيءَ جي بهتر معيار جي ضرورت آهي. هي ڪو قدرت جو قانون ڪونهي ته اسين غربت ۽ مفلسيءَ

۾ گذاريون، ۽ اسان جو عوام صعوبتون سهي. جيڪو سرمايو اسين هٿيارن تي لڳائي رهيا آهيون، سو اسان جي عوام جي زندگيءَ کي بهتر بنائڻ لاءِ چڱي نموني خرچ ڪري سگهجي ٿو. هيءَ نئين صورتحال اسان جي ذميداريءَ کي اڃا به پيچيده بنائي ٿي. اسان کي محسوس ڪرڻ گهرجي ته جن پابندين ۾ اسين اڳي ئي گهيريل آهيون، تن جي هوندي، موجوده صورتحال اسان جي اولاد ۽ اسان جي اولاد جي اولاد کي بهتر معيار واري زندگي ڏيڻ جي ڪوشش کي ملتوي ڪري ڇڏيندي. هي هڪ نهايت اهم ويچار آهي. پر جيڪڏهن اسين حقيقتن کان اکيون بوٽي ڇڏيون ۽ چئون ته اسين غريب نه آهيون، ته اهو اسان جي ذاتي يا قومي هٺ ڌرميءَ کي ته شايد تسڪين ڏئي، پر انهيءَ ڪري اسين پنهنجو پاڻ کي فريب ۾ مبتلا ڪنداسين.

هيءَ هٿيارن جي ڊوڙ صورتحال کي وڌيڪ پڙڪائيندي ۽ نه رڳو برصغير اندر، بلڪ ساري ايشيا اندر وڌيڪ ڇڪتاڻ پيدا ڪندي. مون ساري ايشيا جو فڪر انهيءَ ڪري ڪيو آهي، ڇاڪاڻ ته پاڪستان ۽ ڀارت ايشيا جون مکيه قومون آهن — اسين ڏهه ڪروڙ باشندا آهيون، ۽ هو چاليهه ڪروڙ باشندا آهن. ڀارت ۽ پاڪستان جي وچ ۾ هٿيارن جي ڊوڙ جو لازمي طرح ٻين پاڙيسري ملڪن تي مڪمل اثر ٿيندو. موجوده حالت نه رڳو ڀارت ۽ پاڪستان جي باشندن جي مفاد لاءِ خطرناڪ ۽ نقصانڪار آهي، بلڪ مجموعي طرح ساري برصغير جي باشندن لاءِ پڻ. اسان تي پنهنجي قومي ذميداريءَ سان گڏوگڏ پنهنجي برصغير جي اجتماعي ذميداري به آهي. اسين آسپاس کان علحده ٿي نه رهي سگهنداسين، ۽ نه رهون ٿا. اسان جي دنيا فقط پاڪستان ۽ ڀارت تائين محدود نه آهي، اها بين الاقوامي دنيا آهي. پاڪستان ۽ ڀارت ايشيا جي وڏين قومن مان آهن. انهن جي اختيار ڪيل پاليسين جو ردعمل يقيناً وسيع ٿيڻو آهي.

اهوئي سبب آهي جو آمريڪي اختياريءَ وارن طرفان ڀارت کي ڊگهي عرصي واري فوجي امداد جي فيصلي پاڪ-ڀارت اختلافن کي وڌائي ڇڏيو آهي، ۽ انهن اختلافن جي موجودگيءَ سبب ايشيا جو ايندڙ امن انهن کان سڌيءَ طرح متاثر ٿيو آهي. اسان جي خيال موجب، اهي اختلاف پرامن طريقي سان، دوبدو ڳالهين جي وسيلي ۽ ٺاهه جي جذبي سان حل ٿي سگهن ٿا. اهي ڪي وس کان ٻاهر نڪتل نه آهن. ٻنهي طرفن جي خيرخواهيءَ سان، ڀارت ۽ پاڪستان انهن کي حل ڪري سگهن ٿا، سان نڪو رجاعي پسند آهيان، نڪو قنوطي. ليڪن اها حقيقت آهي ته آخرڪار اسين انهيءَ طرف ڪي قدر وڌي رهيا هئاسين. ائين برابر آهي ته اسين مقصد حاصل ڪرڻ جي حد تائين نه پهتا هئاسين، ان کان ڪافي دور هئاسين، پر ڪن نين حالتن اسان کي اميد ڏياري ته شايد اسان جون ڪوششون صورتحال ۾ ڪو سڌارو آڻينديون. بدقسمتيءَ سان، تازو ڀارت کي ڊگهي عرصي واريءَ فوجي امداد واري فيصلي اسان جي ذميداريءَ کي يقيناً وڏيڪ دشوار بنائي ڇڏيو آهي. اهي اميد افزا حالتون ڪهڙيون هيون؟ اهي هيون -- شيخ عبدالله جي آزادي، خود ڪشمير جي اندروني صورتحال، ڀارت جو اهو محسوس ڪرڻ ته ڪيس پاڪستان سان پنهنجا اختلاف ڳالهين ذريعي نبيرڻ گهرجن، ۽ پڻ اهو احساس ته سندس عوام جي مفاد خاطر اهڙي طريقي سان نبيرو ڪرڻ ضروري آهي. پر عين انهيءَ وقت، جڏهن حالتون صحيح رخ اختيار ڪري رهيون هيون، اعلان ٿيو ته آمريڪا طرفان ڀارت کي ڊگهي عرصي واري فوجي امداد ڏيڻ جو فيصلو ڪيو ويو آهي. منهنجي خيال ۾، اها شاستري حڪومت کي. آمريڪي پاليسين جي حمايت ڪرڻ لاءِ هڪ قسم جي لالچ هئي، جيڪا ان کي سندس ٺهڻ کان بس اڳ آڇي ويئي. ١٩٦٢ع ۾ جڏهن چين-ڀارت جهڳڙو نمودار ٿيو، ته اسان کي

پڏايو ويو ته ڀارت کي آمريڪا ۽ برطانيا جي امداد هنگامي حالتن جي بنياد تي آهي، ۽ اها انهيءَ ڪري ڏني ويئي آهي جو ڀارت کي چين جي طرف کان سنگين خطرو درپيش آهي، ۽ آمريڪا ۽ برطانيا لاءِ اهو ممڪن نه آهي ته هو ڀارت جي مدد نه ڪن. ليڪن اهو چيو ويو هو ته اها امداد هڪ هنگامي نوعيت جي، هڪ خاص مقصد جي سلسلي ۾ آهي، ۽ اها ڪشمير جي معاملي کي ويچار ۾ رکي ڏني وئي آهي. اسان محسوس ڪيو ته اهو ويچار گهٽ وڌيڪ واضح هجڻ گهرجي ها، ۽ گهٽو وڌيڪ صاف هجڻ گهرجي ها. پر آمريڪا ۽ برطانيا اهو دليل پيش ڪيو ته انهيءَ نقطي تي هنن جي ۽ اسان جي وچ ۾ فقط خيالي فرق آهي، ۽ تنهن کان سواءِ هو ڪشمير کي ڪنهن نه ڪنهن طرح سان ڀارت کي ملندڙ فوجي امداد سان وابسته ڪندا. تنهن بعد، جيئن منهنجي دوست مسٽر فضل الاهيءَ چيو آهي، ناسا ۾، آمريڪا ۽ برطانيا ڀارت کي ٻارهن ڪروڙ ڊالرن جي قيمت جيتري جنگي امداد ڏيڻ جو اعلان ڪيو آهي. وري به اسان کي چيو ويو ته هيءَ تجويز مستقل نموني جي نه آهي، ۽ انهيءَ جو بنياد ڊگهي عرصي واريءَ پاليسيءَ تي نه آهي، بلڪ اها فقط اصلوڪي هنگامي امداد کي وسيع ڪرڻ خاطر آهي. تنهن بعد وري، ١٩٦٣ع ۾ برطانوي وزير اعظم مسٽر مئڪميلن ۽ صدر ڪئنيڊيءَ جي گڏيل پڌرائي جاري ٿي، جنهن موجب هنن ڀارت کي وڌيڪ ڇهن ڪروڙ ڊالرن جي امداد ڏيڻي ڪئي. ١٩٦٤ع ۾، ڀارت کي ٻين ڇهن ڪروڙ ڊالرن جي امداد ڏيڻي ڪئي ويئي. هن وقت اسان جي سامهون هي اعلان آهي ته ڀارت کي آمريڪا طرفان ڊگهي عرصي واري امداد ملندي، جا هرسال اٽڪل ڏهه ڪروڙ ڊالرن جيتري هوندي. انهيءَ جو مطلب ته صورتحال ۾ مڪمل تبديلي اچي چڪي آهي.

انهيءَ تبديليءَ جي ڪري، وقت آيو آهي ته اسين پنهنجين ذميدارين ۽ پنهنجيءَ موجوده پوزيشن جو مجموعي جائزو وٺون. اسان ڪي سياسي عهد اقرار ڪيا هئا، پر اهي بلڪل مختلف حالتن ۾ ڪيا ويا هئا. نئين صورتحال اهڙي آهي جو جيڪڏهن ان جي روشنيءَ ۾ اسان ان جي سياسي ۽ فوجي پهلوئن جو پوريءَ طرح جائزو نه ورتو ته اها قومي فرض جي ادائگيءَ ۾ اسان جي طرفان ڪوتاهي ٿيندي. اسانجن اتحادين سان انصاف ڪرڻ خاطر به اسان کي ائين ڪرڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته جيتوڻيڪ هنن اسان سان ناانصافي ڪئي آهي، پر اسان کي انهن سان انصاف ڪرڻ جڳائي. اسان جا قومي عهدناما اهڙا ته وزندار آهن، انهن مان اسرندڙ جوابداريون ايڏيون ته وڏيون آهن، ۽ اسان جي سالميت ۽ آزاديءَ کي هن وقت ايڏو ته سنگين خطرو آهي، جو جيڪڏهن موجوده حڪومت پنهنجي سياسي ۽ فوجي پوزيشن جو نئين سر جائزو نه ورتو، ته اها پنهنجي عوام سان دوکيبازي سمجهي ويندي. ان جو اهو مطلب نه آهي، ته اسان جي پاليسيءَ ۾ ڪا مڪمل يا بنيادي تبديلي اچي رهي آهي.

اسين ڇڙواڳيءَ جو رستو اختيار ڪرڻ نٿا گهرون. اسان تي پنهنجن دوستن جي ذميداري آهي، ۽ اسان تي پنهنجي عوام جي ذميداري آهي. پر ساڳئي وقت انهيءَ حقيقت کان ڪوبه انڪاري نه آهي ته ملڪ کي هڪ سنگين خطرو درپيش آهي. اسان کي انهيءَ حقيقت کان باخبر ٿيڻو آهي، ۽ مون کي يقين آهي ته ان کان تعميري طريقي سان باخبر بڻجڻ ۾ ساري قوم حڪومت جو ساٿ ڏيندي. مون کي اهو به پڌائڻ گهرجي ته تازو آمريڪا جي بااختيار عملدار، آمريڪا جي قانون ساز مجلس جي هڪ ڪاميٽيءَ اڳيان پنهنجي بيان ۾ چيو ته جهڙيءَ ريت پاڪستان کي ڏکيي عرصي واريءَ فوجي امداد تي پارت پاڻ کي موافق بنايو هو، اهڙيءَ طرح

پاڪستان به جلد ئي ڀارت کي ڊگهي عرصي واري فوجي امداد ڏيڻ تي پاڻ کي سوافق بنائيندو. پنهنجن اتحادين ۽ دوستن سان انصاف ڪرڻ خاطر، سان وري به اُنهن چوڻ مناسب ٿو سمجهان ته هو غلطفهميءَ جو شڪار آهن، ڇاڪاڻ ته ٻنهي حالتن ۾ بنيادي فرق آهي. هڪ طرف، جيتريقدر پاڪستان جو تعلق آهي، اهو ڪن عهدنامن ۾ شامل هو ۽ ان ڪي شرط قبوليا هئا. انهن شرطن ۽ اقرارن جي پوئواريءَ ۾ ئي پاڪستان کي آمريڪا کان فوجي امداد ملي. جيتريقدر ڀارت جو تعلق آهي، معاملو ان جي برعڪس آهي. جيتريقدر اسان کي معلوم آهي، ڀارت جي حڪومت آمريڪا وٽان ملندڙ فوجي امداد جي سلسلي ۾ ڪو به شرط ۽ ڪو به اقرار نه قبوليو آهي. هي هڪڙو فرق آهي، ٻنهي جي حالتن درميان. ٻيو فرق هي آهي ته ڀارت پاڪستان جي ايراضيءَ کان چوڻو آهي. جڏهن پاڪستان کي آمريڪا کان فوجي امداد ملي رهي هئي، ته ڀارت ذري گهٽ پنهنجن اعتراضن سان آسمان کي ڏاري ڇڏيو. هيءَ حقيقت آهي ته فوجي امداد جي پروگرام هيٺ، پاڪستان ڪي شرط قبوليا هئا. هاڻي ڀارت جيڪڏهن پاڪستان بنسبت، جنهن کي پنهنجا وسيلا بلڪل محدود هئا ۽ جو ايراضيءَ ۾ ڀارت جو چوٿون حصو هو، آمريڪا وٽان فوجي امداد ملڻ تي ايتريقدر پريشان ٿيو، ته پوءِ اسان جي حڪومت ۽ عوام جي احساسن کي هرڪو سمجهي سگهي ٿو، سو به اهڙيءَ حالت ۾، جڏهن ڀارت، جيڪو پاڪستان جي ايراضيءَ کان چؤڻو آهي، ڪنهن به شرط شروط کان سواءِ، آمريڪا کان ڊگهي عرصي واري ڀاري فوجي امداد وٺي رهيو آهي. هي آهن صورتحال جا ٻه فرق. اهو تسليم ڪرڻ گهرجي ته هي فرق اهم نوعيت جا آهن. انهيءَ ڪري، اسان جي طرفان صورتحال سان موافقت ڪرڻ جو ڪو سوال ئي پيدا نٿو ٿئي.

ڀارت کي ڏگهي عرصي واريءَ فوجي امداد جو ڪشمير جي تڪرار تي اثر دوررس آهي. شروعات ۾ اسان کي چيو ويو ته ڀارت کي ملندڙ هنگامي فوجي امداد ڪنهن طرح ڪشمير جي تنازعي سان ڳنڍيل آهي، ۽ آمريڪا ۽ برطانيا، پنهنجو اثر رسوخ هلائي، ڀارت کي انهيءَ جهڳڙي نبيرڻ تي آماده ڪندا. رفتي رفتي، ڪشمير جو سوال ڀارت جي فوجي امداد کان علحدو ٿي رهيو آهي. آمريڪا سرڪار جي جنهن عملدار جو سون تازو احوال ڏنو آهي، تنهن چيو ته برصغير ۾ سندس ملڪ جا عالمي مفاد ان لاءِ ڪشمير جي جهڳڙي کي حل ڪرڻ کان وڌيڪ اهميت وارا آهن. هائي هتي اسان کي بنيادي اختلاف صاف نظر ايندو. آخر انهن عالمي مفادن جو مطلب ڇا آهي؟ آمريڪا جي عالمي مفادن سان لازمي طور ان جي اتحادين جا مفاد ايتري ئي قدر ڳنڍيل آهن، جيتريقدر ان جا پنهنجا مفاد. جيڪڏهن آمريڪا ۽ ان جي اتحادين جي وچ ۾ ڪي مقصد باهمي مفاهمت، باهمي شناس ۽ باهمي پابندين جا آهن، ته پوءِ انهن اتحادين جا مفاد پڻ، جن پاڻ کي آمريڪا سان وابسته رکيو آهي، آمريڪا جي مفادن جو حصو آهن. انهيءَ ڪري، لازمي طور، آمريڪا کي پنهنجن اتحادين جي مفادن جو قدر ڪرڻ گهرجي. هائي آمريڪا جا عالمي مفاد سندس اتحادين جي مفادن سان ڪهڙيءَ ريت ٽڪراءَ ۾ اچي سگهن ٿا؟ مان خيال ئي نٿو ڪري سگهان ته پاڪستان جا بين الاقوامي مفاد — مان ايتريقدر خوش فهم نه آهيان — جو انهن کي اسان جا عالمي مفاد چوان — اسان جي دوستن جي مفادن سان ٽڪرجي سگهن ٿا. جيڪڏهن ائين ممڪن هجي ها، ته بين الاقوامي معاملن ۾ اسانجن اخلاقي توڙي سياسي نظرين ۾ يڪجهتي نه هجي ها. آمريڪا ائين ڇئي نٿي سگهي ته سندس عالمي مفاد سندس اتحادين جي مفادن سان ٽڪرائجن ٿا، ۽ جيڪڏهن هن ائين چيو آهي،

تہ پوءِ سنڌس پوزيشن ۾ بنيادي اختلاف پيدا ٿي ويندو. منهنجي دوست، مسٽر مسيح الرحمان، جي دل ۾ اهائي ڳالهہ هئي، جڏهن هن چيو تہ قومن کي متحد ٿيڻ لاءِ مقصد جي يڪسانيت ۽ مسئلن لاءِ هڪجهڙي نظريي جي ضرورت آهي. جيڪڏهن آمريڪا جا عالمي مفاد سنڌس اتحادين جي مفادن سان ٽڪرجي سگهن ٿا، ۽ جيڪڏهن اهي پاڪستان جي بنيادي قومي مفادن سان ٽڪرجي سگهن ٿا، تہ پوءِ ڏسڻو هي آهي تہ رڳو اسان جي ئي قوم آهي ڇا، جيڪا انهيءَ زمري ۾ ليکي وڃي ٿي آهي؟

هيءَ ڳالهہ منهنجي چوڻ جي نہ آهي ترڪي ۽ ٻيون قومون بہ ساڳين سنگين حالتن سان دوچار آهن. پنهنجي اتحادي سلسلي جي ٻئي ڇيڙي جو مشاهدو ڪندي، اسين ڏسون ٿا تہ قبرص جي سوال تي اتحادين طرفان عدم حمايت جي ڪري، ترڪ قوم ۾ ڪي قدر رنجيدگي ۽ مايوسي محسوس ڪري ٿي. جيتريقدر پاڪستان جو تعلق آهي، جڏهن ترڪيءَ کي قبرص ۾ سنگين خطرو درپيش ٿيو، تڏهن اسين ترڪيءَ سان پنهنجي اتحادي معاهدي جي ڪري، ۽ ان سان پنهنجي غيرفاني رشتي جي ڪري، پاڻ کي حق بجانب سمجهي، ترڪ مفاد جي حمايت خاطر مضبوطيءَ سان ميدان ۾ آياسين. عهدنامن جو مطلب اهو آهي تہ انهن ۾ ڪنهن حد تائين ڏي-وٺ جو اصول قبولجي، نہ فقط عام حالتن ۾، بلڪ خاص طرح خطري جي حالتن ۾. اسين پنهنجي فرض جي ادائگيءَ ۾ ڳسون ها، جيڪڏهن قبرص واري معاملي ۾ اسين ترڪيءَ جي سڏ تي لبيڪ نہ چئون ها.

اهڙيءَ طرح، جيڪڏهن پاڪستان کي پنهنجن اتحادين کان رنجش آهي، تہ انهيءَ صورتحال ۾ فقط اسين ئي مبتلا نہ آهيون. پر ان جي حد ڪهڙي ٿي سگهي ٿي؟ يا تہ پنهنجن اتحادين جي ذميداريءَ تي اسين پنهنجن بين‌الاقوامي مفادن

مطابق ڪارروائي ڪريون، يا وري پنهنجن اتحادين کي ڇڏي ڇڏيون.

اسين فقط انداز ن تي قائم رهي نٿا سگهون، ۽ نه وري ڪا به وڏي طاقت ئي ائين قائم رهي سگهي ٿي. ٻين لفظن ۾، ڪا وڏي طاقت به ساڳئي وقت ٻن گهوڙن تي سوار ٿي نٿي سگهي. ان جا پنهنجا عالمي مفاد، سندس اتحادين ۽ دوستن جي مفادن مطابق هئڻ گهرجن، جيڪي ساڻس هڪجهڙن نظرين ۽ خواهشن ۾ شريڪ آهن، ۽ ساڻس ڪن پابندين ۾ ٻڌل آهن. ٻيءَ صورت ۾، کيس تسليم ڪرڻ گهرجي ته هڪ اهڙي صورتحال پيدا ٿي آهي، جنهن ۾ اتحاد جا معاهدا هاڻي فائديمند نه رهيا آهن، بلڪ هڪ بوجهه ۽ خسارو آهن، ۽ انهيءَ ڪري کيس معاهدن واريءَ پاليسيءَ کي ترڪ ڪرڻ گهرجي. پر، جيئن مون چيو آهي، ٻيئي گڏرا هڪڙيءَ مٺ ۾ جهلي نٿا سگهجن. اوهين معاهدن جي نظام سان گڏ، پنهنجن اتحادين جي مفادن سان دوکيبازيءَ جو سرشتو قائم نٿا رکي سگهو. گهٽ ۾ گهٽ انهيءَ سلسلي ۾ يڪجهتيءَ جو هجڻ ضروري آهي. مون کي معلوم آهي ته يڪجهتيءَ کي ڪمزور دماغن جي وصف چيو ويو آهي. پر هتي اسين لفظن جي راند نه کيڏي رهيا آهيون. هتي اسين نه رڳو پاڪستان جي ڏهه ڪروڙ باشندن جي، بلڪ ساري برصغير جي بي انداز آباديءَ جي زندگين ۽ تقديرن سان کيڏي رهيا آهيون، ڇاڪاڻ ته هن قسم جي صورتحال انهن لاءِ بيحد خطرناڪ حد تائين وڌي سگهي ٿي.

هن هٿيارن جي امداد جي فيصلي جي ڪري، اسين شايد محسوس ڪريون ته ڪشمير جو مسئلو اڃا به وڌيڪ سخت ٿيو آهي، ۽ ان جو حل اڃا به وڌيڪ مشڪل بنجي ويو آهي. مان ڀارت تي سارو الزام نٿو لڳايان. آخر جڏهن ڀارت کي ڪا فوجي امداد ملي ٿي، ته هو اها ڇو نه وٺي.

پلي تہ ڀارت اها امداد وٺي، ليڪن اها حاصل ڪرڻ بعد، ڀارت کي ان جي صورتحال مان پيدا ٿيندڙ خطرا بہ ڏسڻا پوندا. بهرحال، هي هڪ علحدو سوال آهي. جيتوڻيڪ مان ڀارت جي حڪومت يا اتي جي عوام تي ايترو قدر الزام نٿو ڏريان، پر مون کي يقين آهي تہ نيٺ هو محسوس ڪندا تہ هيءَ صورتحال حقيقتاً انهن لاءِ فائديمند نہ آهي. اسين اڄ جنگباز ڀارت کي سندس ڪن اوڀر وارن علائقن مان مسلم آباديءَ کي بيدخل ڪرڻ جي پاليسي اختيار ڪندي ڏسي رهيا آهيون. پر جيڪڏهن ڀارت جي فوجي طاقت ۾ ايترو قدر اضافو ڪيو وڃي جو هو اڃا بہ زياده مضبوط ٿي وڃي، تہ هو ان کي ضرور ڪتب آڻيندو. جيتوڻيڪ عملي طور ڪٿي اها طاقت ڪتب نہ آندي وڃي، پر تڏهن بہ رکو ان جي موجودگيءَ جي بنياد تي ئي هو ڪافي فتنا کڙا ڪري سگهي ٿو. هڪ اڳرائي ڪندڙ ملڪ لاءِ ضروري نہ آهي تہ هو هٿياربند حملي ڪرڻ جو طريقو اختيار ڪري. دراصل، ان کي لڙائيءَ جي ضرورت ئي ڪانہ ٿيندي. اهو ضروري نہ آهي تہ پاڪستان تي عملي طرح حملو ڪيو وڃي ۽ توبن جو رخ اسان ڏانهن موڙيو وڃي. ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ طاقت جو فرق ۽ عدم توازن ايترو تہ وڌي ويندو جو عام حالتن ۾ اهو ڪمزور پاسي واري ملڪ کي احساس ڪمتريءَ ۾ مبتلا ڪري ڇڏيندو. ائين برابر آهي تہ پاڪستاني قوم آسانيءَ سان دلشڪستي نہ ٿيڻي آهي. تنهن هوندي بہ، ظاهري طرح، طاقت جي غيربرابري هوئڻ بہ مناسب نہ آهي، ۽ مان غير برابريءَ جو لفظ ٻنهي پاسن کي ڀيڻ جي خيال کان ڪتب آڻيان ٿو، ڇاڪاڻ تہ اسان کي معلوم آهي تہ طاقت جي استعمال ڪان سواءِ ئي ان مان ڇا ٿو حاصل ڪري سگهجي. هڪ اڳرائي پسند، طاقت جي برتري رکڻ واري ملڪ کي طاقت جي استعمال ڪرڻ جي ضرورت ئي ڪانهي. مثال طور،

جيڪڏهن ڪنهن ائٽمي طاقت رکندڙ ملڪ کي ڪنهن غير ائٽمي طاقت واري ملڪ خلاف ڪي مقصد حاصل ڪرڻا آهن، ته ان کي طاقت استعمال ڪرڻ جي ضرورت نه آهي. اهڙي صورتحال پيدا ٿي سگهي ٿي، جنهن ۾ ڀارت طاقت کي استعمال ڪرڻ بدران صرف طاقت جي مظاهري ڪرڻ سان پنهنجن مقصدن کي حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري — ۽ ڀارت هميشه پاڪستان خلاف طاقت استعمال ڪئي آهي. پنهنجيءَ مضبوط فوجي طاقت جي مظاهري سان، ڀارت اهي پاليسيون اختيار ڪري سگهي ٿو، جي صلح سانت يا پاڪستان سان خيرخواهيءَ واري ناتي سان ناموافق هجن. جيڪڏهن اڄ اسان کي هڪ اهڙي صورتحال سامهون آهي جو مسلمانن کي ڀارت مان ڪُلي طرح بيدخل ڪيو پيو وڃي، ته پاڪستان اهڙن واقعن کي فراموش نٿو ڪري سگهي. اسان کي اهڙيءَ صورتحال تي غور ڪرڻو آهي، ڇاڪاڻ ته انهن ماڻهن جي اسان تي اخلاقي ذميداري آهي.

اسان پنهنجن مخالف ڌر جي دوستن کي چوندي ڏڌو آهي:

"اوهين ڀارت مان اتي جي مسلمانن جي بيدخليءَ واري سوال کي اقوام متحده ڏانهن ڇو نٿا رجوع ڪريو؟" اسين بيڌڙڪ ائين ڪريون ها، جيڪڏهن انهيءَ سوال جو اهو ئي جواب هجي ها. اسان اقوام متحده جي پڌرنامي جو مطالعو ڪيو آهي، ۽ اسين ان جي حدبندين کان باخبر آهيون. اقوام متحده ڪو بالا ۽ برتر ملڪ يا ڪا اعليٰ ترين عدالت ڪانه آهي. اها فرمان يا حڪمناما جاري نه ڪندي آهي، جن کي لازمي طور مڃڻو پوي. ان جي پڌرنامي جون پنهنجون حدون آهن، ۽ اهڙن مسئلن کي اقوام متحده ڏانهن رجوع ڪرڻ ۾ جيڪي رنڊڪون آهن، تن جي اسان کي خبر آهي. نيٺ به اسان کي، يعني پاڪستان جي عوام کي ئي انهن مسئلن کي منهن ڏيڻو ۽ انهن جو سدباب ڪرڻو آهي. انهيءَ جو مطلب ڪهڙو آهي؟ جيڪڏهن ڪشمير ۽ ڀارت جي مسلمانن جي بيدخليءَ

وارا مسئلا حل ٿيڻ کان رهجي ويا، ۽ ساڳئي وقت، جيڪڏهن مغربي فوجي امداد جي ذريعي ڀارت روزبروز طاقتور ٿيندو ويو، ايتريقدر جو ٻنهي ملڪن جي وچ ۾ طاقت جي توازن هجڻ جو سوال ئي نه رهيو، ته انهيءَ جو مطلب اسان لاءِ هڪ هيبتناڪ ۽ اونداهي مستقبل جو آهي. انهيءَ صورتحال کي نظر ۾ رکندي، اسان کي ٻنهجين ذميدارين جو نئين سر جائزو وٺڻ گهرجي.

(٨)

ڪامنويلٿ ڪانفرنس — ترقيءَ لاءِ علائقائي سهڪار جو ٺاهه — بيدخل پارٽي مسلمان — سلون، برما ۽ نيپال — ڪشمير — آمريڪا سان لاڳاپا — قبرص جو سوال — چين سان لاڳاپا — بنيادي ڦيرگهير بنا پاليسي

(٢١- آگسٽ، ١٩٦٤ع)

مخالف ڌر جي اڳواڻ ۽ سنڌس ساٿين، جن اڄ صبح جو تقريرون ڪيون آهن، جيتوڻيڪ بنيادي طور حڪومت جي پرڏيهي پاليسيءَ سان نااتفاقي نه ڏيکاري آهي، تنهن هوندي به ان تي حملا ڪيا آهن، ۽ جيئن مان ثابت ڪندس، ڪي اهڙا بيان ڏنا آهن، جي صحيح نه آهن. هنن اهو به پڇيو آهي ته اسان جي پرڏيهي پاليسيءَ جا اهم اصول ڪهڙا آهن. هو معلوم ڪرڻ چاهين ٿا ته وڏين طاقتن بنسبت اسان جو حقيقي رويو ڪهڙو آهي. هنن اسان کان آمريڪا سان لاڳاپن جي صاف صاف وضاحت طلب ڪئي آهي، ۽ عوامي چين سان لاڳاپن جي باري ۾ به ساڳئي قسم جي وضاحت گهري آهي. پنهنجين تقريرن ۾ هنن چيو ته ماضيءَ ۾، يعني هن حڪومت جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ، ڪين انهن ۽ ٻين ڪيترن ملڪن سان پاڪستان جي لاڳاپن جي چڱيءَ طرح خبر هئي، پر موجوده وقت ۾ هو انهن بابت ڪا به واضح معلومات نٿا رکن. آءٌ انهيءَ ڪري صورتحال جي وضاحت ٿو ڪريان.

هن حڪومت جي اقتدار ۾ اچڻ کان اڳ، پاڪستان جي بنيادي ۽ اهم مفادن کان قطع نظر، اسان جو ملڪ مڪمل طرح هڪ خاص طاقت جي پيٺڪ بنيل هو. اها حالت چڱيءَ طرح پڌري هئي. پاڪستان جا مفاد کهڙا هئا ۽ انهن کي کهڙيءَ ريت نقصان پهچي رهيو هو، تنهن کان بيپرواهه بنجي، اڳين حڪومتن کي رڳو انهيءَ خاص طاقت جي اشارن تي عمل ڪرڻو هو، بلڪ ان حد تائين اهي تابعدار هيون جو ڪن ٻين ملڪن سان دشمنيءَ وارو سلوڪ ڪنديون رهيون.

١٩٥٨ع تائين اها حالت هئي. پاڪستان جي هاڻوڪي حڪومت اها پرڏيهي پاليسي اختيار ڪري رهي آهي، جيڪا ٻئي ڪنهن به معاملي بنا، صرف ملڪ جي اهم مفادن جي خيال تي ٻڌل آهي، جهڙوڪ ان جي سلامتيءَ جون بنيادي ضرورتون ۽ ان جي عوام جي بهبودي. هيءَ اها پاليسي آهي، جنهن ۾ اسان جا مستقل قومي مفاد سمايل آهن، جن جي بچاءَ لاءِ اسان کي معلوم آهي ته پاڪستان جو عوام موجوده حڪومت کي ساٿ ڏيڻ لاءِ هردم تيار ٿيندو، هر قسم جون تڪليفون سهندو، ۽ هر قسم جون قربانيون پيش ڪندو، جن جي هن کان تقاضا ڪئي ويندي. اسان پنهنجن پاڙيسري ملڪن سان خوشگوار ۽ دوستاڻا لاڳاپا قائم ڪيا آهن، ڇاڪاڻ ته ان ۾ به پاڪستان جي ڀلائي آهي. اڳين حڪومتن جي اختيار ڪيل محڪوم ۽ پوڙهيءَ پاليسيءَ جي ڪري، هڪ غلام ۽ ماتحت جي حيثيت سان پنهنجيءَ هلت تان هٿ کڻڻ جي ڪين ڪا به جرات ڪانه هئي، ۽ ڪين ڪو به اونو ڪونه هو ته سندن انهيءَ هلت جي ڪري پاڪستان جي مفادن کي ڪيتريقدر نقصان پهچي رهيو آهي. ان جي ابتڙ، موجوده حڪومت، جڏهن به پاڪستان جا مفاد اهڙو مطالبو ڪن ٿا، وڏين طاقتن سان به، جي ان جون اتحادي آهن، اختلاف راءِ ڪرڻ کان نٿي هٻڪي. اسان جي

پاليسيءَ خودداريءَ ۽ خوداعتماديءَ جي آهي. اهوئي سبب آهي جو پاڪستان جو وقار ساريءَ دنيا ۾، ۽ خاص طرح ايشيا ۽ آفريڪا ۾، بلند ٿي ويو آهي.

ميمبرن جي تقريرن ۾ ڪامنويلٿ واريءَ پڌرائي ڏانهن ڪي قدر اشارو هو. مخالف ڌر جي محترم اڳواڻ چيو ته اسان انهيءَ پڌرائيءَ ڪي تيليءَ مان ٽنب بنائي ڇڏيو آهي. مان انهيءَ سلسلي ۾ ايوان اڳيان ڪي حقيقتون پيش ڪريان ٿو. اهي اسين نه آهيون، جن هن پڌرائيءَ کي تيليءَ مان ٽنب بنائي ڇڏيو آهي، بلڪ، ان جي ابتڙ، اهو ڀارت آهي، جنهن ائين ڪيو آهي. انهيءَ پڌرائيءَ ۾ پاڪ-ڀارت تڪرار بابت آيل حوالي خلاف، ڀارت محاذ کڙي ڪري ڪيو آهي. انهيءَ سلسلي ۾، مان ايوان جي اڳيان ڀارت جي اطلاعات کاتي جي وزيرياڻي، مسز اندرا گانڌي، جا ڪامنويلٿ ڪانفرنس ۾ ڀارتي وفد جي هڪ ميمبر هئي، تنهن جي ڏنل بيان کي دهرائيندس، جيڪو هن پنهنجي ملڪ ڏانهن موٽندي، لنڊن مان روانو ٿيڻ کان ڪجهه وقت اڳ ڏنو هو. سوال: ”گذريل چند ڏينهن کان اخبارن ۾ اهي خبرون اچي رهيون آهن ته ڪامنويلٿ مان ٻاهر نڪرڻ لاءِ ڀارت ۾ زبردست هلچل هلي رهي آهي. اسان کي ان بابت خبر پئي آهي ته اها هلچل لڳاتار اتي جاري هئي. گمان ڪري سگهجي ٿو ته اوهان جي والد ڪنهن مقصد سان ڀارت کي ڪامنويلٿ ۾ شامل رکيو. اوهان جي خيال موجب، ڀارت ڏهه يا ويهه سال ان ۾ شريڪ رهندو يا نه؟“ جواب: ”ڪنهن به ڳالهه جي اڳڪٿي ڪرڻ تمام مشڪل آهي. اهڙي هلچل شروع کان وٺي ئي چالو هئي، پر هن وقت (پڌرائيءَ ۾) ڪشمير جي حوالي اچڻ ڪري سخت ناراضگي پيدا ٿي رهي آهي. اهو دستور پئي رهيو آهي ته ڪن به اندروني معاملن تي (ڪانفرنس ۾) بحث نه ڪجي، ڇاڪاڻ ته (جيڪڏهن ائين

ڪيو ويو ته) پوءِ اوهين اڳتي چڙي نه سگهندا. اسان جي مالي وزير مسٽر ڪرشنامچاريءَ ڪي، جو اسان جي وفد جو اڳواڻ هو، ان جو اڳ ۾ ئي انديشو هو، ۽ انهيءَ بابت هن ڪانفرنس کي واقعي خبردار ڪيو هو." سوال: "چا، اوهين سمجهو ٿيون ته پڊرائيءَ ۾ ان جو ذڪر ايتريقدر ناراضگي پيدا ڪري سگهي ٿو، جو انهيءَ مسئلي جي ڪري ڀارت ڪامنويلٿ مان ٻاهر نڪري اچڻ لاءِ تيار ٿي وڃي؟" جواب: "جيئن اوهان پاڻ ذڪر ڪيو آهي، ايتريقدر ناراضگي واقعي آهي. مان ڀارت ۾ نه آهيان، انهيءَ ڪري مون کي فقط ايتروئي معلوم آهي، جيترو اسانجين اخبارن بيان ڪيو آهي."

هاڻي، هي بيان نڪو پاڪستاني وفد ڏنو آهي، نڪو ان جي طرفان ئي ڏنو ويو آهي. اهو ڀارت جي اطلاعات کاتي جي وزيرياڻيءَ ڏنو هو، جا ڀارتي وفد جي ميمبر هئي. خود ڀارت اندر ئي، پڊرائيءَ ۾ ڪشمير بابت حوالي جي ڪري، ڪانگريس پارٽيءَ ۾ ۽ اخبارن ۾ هنگامو برپا ٿيو، جو ڀارت جي ناراضگيءَ جو عڪس هو. اسين انهيءَ لاءِ ڪو داد طلب نه ڪري رهيا آهيون، ليڪن معاملي جي حقيقت هيءَ آهي ته سترهن سالن ۾ پهريون دفعو هن حوالي جي قسم جي ڪا چيز پيش ٿي. جيئن مخالف ڌر جي اڳواڻ چيو آهي، اهو ڪو معجزو ڪونه هو، پر تنهن هوندي به انهيءَ لاءِ ضرور ڪو معقول سبب هوندو. ايوان کي ياد هوندو ته ١٩٥١ع ۾ وزيراعظم لياقت علي خان ڪامنويلٿ ڪانفرنس ۾ شريڪ ٿيڻ لاءِ لنڊن وڃڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو هو، جيستائين کيس اها خاطري نه ڏني ويئي ته ڪشمير تي بحث ٿيندو، پوءِ ڪٿي اهو ڪانفرنس کان ٻاهر ۽ غير رسمي طور ٿئي. ان وقت صرف انهيءَ ڳالهه کي ئي، ته پاڪستان جو وزير اعظم اهڙي قسم جي خاطري حاصل ڪري سگهيو، هڪ وڏي ڪاميابي سمجهيو ويو. موجوده حالت ۾

ڪانفرنس ۾ ڪشمير جو حوالو ڏنو ويو، ۽ ان تي بحث ڪيو ويو، جنهن ۾ اُرڙهن مان سترهن ملڪن بهرو ورتو، ۽ سڀني پاڪستان جي حمايت ڪئي. منهنجي خيال ۾ هي اهڙو واقعو آهي، جيڪو قابل غور آهي. مون کي اميد آهي ته مخالف ڌر جا ميمبر جيڪڏهن پاڻ انهيءَ جي اهميت کي تسليم ڪرڻ جا خواهشمند نه آهن، ته ڪم ازڪم پاڪستان جي عوام کي ائين ڪرڻ جي اجازت ڏيندا.

استنبول واري اقرارنامي بابت مون اڳ ۾ ئي اهو صاف ڪري ڇڏيو آهي ته هي اقرارنامو اقتصادي، سماجي ۽ ثقافتي سهڪار جو آهي، ۽ ڪنهن کي به ان مان ٻيا اجايا مطلب نه ڪڍڻ کپن. اهو ضروري نه آهي ته هن قسم جي ناهه يا اقرارنامي (agreement) کي، جيڪو ڪو معاهدو نه آهي، واسطيدار ملڪن جي پارليامينٽن ۾ نيو وڃي. ايران يا ترڪي يا پاڪستان ۾ ائين نه ڪيو ويو آهي. جيڪڏهن اهو ڪو معاهدو هجي ها، ته واسطيدار ملڪن جا آئين ان کي پنهنجين پنهنجين پارليامينٽن ڏانهن رجوع ڪرڻ جي طلب ڪن ها. ليڪن هي هڪ اقرارنامو آهي— اقتصادي، سماجي ۽ ثقافتي اقرارنامو. دراصل، ماضيءَ ۾ اسين ٻين ملڪن سان ڪيترائي اقرارناما ڪري چڪا آهيون.

هن مسئلي جو هڪ ٻيو پهلو به آهي، جو نهايت اهميت وارو آهي. جيڪي ٽي ملڪ هن ناهه ۾ شريڪ آهن، سي ۱۹۵۵ع کان هڪ معاهدي جي ذريعي ڪن ٻين ملڪن سان ڳنڍيل آهن، جي جاگرافيائي يا ثقافتي طور انهن سان ڳنڍيل نه آهن. بهرحال، هي نئون ناهه انهي معاهدي جي دائري کان ٻاهر، هڪ بامقصد ۽ تعميري طريقي ۾، اقتصادي، سماجي ۽ ثقافتي سهڪار جو وسيلو بڻجي ٿو. انهيءَ لحاظ کان، هي ناهه پنهنجي اهميت رکي ٿو. اچو ته فرض ڪريون ته هن قسم جو ناهه بغداد معاهدي جي وجود ۾ اچڻ کان اڳ به موجود هجي، ۽ اهو ايران، ترڪي،

پاڪستان ۽ عراق تائين محدود هو. پوءِ جيتوڻيڪ عراق پنهنجي پاليسيءَ موجب بغداد معاهدي مان نڪري اچڻ لاءِ مجبور ٿي ويو هو، تڏهن به اهو لازمي نه ٿيو ها ته هو هن علائقائي سهڪار جي ناهه (Regional Co-operation Agreement) کان به ٻاهر نڪري اچي ها. انهيءَ حالت ۾ به عراق سان اسان جا لاڳاپا سرگرم ۽ دوستانا رهن ها، جهڙيءَ طرح حقيقتاً هن وقت آهن، بلڪ اسان جو باهمي سهڪار گهٽو وڌيڪ هجي ها. انهيءَ نقطہ نظر کان به، 'ترقيءَ لاءِ علائقائي سهڪار' (R.C.D) اهميت وارو آهي. تنهن کان سواءِ، اسين برصغير جي ٻين ملڪن کي اسان سان اقتصادي، سماجي ۽ ثقافتي دائرن ۾ سهڪار ڪندو ڏسڻ چاهيون ٿا. سچ پچ ته اسان جي ۽ اسانجن سڀني پاڙيسري ملڪن جي وچ ۾ علائقائي سهڪار ممڪن آهي. اسان کي اها فوقيت حاصل آهي ته هڪ طرف اولهہ پاڪستان وچ اوڀر سان ملحق آهي، ۽ ٻئي طرف اوڀر پاڪستان جي ڏکڻ-اوڀر ايشيائي ملڪن سان جاگرفيائي ويجهڙائي آهي. اهي ملڪ پڻ هن يا هن جهڙي ڪنهن ٻئي سهڪار جي سرشتي ۾ شريڪ ٿي سگهن ٿا. اهڙيءَ طرح، جتي به عوام غريب آهي ۽ ان کي ترقيءَ جي ضرورت آهي، اهي پنهنجن وسيلن کي سڀني جي عام فائدي لاءِ يڪجا ڪري، مجموعي ڪوشش جي ذريعي، ٻين فائدن سان گڏ، جديد فني فائدا به حاصل ڪري سگهن ٿا. منهنجي خيال ۾، ترقيءَ جي علائقائي سهڪار واري ناهه ۾ گهڻن ئي فائدن جي گنجائش آهي. انهيءَ ناهه هيٺ ايران، ترڪيءَ ۽ پاڪستان جا پندرهن ڪروڙ باشندا هڪٻئي جي مدد ڪندا ۽ وقت تي ٻيا ملڪ به ان ۾ شامل ٿي سگهندا. اڄ اسين فقط ان ڳالهہ جا متمني آهيون ته غربت جي داغ کي ميسارجي ۽ پنهنجي عوام جي زندگيءَ کي بهتر بنائجي، ۽ انهيءَ مقصد سان ڏسڻو آهي ته جيئن اسان جا وسيلا بهترين طريقي سان

ڪتب اچي سگهن. مون کي يقين آهي تہ ترقيءَ جي علاقائي سهڪار جو خيال پين ملڪن ۾ پڻ همدرديءَ جو تاثر پيدا ڪندو.

اسان کان پڇيو ويو آهي تہ هن ناهہ ڏانهن عربن جو ڪهڙو ردعمل ٿيندو؟ ان ڏانهن چين جو ڪهڙو ردعمل ٿيندو؟ عام طرح، جيتريقدر عرب دنيا جو تعلق آهي، هن وقت تائين ان جو ردعمل ناموافق نہ رهيو آهي. ايوان جي ڪن ميمبرن هن باري ۾ ڪن ملڪن ۾ شايع ٿيل چوپڙين جو ذڪر ڪيو آهي، جي دراصل رواجي قسم جون آهن. اسين انهن کي ذميدار اظهار راءِ جي حيثيت نٿا ڏيئي سگهون، ۽ نڪي ڪي اهو مناسب ٿيندو تہ عرب دنيا جي مجموعي تاثر جي ثبوت لاءِ ڪنهن اخبار جو رکيو هڪڙو حوالو پيش ڪيو وڃي. اوهين دنيا جي ڪنهن بہ حصي ۾ هڪ اهڙي اخبار ڳولي سگهندا، جيڪا هرقسم جي ترقيءَ تي تنقيد ڪندي هجي. اسان کي غير ذميدار اخباري اطلاعن جي ڪري بدگمان نہ ٿيڻ گهرجي. مجموعي طرح، عرب دنيا جو ردعمل 'ترقيءَ جي علاقائي سهڪار' ڏانهن ناموافق نہ رهيو آهي، ۽ اسان کي اميد آهي تہ عرب دنيا ان بابت مخالف رويو اختيار نہ ڪندي، چاڪاڻ تہ انهيءَ ۾ ڪابہ اهڙي ڳالهہ نہ آهي جيڪا هنن لاءِ نقصانڪار ثابت ٿئي. ٻئي طرف، جيڪڏهن هو انهيءَ تي مناسب ۽ همدردانہ غور ڪندا، تہ کين معلوم ٿيندو تہ هو خود بہ هن نظام مان فائدو وٺي سگهن ٿا.

جيتريقدر عوامي چين جو تعلق آهي، ان جي طرفان مفيد ردعمل رهيو آهي. هن علاقائي سهڪار جي ڪوشش کي ساراهيو آهي، ۽ ان کي آفريڪي-ايشيائي استحڪام لاءِ هڪ اهم ڪارنامو شمار ڪري ٿو. اهڙو اظهار چين جي رعيتي راڄ جي صدر، وڏي وزير ۽ پرڏيهي وزير ڪيو آهي. هاڻي، جنهن حالت ۾ ساريءَ دنيا هن علاقائي تنظيم

ڪي پسند ڪيو آهي، ۽ جيڪي ملڪ ان ۾ شامل ٿيا آهن، تن جي عوام لاءِ ان ۾ خوشحاليءَ جي عظيم تر ترقيءَ جا امڪان سمايل آهن، ته پوءِ مان سمجهي نٿو سگهان ته مخالف ڌر جي اڳواڻ ۽ سنڌس پوئلڳن ڪي ڇو ان باري ۾ سخت مزاج ٿيڻ گهرجي. هيءَ ڳالهه سمجهه ۾ اچي سگهي ٿي ته اهو ڪارنامو موجوده حڪومت جي هٿان سرانجام ٿيو آهي، تنهنڪري ڪين ان تي تنقيد ڪرڻ گهرجي. ليڪن منهنجي خيال ۾ اهو مناسب نه آهي ته هو هن حڪومت جي خلاف ايتريقدر نفرت رکن جو ان جي سودمند ڪمن مان به عيب ڪڍن، ۽ اهڙيءَ طرح پنهنجيءَ نفرت کي نه صرف پاڪستان جي عوام ۾ بلڪ ٻين ملڪن جي باشندن ۾ به ڦهلائين. هيءَ تنظيم، جنهن جو اسين ذڪر ڪري رهيا آهيون، سا اسان جي هڪ تاريخي حاصلات آهي. پاڪستان جي صدر ان جي تڪميل لاءِ هڪ اهم ڪردار ادا ڪيو، ۽ اهڙي ئي آدرڀاءَ جو مستحق هو، جهڙو ڪنهن سورمي جو ٿي سگهي ٿو، ۽ جيڪو سنڌس پنهنجي ملڪ ڏانهن واپس اچڻ وقت ڪيو ويو هو.

مخالف ڌر جو محترم اڳواڻ ڪشمير بابت اسان جي پاليسيءَ تي سدائين نڪته چيني ڪندو رهيو آهي. اسان کي چيو ويو آهي ته پارٽ جي حڪومت سان ڳالهه ٻولهه ڪرڻ لاحاصل آهي. اوهان کي ياد هوندو ته جنهن وقت پارٽي حڪومت سان اسان ڳالهين جا ڇهه دور هلايا، ته ايوان ۾ انهن جي خلاف شور مچايو ويو، ۽ انهن ۾ شريڪ ٿيڻ تي مخالف ڌر جي ميمبرن حڪومت جي ملامت ڪئي هئي. هو پاڻ تسليم ڪن ٿا ته ڪشمير جي مسئلي کي حل ڪرڻ جا فقط ٻه طريقا آهن: هڪڙو لڙائيءَ جو، ۽ ٻيو سڌيءَ طرح ڳالهين هلائڻ جو. مخالف ڌر جو اڳواڻ انهيءَ ڳالهه کي تسليم ڪري ٿو ته ١٩٤٩ع ۾ جيڪا جنگبندي عمل ۾ آئي، سا ڪشمير جي مسئلي کي لڙائيءَ واري طريقي سان حل ڪرڻ

جي امڪان کي رد ڪري ٿي. بهرصورت، هڪ دانشمند انسان ۽ ڪافي پارن جي پيءُ هجڻ جي حيثيت ۾، هو لڙائيءَ جي تباهڪارين کان ۽ زندگين ۽ ملڪيتن جي بربادي کان باخبر آهي. انهيءَ ڪري هو لڙائيءَ کي تڪرارن نبيرڻ جو ذريعو نٿو مڃي، ۽ تسليم ٿو ڪري ته انهن جي حل لاءِ صرف ڳالهين هلائڻ جوئي واحد طريقو آهي. پر جڏهن اسين ڳالهيون هلايون ٿا، ته ساڳئي جوش ۽ فصاحت سان، هو اسان جي ڪارگذاريءَ جي مخالفت ڪري ٿو.

هن رويي جو سبب فقط هيءُ آهي ته مخالف ڌر کي حڪومت جي هرڪنهن ڪم تي نڪته چيني ڪرڻي آهي ۽ هرحال ۾ ان جي عيبجوئي ڪرڻي آهي. پر عملي طرح اهو رويو قطعاً غيرمفيد آهي. تنهن کان سواءِ، هن پارٽ سان ڳالهين بابت پنهنجو اعتراض پيش ڪيو آهي. هو چوي ٿو ته اسان کي ڳالهيون هلائڻ گهرجن، پر صرف پنهنجن شرطن جي بنياد تي. ٻن ڌرين جي ڏو بدو ڳالهين ۾، پنهنجي سر، ڏي ۽ وٺ جو جذبو، سنجيدگي، ناهہ ۽ فراخدلي سمايل آهي. هڪ طرف هو چوي ٿو ته اسان کي ڪنهن به حالت ۾ مائائي، فراخدلي ۽ ناهہ تي آمادگي نہ ڏيکارڻ گهرجي؛ ٻئي طرف چوي ٿو ته پاڪستان جي حڪومت کي ڳالهيون هلائڻ گهرجن.

در اصل ڀارت جي اڳواڻن سان به اسان جي بنيادي دشواري ساڳي آهي. ڀارت جو پاڪستان سان يا پنهنجي ڪنهن پاڙيسريءَ سان پنهنجن مسئلن کي طي نہ ڪري سگهيو آهي، ان جو هڪڙو سبب اهو به آهي ته ڀارت جي حڪومت ڳالهين هلائڻ لاءِ گهربل جذبي کان خالي آهي. ماضيءَ جي تجربي ڏيکاريو آهي ته ڀارت مناسب ۽ منصفانہ بنيادن تي ڏي-وٺ جي اصول جو قائل نہ آهي. اهوئي سبب آهي جو ان جا پاڪستان ۽ ٻين پاڙيسري ملڪن سان تڪرار آهن.

تازو ئي، اسان ٻڌو آهي ته ڀارت جي سلون واري هاءِ ڪمشنر، تامل زبان جي نمائندن جي ميٽنگ ۾ پنهنجيءَ تقرير ۾ چيو ته جلد ئي اهو وقت ايندو، جڏهن تامل ٻولي سلون ۾ پنهنجو جائز درجو حاصل ڪندي. قدرتي طور، انهيءَ بيان جي ڪري سلون ۾ تاءُ پيدا ٿيو. ڀارت ٻين ملڪن جي معاملن ۾ مداخلت ڪرڻ جي ڪوشش ڪري ٿو، بلڪ انهن مٿان پنهنجي مرضي مڙهڻ جي ڪوشش به ڪري ٿو. هن روش نه رڳو پاڪستان لاءِ، بلڪ اسانجن پاڙيسري ملڪن لاءِ به مسئلا پيدا ڪري ڇڏيا آهن. مان هڪ خاص مسئلي جو ذڪر ڪرڻ چاهيندس. جيتري قدر ڀارتي مسلمانن کي پاڪستان ڏانهن لوڏي ڪڍڻ جو تعلق آهي، ڀارت جي دعوا آهي ته هڪ خودمختار حڪومت جي حيثيت ۾ کيس پنهنجن مسلمان شهرين کي ملڪ مان خارج ڪرڻ جو حق حاصل آهي. هو يڪطرفي ۽ جبري فيصلي ڪرڻ جي حق جي دعوا ڪري ٿو ته ڀارت جا مسلمان ڀارت جا شهري نه آهن، بلڪ پاڪستان جا داخل ڪيل آهن. انهيءَ بهاني سان، انهن کي ڀارت منجهان لوڏي پاڪستان اماڻيو وڃي ٿو. جيتري قدر ڀارتي مسلمانن جو تعلق آهي، ڀارت جي روش اها آهي. سلون جي حالت ۾، ڪئين لک تامل، جيڪي ڀارت جا شهري آهن، ان ننڍڙي ٻيٽ ۾ ويا آهن. سلون جي حڪومت کان ڀارت مطالبو ڪيو آهي ته ڪنهن به صورت ۾ انهن کي ڀارتي شهري ڪري نه ليکيو وڃي. ڀارت سرڪار جي خيال موجب، سلون جي حڪومت کي انهيءَ قسم جو ڪو به حق نٿو پهچي ته هنن ڀارت کان آيل ماڻهن کي، جيڪي سلون ۾ سالن کان وٺي پئي داخل ٿيا آهن، داخل ٿيل چيو وڃي، ۽ زياده ۾ زياده سلون جي حڪومت انهن کي غير ملڪي شهري ظاهر ڪري. هاڻي، جڏهن سلون جي حڪومت ڀارت جي حڪومت کي چوي ٿي ته انهن ماڻهن جي اصليت بابت ڳالهه ٻولهه هلائي وڃي،

ته پارت جي حڪومت نابري واري ٿي. اڄڏهن اسين پارت جي حڪومت کان مطالبو ٿا ڪريون ته پارت مان بيدخل ڪيل مسلمانن جي مسئلي کي حل ڪرڻ لاءِ ڳالهه ٻولهه ڪجي-- ۽ انهن جي قوميت ۽ اصليت جي ڇنڊڇاڻ ڪري سگهجي ٿي-- ته پارتي حڪومت ائين ڪرڻ کان انڪار ڪري ٿي. جڏهن اسين چئون ٿا ته هڪ بين الاقوامي ڪميشن يا ڪو ٻيو ادارو هئڻ گهرجي، جو هن مسئلي جي فيصلي ۾ مدد ڪري، ته پارت انهيءَ تجويز کي قبول ڪرڻ کان انڪاري آهي، ۽ دعوا ڪري ٿو ته پنهنجي فيصلي جي بنياد تي، ته آيا هو پارتي آهن يا پاڪستاني، ڪيس ٿي انهن کي پارت مان ٻاهر هڪالڻ جو حق حاصل آهي. جڏهن سلون پارت کان مطالبو ڪري ٿو ته ڳالهه ٻولهه ذريعي، يا ڪنهن مصالحتي ڪميشن يا ڪنهن ٻئي دستورالعمل جي ذريعي، سلون ۾ داخل ٿيل پارتين جي اصليت بابت فيصلو ڪيو وڃي، ته پارت انڪاري آهي ۽ دعوا ڪري ٿو ته سلون جي حڪومت کي ڪوبه حق ناهي ته انهن کي پارتي شهري تصور ڪري. پارت جي نظرين جو اهو نامناسب استعمال ٿي آهي، جو پارت ۽ ان جي پاڙيسرين جي وچ ۾ دشوارين جو باعث آهي. اسان کي سلون سرڪار جي جائز شڪايتن سان همدردي آهي. اسان کي اهو فراموش ڪرڻ نه گهرجي ته سلون اسان جو هڪ مکيه ۽ دوست پاڙيسري آهي.

جيتريقدر بيدخلين جو تعلق آهي، اسان پارت کي ڳالهين هلائڻ جي آڇ ڪئي آهي. اسان فيصلي لاءِ ٻيا به طريقا تجويز ڪيا آهن، جهڙوڪ مصالحت يا ڪنهن قسم جو دستورالعمل. پارت ڪنهن به تجويز قبول ڪرڻ کان انڪار ڪيو آهي. هنن بدنصيب پارتي مسلمانن کي اوڀر پاڪستان ڏانهن هڪليو وڃي ٿو، جا تمام ڳتيل آباديءَ واري ايراضي آهي، ۽ اڳي ٿي ڀرپور آهي. اسين هنن ماڻهن

کي داخل ڪرڻ کان مجبور آهيون. هي بيدخليون پاڪستان خلاف هڪ قسم جي اقتصادي اڳرائي آهي. اسان جي صبر جو پيمانو لبريز ٿي رهيو آهي، ۽ اهڙو وقت، بدقسمت وقت، شايد اچي ۽ صورتحال اهڙي، ابتر ٿي وڃي جو اسان ڪسي خود پنهنجي زندگيءَ خاطر، اک جي بدلي اک ۽ ڏند جي بدلي ڏند واري اصول تي هلڻ لاءِ مجبور ٿيڻو پوي.

سان هاڻي برما ۾ ملڪيتن کي قومي بنائڻ وارن قانونن لاڳو ٿيڻ کان پوءِ جي پيدا ٿيل تاثرات بابت ذڪر ڪندس. انهن قانونن جي ڪري، اسان کي برما سان پنهنجن لاڳاپن ۾ اتي، رهندڙ پنهنجن باشندن جي مفاد خاطر، ڪي درستيون ڪرڻيون پيون. پر اهو برما جي حڪومت سان مفاهمت ۽ تعاون جي جذبي سان ڪيو ويو. بهرحال، ڀارت طرفان اهڙي جذبي جو ڪو به اظهار نه ڪيو ويو. ان برما جي ملڪيتن کي قومي بنائڻ وارن نون قانونن جي ڀڃڪڙي ڪئي، ۽ رنگون ۾ پنهنجي سفارتخاني کي هڪ بئنڪ ۾ تبديل ڪري، برما ۾ پنهنجن شهرين جي دولت جو هڪ گدام بنايو. نتيجي طور، برما ۽ ڀارت جي لاڳاپن ۾ ڪشيدگي پيدا ٿي ويئي. اسان، پاڪستان اندر، برما سان "نيف" نديءَ واري مسئلي کي ڏي ۽ وٺ جي جذبي سان حل ڪرڻ قبول ڪيو. ساڳئي قسم جي صورتحال ۾، ڀارت ائين ڪرڻ کان انڪار ڪيو، ۽ برما سان ان جي نيف واري سرحد اڃا تائين اڻ فيصل آهي.

نيپال ۽ ڀارت جا لاڳاپا شايد هاڻي سڌري رهيا هجن. اسان کي پوري اميد آهي ته اهي سڌرندا. بهرحال، ماضيءَ ۾ انهن ٻنهي ملڪن جا لاڳاپا ڪشيده هئا، ۽ ڀارت هر ڪنهن موقعي تي نيپال جي اندروني معاملن ۾ مداخلت ڪندو ٿي رهيو. اهڙيءَ طرح، پاڪستان ڏانهن ڀارت جي رويي کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لاءِ، اهو ضروري آهي ته ڀارت جي ذهنيت ۽ ڪردار جو نه رڳو پاڪستان ڏانهن بلڪ ان جي

پين پاڙيسري ملڪن ڏانهن بہ مطالعو ڪرڻ گهرجي. پاڪستان ڀارت جو اهم ترين پاڙيسري آهي، فقط انهيءَ ڪري جو ڀارت پاڪستان کي پنهنجو ”اول نمبر دشمن“ سمجهي ٿو.

هي ذڪر مون کي ڀيهر ڪشمير جي سوال ڏانهن آڻي ٿو. هن سوال کي انهيءَ مجموعي صورتحال کي اڳ رکي ڏسڻو آهي، جنهن جو آءٌ ذڪر ڪري چڪو آهيان. ڪشمير بابت ڪي اهم واقعا ظهور ۾ آيا آهن. شيخ عبدالله کي جيل مان آزاد ڪيو ويو آهي. اسان کي چيو ويو آهي تہ اسين انهيءَ بابت ڪوبہ داد طلب نہ ڪريون. اسان انهيءَ بابت ڪوبہ داد نہ طلبيو آهي، ليڪن هيءَ حقيقت آهي تہ اقوام متحده ۾ اسانجين ڪوششن ڪنهن طرح ان ڏس ۾ مدد ڪئي آهي. اسان مڪمل طور انهن حالتن کي، جن جي ڪري شيخ عبدالله جي آزادي عمل ۾ آئي، ترتيب ۾ نہ آندو، جيتوڻيڪ سندس آزادي ڪم از ڪم ڪنهن حد تائين سلامتي ڪائونسل ۾ اسان جي طرفان انهيءَ معاملي کي ڀيهر پيش ڪرڻ سان لاڳاپيل هئي. ليڪن انهيءَ ڪري اسين ڪو داد طلب ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪري رهيا آهيون. بهرحال، ان ۾ ڪوبہ شڪ ڪونهي تہ شيخ عبدالله جي آزاديءَ ڪشمير جي صورتحال کي هڪ نئون رخ ڏنو آهي. جيڪي ڪجهہ ڪشمير ۾ ٿي رهيو آهي، تنهن کي اسين بيحد دلچسپيءَ ۽ ڳوڙهي فڪر سان جانچي رهيا آهيون. ڀارت سرڪار رٽ ڏني آهي تہ ڪشمير جي تڪرار کي ڳالهين ذريعي حل ڪرڻ لاءِ اسان جي صدر کي ڀارت جي وزير اعظم لال بهادر شاستريءَ سان ملڻ گهرجي. اسين ڀارت سان پنهنجن اهم اختلافن جي باري ۾ ڳالهين ڪرڻ لاءِ هردم تيار ۽ آماده آهيون، پر ڳالهين جي مفيد نتيجن لاءِ اهو ضروري آهي تہ ڀارت جي نيت ۾ تبديلي اچي ۽ ڪشمير جي تڪرار کي نبيرڻ لاءِ ڀارت جي دلي آزادي جو ڪو ثبوت هجي. چونڊيءَ جي ڪا ملاقات

هميشه انتهائي اميد ۽ انتظار پيدا ڪندي آهي. هڪ چوٽيءَ جي ڪانفرنس مان ماٺهو ڪنهن ٺوس نتيجي جي توقع ڪندا آهن. اهوئي سبب هو جو ١٩٦٢ع ۾ جڏهن اهو تجويز ڪيو ويو هو ته وزيراعظم نهرو ۽ صدر ايوب جي وچ ۾ هڪ چوٽيءَ جي ڪانفرنس ٿئي، ته اسان اها راءِ ڏني ته مسئلن کي صاف ڪرڻ ۽ انهن جي بنيادي اصولن جي تشريح ڪرڻ لاءِ اهو وڌيڪ مناسب ٿيندو ته اول هيٺينءَ سطح تي ڪا گڏجاڻي ٿئي. اهوئي سبب هو جو شروعات ۾ وزارتي سطح تي ڳالهيون هلايون ويون. اسين اڃا به انهيءَ طريقي جا حامي آهيون. چوٽيءَ جي ڪانفرنس فقط تڏهن ٿي ٿيڻ گهرجي، جڏهن ان مان ڪنهن نه ڪنهن حد تائين ڪوتيل نڪرڻ جي اميد هجي، پوءِ پل ته مڪمل فيصلي تائين پهچڻ جي نوبت نه اچي.

انهيءَ ڪري، اسان جو خيال آهي ته ٻنهي ملڪن جي سربراهن جي گڏجاڻيءَ لاءِ ميدان هموار ڪرڻ لاءِ، وڌيڪ مناسب ٿيندو ته پهرو وزيرن جي گڏجاڻيءَ جو انتظام ڪجي. پر اهو انهيءَ حالت ۾ ٿيڻ گهرجي، جڏهن پاڪستان سان فيصلي کي مڪمل طرح نبيرڻ لاءِ ڀارت جي ايماندارانه خواهش هجي. ان جون ڪي علامتون آهن يا نه؟ اهي ڪنهن کي به نظر نٿيون اچن. جيڪڏهن واقعي ڪا اهڙي خواهش هجي ها، ته ڀارت هوند ڪڏهن به ڪامنويلٿ ڪانفرنس ۾ پاڪ-ڀارت تڪرارن جي، بيضرور حوالي تي برگشته نه ٿئي ها. سواءِ تقريرن جي، جيڪي تازو ڪيون ويون آهن، ڪي به ٻيون علامتون نه آهن. پر تقريرون ته ماضيءَ ۾ به ڪيون ويون هيون.

ڀارت جو اقتصادي سرشتو تيزيءَ سان بگڙي رهيو آهي. اسين ان لاءِ فڪرمند آهيون، ڇاڪاڻ ته انهيءَ جي ڪري انهن ماڻهن جو مستقبل تباهه ٿي رهيو آهي، جن ماضيءَ ۾

اسان سان گڏ گذاريو آهي. غربت بذات خود هڪڙي هيبتناڪ چيز آهي. ليڪن هاڻي اسين بک کان بيحال ٿيندڙ ڀارت بابت، ۽ ان ملڪ ۾ فاقہ ڪشيءَ ۽ غذائي فسادن بابت پڙهون پيا. صورتحال بيحد افسوسناڪ آهي، ۽ اسين ان جو بنا دير خاتمو ڏسي خوش ٿينداسين.

ڀارت کي هڪ وسيع آباديءَ جي پرورش ڪرڻي آهي. ان جي آبادي چاليهن ڪروڙن کان به زياده آهي. جنهن صورت ۾ ان جي پنهنجي آبادي فاقن ۾ مبتلا آهي، تڏهن اسين سمجهي نٿا سگهون ته ڀارت کي جموں ۽ ڪشمير جي چاليهه لک باشندن جو وڏيڪ بوجهه ڇو کڻڻ گهرجي. ڪيس انهن کي پنهنجي بيٺڪي راڄ کان آزاد ڪرڻ گهرجي، انهي لاءِ ته هو پاڻ کي پاڪستان سان وابستہ ڪري، ۽ گهرج ۽ مصيبت کان به نجات حاصل ڪري. جيڪڏهن ڀارت ائين ڪندو ته ڪيس هڪ وڏي ذميداريءَ کان نجات ملندي. بهرصورت، انهن ماڻهن جي تقدير پاڪستان جي عوام سان وابستہ آهي.

بدقسمتيءَ سان، بيٺڪي طاقتون پنهنجين بيٺڪن تان دستبردار ٿيڻ ڪڏهن به پسند نہ ڪنديون آهن. اهو ساريءَ دنيا جي بيٺڪي حڪومتن جي تاريخ سان ظاهر آهي. تازوئي جڏهن مون ڀارت ۽ پورچوگال جي، سندن انفرادي حيثيتن جي واضح چٽڀٽاڻ جي بنياد تي پيٽ ڪئي، ته ڀارتي اخبارن منهنجي خلاف هرطرح جي بهتان بازي شروع ڪري ڏني. خير، اهي ڀلي پنهنجيءَ مهم کي جاري رکن — ايستائين جاري رکن، جيستائين ڀُليل ڪتون پنهنجي پاڻ تي موٽي اچي. پر هي اهڙيون حقيقتون آهن، جن کان انڪار ڪري نٿو سگهجي. اسان کي معلوم آهي ته برطانيا پنهنجين ڪيترين ئي بيٺڪن تان دستبردار ٿي آهي، فرينچن ساڳيءَ طرح ڪيو آهي، ڊچن به ائين ڪيو آهي، ۽ بيلجم وارن به ائين ڪيو

آهي — صرف پورچوگال ۽ پارت ئي آهن، جيڪي بيٺڪن تي قبضو ڄمائي ويٺا آهن. پورچوگال جو موزنمبڪ ۽ انگولا تي قبضو آهي، پارت جو ڄمونءَ ۽ ڪشمير تي قبضو آهي. پارت ۽ پورچوگال جي لاڳاپن خراب هجڻ جو هڪڙو سبب اهو بہ آهي تہ پيئي پنهنجي بيٺڪي تسلط ڪي قائم رکڻ لاءِ مقابلو ڪري رهيا آهن. هيءَ ڪا پارت جي شڪايت نہ آهي، بلڪ صرف حقيقتن جو اظهار آهي.

اسان ڪي اميد آهي تہ بين الاقوامي صورتحال ۽ پارت جا مفاد ان جي حڪومت ڪي مجبور ڪندا تہ پاڪستان سان ڪنهن ٺاهہ تي اچي. پنهنجي طرفان، اسين ڪشمير جي سوال جي باعزت ۽ منصفانہ حل لاءِ ڪوششون جاري رکنداسين. مان ايوان ڪي پڌائڻ چاهيان ٿو تہ ڄمونءَ ۽ ڪشمير جي باشندن ڪي سندن خود اراديت جي حق ڏيارڻ لاءِ اسين پنهنجين ڪوششن ۾ ڪڏهن بہ ڪوتاهي نہ ڪنداسين. هي اسان جو قومي فرض ۽ قومي تقاضا آهي، جنهن ڪي پاڪستان ضرور سرانجام ڪندو.

ڪن ميمبرن طرفان آمريڪا ۽ چين سان اسانجن لاڳاپن جو ذڪر ڪيو ويو آهي. جيئن اسان اڪثر چيو آهي، آمريڪا سان پنهنجن لاڳاپن ۾ پيدا ٿيل ڪشيدگيءَ ڪي اسين پسند ڪونہ ڪريون، پر ان لاءِ ذميدار اسين نہ آهيون. آمريڪا سان اسين ڪيترن ئي مفادن ۾ ڀائيوار آهيون. اسان جي عوام جي اقتصادي ترقيءَ لاءِ هن ملڪ گهڻوئي ڪجهہ ڪيو آهي. اسان ۾ ڪهڙيون بہ خاميون ۽ عيب هجن، ليڪن اسين احسان فراموش نہ آهيون. اسان ڪي احساس آهي تہ آمريڪا اسان لاءِ ڇا ڇا ڪيو آهي. پنهنجي طرفان، اسان ڪڏهن بہ واعدن جي بجاوريءَ ۾ ڪوتاهي نہ ڪئي آهي. ليڪن، بدقسمتيءَ سان، هڪ اهڙي صورتحال وجود ۾ اچي ويئي آهي، جنهن جي ڪري آمريڪا سان اسانجن لاڳاپن ۾

ڪي قدر تلخي ٿي پئي آهي. اها اسان جي مٿان مڙهي ويئي آهي. جيئن مون ابتدا ۾ ٿي چيو، پاڪستان ۽ ان جي عوام جي مفادن جي حفاظت ڪان وڌيڪ ٻي ڪابه ڳالهه اسان لاءِ اهميت واري نه آهي. اسين ان کي پنهنجو بنيادي فرض تصور ڪندا رهنداسين. اسين اميد ٿا ڪريون ته آمريڪي حڪومت ۽ عوام اسان جي ملڪ کي پيش آيل دشوارين جو اندازو لڳائيندا.

اسان کي آمريڪا طرفان خاطريون ڏنيون ويون آهن ته پاڪستان خلاف اڳرائيءَ جي حالت ۾ آمريڪا پاڪستان جي مدد لاءِ ايندي. بهرحال، عملي معنيٰ ۾، اهي خاطريون، جن لاءِ ڪو به شڪ ناهي ته اهي نيڪ ارادن سان ڏنيون ويون آهن، مشڪوڪ حيثيت جون آهن. جيئن مون ايوان جي هڪ گذريل اجلاس ۾ چيو هو، اهو فيصلو ڪرڻ بيحد مشڪل آهي، خاص طرح جديد قسم جي لڙائيءَ ۾، ته ڪير اڳرائي ڪندڙ آهي ۽ ڪير اڳرائيءَ جو شڪار آهي. جيستائين ان ڳالهه جو فيصلو ٿئي، تيستائين جنهن کي جيڪي ڪرڻو هوندو سو ڪري ڇڏيندو، ۽ جيڪي نقصان ٿيڻو هوندو سو ٿي ويندو.

ڇا، آمريڪا ان وقت ائين ڪري سگهندي ته ڀارت کي اڳرائي ڪندڙ ۽ پاڪستان کي مظلوم ٺهرائي؟ ازان سواءِ، آمريڪا اسان کي ان وقت ڪهڙي قسم جي امداد ڏيڻ لاءِ تيار ٿيندي؟ ڇا، ڀارت کي ڏنل اقتصادي ۽ فوجي امداد واپس ورتي ويندي، يا اقوام متحده طرفان ان جي خلاف اقتصادي بائيڪاٽ يا ڪنهن ٻئي قسم جو قدم کنيو ويندو؟ يا، اها امداد "نيٽو" جي نموني تي هوندي ته پاڪستان خلاف اڳرائيءَ کي آمريڪا خلاف اڳرائي سمجهيو ويندو؟ ساڳئي وقت، آمريڪا نه رڳو پاڪستان جي سرحدن لاءِ، بلڪ آزاد ڪشمير جي سرحدن لاءِ به ضمانت ڏيڻ لاءِ آماده ٿيندي؟

جيتريقدر اسان جي طرف جو تعلق آهي، ڪشمير جي تقدير اسان جي تقدير سان ڳنڍيل آهي، ۽ انهيءَ ڪري آزاد ڪشمير به انهيءَ خاطريءَ جي دائري اندر اچڻ لازمي آهي. اهي ۽ ٻيا اهڙا معاملا غور طلب آهن. ائين نه آهي ته ڪو اسين موجوده تڪليفن کي ختم ڪرڻ نٿا گهرون، ليڪن، صورتحال سنگين ۽ پيچيده آهي، ۽ اسين ڪي به خيالي ضمانتون قبول نٿا ڪري سگهون. اسين پنهنجي عوام کي سلامتيءَ جي غلط احساس ۾ مبتلا نٿا ڪري سگهون. ائين ڪرڻ، عوام سان دوکو ڪرڻ آهي. عوام ۾ هي ويساهه ويهارڻ ته اسان کي ملڪي خودمختاريءَ ۽ پنهنجي مفادن جي سلامتيءَ لاءِ جيڪا خاطري ڏياري ويئي آهي، سا ڪافي آهي، — اهڙيءَ ويساهه گهاتيءَ کان وڌيڪ بهتر آهي ته اسين پاڻ کان وڌيڪ طاقتور ۽ زوردار پاڙيسريءَ سان پنهنجن لاڳاپن جي مڙني خطرن کي مردانگيءَ سان منهن ڏيون.

جيئن مخالف ڌر جي اڳواڻ اشارو ڏنو آهي، اسان قبرص جي حالت ۾ ڏٺو آهي ته آمريڪا طرفان يونان ۽ ترڪيءَ کي ڏنل فوجي امداد، ٻنهي ملڪن هڪٻئي جي خلاف استعمال ڪئي. هي هڪ تمام تازو مثال آهي، جيڪو ظاهر ڪري ٿو ته عملي طرح هن قسم جون خاطريون سچ پچ ڪارگر ثابت ٿي نٿيون سگهن.

قبرص جي معاملي ۾ اسان کي اهو ٻڌي خوشي ٿي آهي ته حالتون البت اميدافزا ٿي رهيون آهن، ۽ دعاگو آهيون ته جلد ئي ان جو ڪو معقول حل نڪري اچي. اسين، بهرحال، قبرص جي معاملي ۾ ڀارت جي رويي تي حيران آهيون. ماضيءَ ۾، دنيا لاءِ جيڪي مفيد هو، ڀارت نه رڳو ان جو پرچار ڪندو هو، بلڪ ان تي عمل ڪرڻ جي هدايت ۽ تاڪيد به ڪندو هو. پر گذريل ٿورن سالن ۾ ڀارت البت بيپرواهه ۽ خاموش رهيو آهي. اسان ڏٺو آهي ته ويٽنام جي

سوال تي پارت بلڪل خاموش رهيو آهي، حالانڪ پارت بين الاقوامي ڪنٽرول ڪميشن جي مددگار چيرمن جي اهم حيثيت رکي ٿو. قبرص جي حالت ۾، بهرحال، پارت ميڪاريوس جي حڪومت کي پنهنجي همدردي ۽ حمايت پيش ڪرڻ لاءِ فوراً اڳتي وڌيو، ۽ ان طرح پنهي حڪومتن جي گڏيل ارادن جي تصديق ڪيائين: پارت جي حڪومت پنهنجي ملڪ ۾ مسلمان اقليت کي ختم ڪرڻ ۾ مشغول آهي، ته ميڪاريوس جي حڪومت قبرص ۾ ترڪي مسلمانن جي اقليت کي ختم ڪرڻ ۾ رڌل آهي.

عوامي چين سان اسانجن لاڳاپن بابت مخالف ڌر جي ڪن ميمبرن چيو آهي ته اهي حالتن جي سازگار هجڻ ڪري پاڻيهي سڌريا آهن. پلي ته انهيءَ سڌاري جو داد اسين حالتن کي ئي ڏيون. ظاهر آهي ته حالتن جو سازگار يا ناسازگار اثر ٿي آهي، جنهن مان ڪاميابيءَ يا ناڪاميابيءَ جو نتيجو نڪري ٿو. ماضيءَ ۾ جڏهن هو طاقت ۾ هئا ته حالتون سندن خلاف هيون ۽ هو ناڪام رهيا، هاڻي حالتن اسان جي مدد ڪئي آهي، ۽ اسين ڪامياب ٿيا آهيون. بهرحال، چين سان اسان جا لاڳاپا غير حقيقي قسم جا نه آهن، انهن جو بنياد فقط انهيءَ ڳالهه تي نه آهي ته پارت سان چين جو تڪرار آهي، ۽ اسان جو به پارت سان تڪرار آهي. پاڪ-چين لاڳاپن جو اهو بنياد نه آهي، انهن جو بنياد ٺوس حقيقتن تي آهي. چين پاڪستان جو هڪ ويجهو پاڙيسري آهي، جنهن سان اسان جي گهٽ ۾ گهٽ چار سؤ ميلن جي سرحد لاڳو آهي. هڪ نندي ملڪ جي حيثيت ۾، اسان جو ايمان آهي ته چين جي داخلا کان سواءِ اقوام متحده کي تقويت ڪانه ملندي. ستر ڪروڙ ماڻهن کي اقوام متحده ۾ شامل ٿيڻ کان خارج ڪري، اوهين دنيا ۾ بين الاقوامي قانون نافذ ڪرڻ جي اميد ڪيئن رکي سگهو.

اهوئي سبب آهي جو اسان اقوام متحده ۾ چين کي شامل ڪرڻ جي پٺڀرائي ڪئي آهي. مخالف ڌر جي محترم اڳواڻ جو ائين چوڻ ته اسان رڳو گذريل سال چين جي پٺڀرائي ڪئي هئي، سو غلط آهي. جناب والا، اوهان کي ياد هوندو ته جنرل اسيمبليءَ ۾ اسان جي وفد جي هڪ ميمبر جي حيثيت ۾، گذريل سال کان ٻه هڪ سال اڳ، اوهان عوامي چين جي پٺڀرائي ڪرڻ جي فائدي ۾ ووٽ ڏنو هو. اسان جو يقين آهي ته چين کي اقوام متحده ۾ شريڪ ٿيڻ جي اجازت ملڻ گهرجي، ڇاڪاڻ ته ان کان سواءِ بين الاقوامي قانون نافذ ٿي ڪو نه سگهندو. اسان جو اهو به يقين آهي ته اقوام متحده ۾ چين کي شامل ڪرڻ بنا اوهين ڏکڻ-اوڀر ايشيا ۾ جهيڙن جا ڪي مستقل ۽ پائيدار فيصلا نه ڪري سگهندا. اسان جو يقين هي به آهي ته جيستائين چين جو رعيتي راڄ، جيڪو ستر ڪروڙ انسانن جي نمائندگي ڪري ٿو، اقوام متحده مان غيرحاضر آهي، تيستائين اوهان کي بامقصد ۽ تعميري نموني ۾ هٿيارن تي بندش، يعني عام ۽ مڪمل بندش، جيڪا سڀني جي دلي تمنا آهي، هرگز ميسر نه ٿي سگهندي. اسين به هڪ حصو آهيون، پر چين آفريڪا ۽ ايشيا جو هڪ مکيه حصو آهي. اسين آفريڪا ۽ ايشيا جي عوام جي خوشحاليءَ ۽ خير سلامتيءَ جي واڌاري لاءِ، ۽ انهن ملڪن ۾ پورچوگال ۽ پارت جي قائم ڪيل بيٺڪي طاقتن توڙي انهن جي بچاءَ-بندن کي ختم ڪرڻ لاءِ، چين ۽ ٻين سڀني صلح پسند ملڪن جو ساٿ ڏينداسين، جي ايشيا ۽ آفريڪا جي باشندن جي نجات ۾ يقين رکن ٿا، ۽ انهن مان چين هڪ اهم ترين ملڪ آهي.

اسان لاءِ ان کان وڌيڪ ٻي ڪا به خوشيءَ ۽ اطمينان جهڙي ڳالهه ڪا نه ٿيندي، جيڪڏهن اهڙيءَ صورتحال ۾، جهڙي صورتحال آمريڪا ۽ چين جي وچ ۾ موجود آهي،

قطعي طور تبديلي اچي وڃي، جنهن ڪي اڄ پنهي ڌرين جي وچ ۾ ڪو ٺهراءُ نه، بلڪ صورتحال جي حقيقي پهلوئن جو اعتراف چوان ٿو. انهن ٻن عظيم طاقتن جي وچ ۾ جيڪا مشڪل صورتحال موجود آهي، جيتوڻيڪ اها ڪي قدر جڙتو آهي، تنهن مان پار پوڻ اشد ضروري آهي. جيڪڏهن ائين ڪرڻ ممڪن ٿي سگهيو، ته امن ۽ سلامتيءَ جي سربلنديءَ لاءِ اهو هڪڙو ئي قدم اهم ترين ثابت ٿيندو. انهيءَ مقصد کي حاصل ڪرڻ لاءِ، پاڪستان هر ممڪن ڪردار ادا ڪرڻ لاءِ آماده ٿيندو. اسين اهو ڪنهن خيالي آس جي جذبي هيٺ نه چئي رهيا آهيون. اسين چاهيون ٿا ته دنيا جي حالتن جي اها تقاضا آهي ته ڪنهن مرحلي تي آمريڪا ۽ چين جي هاٿوڪيءَ چڪتاڻ ۾ ماٺائي اچڻ لازمي آهي. موجوده صورتحال گهڻو وقت جٽاءُ نه ڪندي. انهن پنهي ڌرين جي وچ ۾ عدم تعاون هجڻ ڪري، آمريڪا ۽ چين جا باشندا، بلڪ دراصل ساريءَ دنيا جا باشندا خساري ۾ آهن. تاريخ جون قوتون ۽ واقعن جون مجبوريون، لازمي طرح، بنا رڪاوٽ جي حرڪت ۾ اچي وينديون. ائين چوڻ ته روس ۽ آمريڪا جي لاڳاپن ۾ خوشگواري دنيا جي امن لاءِ فائديمند آهي، ۽ ساڳئي وقت اها دعوا ڪرڻ ته چين جي علحدگي دنيا جي امن لاءِ فائديمند آهي، سا هڪ غلط ڳالهه آهي. اهي دورخا معيار ملامت جي لائق آهن، ۽ ويهين صديءَ جي هن پوئين اڌ ۾ اهي حڪمتعمليءَ جي دائري ۾ نٿا اچي سگهجن. اسان کي توقع آهي ته عقل ۽ انصاف جون قوتون، دوبدو ڳالهه ٻولهه ڪرڻ جا اپاءَ ۽ فراخدليءَ جا جذبا پنهنجو اثر ڏيکاريندا، ۽ چين-آمريڪي لاڳاپن ۾ سڌاري جو سبب بڻبا. مان وري به دهرايان ٿو ته هن معاملي ۾ اسين جيڪو به وس آهر ڪردار ادا ڪري سگهون ٿا، تنهن لاءِ هر وقت آماده ٿينداسين.

تقرير ختم ڪرڻ کان اڳ، مان اهو ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته پاڪستان جي موجوده پرڏيهي پاليسي هڪ بامقصد پاليسي آهي، جنهن جو بنياد صرف هڪڙي مقصد تي آهي — ۽ اهو آهي پاڪستان جي باشندن جي سلامتي ۽ خوشحالي، ٻيا ڪي به مقصد نه آهن. اسين پاڪستان جي بنيادي مفادن کي قربان ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيون، پوءِ پڻ ته ڪهڙا به فائدا — خيالي، غلط ۽ فضول فائدا — ڪنهن به قسم جي ٻين مقصدن مان حاصل ٿي سگهندا هجن. اسين اها ڳالهه نٿا ڄاڻون ته اسان جي پرڏيهي پاليسي آزاد آهي، ڇاڪاڻ ته اسين ان تي ڪي به مهرون يا نشان لڳائڻ نٿا چاهيون. اسين ايتروئي چوڻ گهرنداسين ته ملڪ جي پرڏيهي پاليسيءَ جي بنيادي ساخت ۾ ڪنهن به ڦيرگهير ڪرڻ بنا، اسين ان کي خودداريءَ سان اختيار ڪري رهيا آهيون. ماضيءَ ۾ ساڳئي بنياد تي هُنن غلاميءَ واري پرڏيهي پاليسي اختيار ڪئي، جنهن پاڪستان کي ان جي ساري وقار کان محروم رکيو. ڪي اهڙا به آهن، جي اسان کي اسان جي پاليسيءَ ۾ قدري آزادي آڻڻ خاطر معاهدن کي ترڪ ڪرڻ جي تلقين ڪن ٿا. انهن کي معلوم هئڻ گهرجي ته سواءِ انهيءَ تبديلي آڻڻ جي، جنهن جي هو تقاضا ڪن ٿا، اسان اها آزادي حاصل ڪئي آهي. جيڪي شخص ڪنهن بنيادي تبديليءَ جي خلاف آهن، ۽ ساڳئي وقت غلاميءَ ۽ تابعداريءَ لاءِ فڪرمند نه آهن، تن کي اسين ٻڌايون ٿا ته اهڙي ڪا به تبديلي نه آندي ويندي، ۽ جڏهن به اسان جي پاليسي ڪنهن اجتماعي تنظيم ۾ اندر عمل ۾ ايندي، ته اسان جي شان، خودداريءَ ۽ خودمختياريءَ کي ڪو به ڇيهو نه رسندو. اسين انهن کي، جيڪي اسان کي چون ٿا ته اسين صرف انهيءَ حالت ۾ آزاد پرڏيهي پاليسي اختيار ڪري سگهنداسين جڏهن اسين پنهنجن طريقن ۾ تبديلي آڻيون، چئون ٿا ته ويهين صديءَ جي ممڪنات ۾ اسين بغير ڪنهن تبديلي آڻڻ جي خودمختار پاليسي اختيار

ڪري سگهون ٿا. موجوده حڪومت همت ۽ حوصلي سان، ملڪ جي پرڏيهي پاليسيءَ ۾ ڪنهن بنيادي ڦير گهير ڪرڻ بنا، پاڪستان جي مفادن لاءِ ڪم ڪيو آهي. پر جيڪڏهن ملڪ جي مفادن خاطر ڪنهن بنيادي تبديليءَ جي ضرورت پيش آئي، ته اها تبديلي ڪئي ويندي.

"ايشيا جي عوام کي بهتر زندگي کپي ۽ هنن کي بهتر گذران لاءِ وسيلا گهرجن. مرض ۽ مجبوريءَ جي اذيت ڇا آهي، تنهن جي معنيٰ اسان کي معلوم آهي. اسان کي معلوم آهي ته اهو ڪو قدرتي قانون ڪونهي، جو رڳو ايشيا جو عوام ئي غريب هجي. اسين چاهيون ٿا ته ايشيا ترقي ڪري. اسين چاهيون ٿا ته اڻ ترقي يافته ملڪ ترقي يافته ٿين. اسين يورپ ۽ آمريڪا جي دولت جو مقابلو نٿا ڪري سگهون، پر اسين اميد رکون ٿا ته اسان جو عوام بهتر زندگي گذاري ۽ پاڻ ۽ پنهنجي اولاد کي غربت ۽ افلاس کان نجات ڏياري..."

"دنيا جي باشندن کي پنهنجي سماجي، اخلاقي ۽ اقتصادي ترقيءَ جو موقعو فقط امن ۽ سلامتيءَ جي بيخوف ماحول ۾ ملي سگهي ٿو. اسين پنهنجي عوام لاءِ اهڙي موقعي جا خواهشمند آهيون... اسين چاهيون ٿا ته اسان جو عوام اهو محسوس ڪري ته جيتوڻيڪ هو غربت ۽ افلاس ۾ پيدا ٿيا هئا، پر ڪين هميشه لاءِ غربت ۽ افلاس ۾ مبتلا نه رهڻو پوندو. اسان کي مفلسيءَ جي للڪار سان مقابلو ڪري، تنگيءَ جي حدن کي ٽوڙڻ گهرجي. اسين انهيءَ ڪوشش ۾ تڏهن ڪامياب ٿي سگهنداسين، جڏهن اسان جي برصغير ۾، ايشيا ۾، ۽ دنيا ۾ امن هوندو. انهيءَ سبب جي ڪري، اسين سڀني ملڪن سان خوشگوار، گهرا ۽ دوستاڻا لاڳاپا پيدا ڪرڻ جا متمني آهيون..."

"...اسان کي ڪنهن لاءِ به بدخواهي يا بغض ڪونهي... اسين سڀني ملڪن سان امن، باهمي سهڪار ۽ دوستيءَ سان رهڻ چاهيون ٿا... انهيءَ تمنا جي برآوريءَ لاءِ اسانجين ڪوششن مان خوشگوار نتيجا نڪتا آهن..."

"ڏهه ڪروڙ باشندن جي، دنيا ۾ پنجون نمبر وڏيءَ قوم جي حيثيت سان، اسين بين الاقوامي لاڳاپن کي معتدل بنائڻ ۽ عالمي ڇڪتاڻ کي گهٽائڻ جو ڪردار ادا ڪري سگهون ٿا..."

"ڪنهن قوم جي پرڏيهي پاليسي ان جي اقتدار جو اعليٰ نشان ۽ ان جي آزاديءَ جي علامت آهي. حقيقت ۾ اهو ڪنهن ملڪ جي پاليسيءَ جو سڀ کان اهم ۽ سڀ کان نازڪ پهلو آهي..."

"پاڪستان جي موجوده پرڏيهي پاليسي هڪ بامقصد پاليسي آهي، جنهن جو بنياد صرف هڪڙي مقصد تي آهي — ۽ اهو آهي پاڪستان جي باشندن جي سلامتي ۽ خوشحالي..." — ذوالفقارعلي ڀٽو.

پڙهندڙ نسُل . پ ن

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” اُداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندَڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندَڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄَرندڙ، ڪِرَندڙ، اوسيئڙو ڪَندَڙُ، ياڙي، ڪاڙو، ياجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سڀني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪڻي ڪمپيوٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعني e-books ناهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻِئي کي ڳولي سَهڪاري تحريڪ جي رستي تي آڻِڻ جي آسَ رکون ٿا.

پڙهندڙ نسل (پَنَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَنَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بہِ ڪُوڙو آهي.

جهڙيءَ طرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اهڙيءَ طرح پڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، ٻرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. ٻين لفظن ۾پَنَ ڪا خُصوصيِ ۽ ٽالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪٻئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَ پاران ڪتابن ڪي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَملَ مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پو ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ ڀلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَسَ پٽاندڙ وڏِ کان وَڏِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳِئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گـيـتَ بہِ ڄـڻ گـوريـلا آهــن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن ڄاڙ وڌي ٿي جَڳَ ۾، هـو ٻـوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛

ريـتـيءَ تـي راتـاهـا ڪــن ٿـا، موتـي مَـنجهہ پـهـاڙ ڇُـپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄـڪـلـهہ نـيـلا پـيـلا آهـن؛

گـيـتَ بہِ ڄـڻ گـوريـلا آهــن........

... ...

هي بـيـتُ اَٽي، هي بَـم- گولو،

جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!

مـون لاءِ ٻـنـهي ۾ فَـرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَـمَ جو ساٿـي آ،

جنهن رڻ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ ”هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو“ ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَ جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڃاٽن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پڙهندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوٺ ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽر گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا، بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ڀاڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ڀاءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَنَ پَنَ جو پڙلاءُ“.
۔ اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)